

86.38

Ксар: 3115 -Д

А 41

А. В. Авксентьев

Р. Р. Мавлютов

КЪУРАННЫ ЮСЮНДЕН КИТАБ

КОНТРОЛЬНИКЪ СЪЗДАНАТО

А. В. Авксентьев

Р. Р. Мавлютов

КЪУРАННЫ ЮСЮНДЕН КИТАБ

Ставрополь китаб басманы
Къарачай-Черкес бѐлюмю
Черкесск, 1985

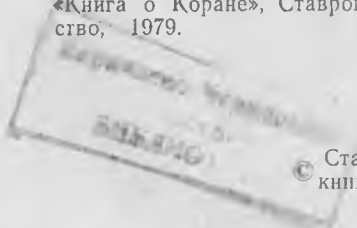
**КЪАРАЧАЙ ТИЛГЕ
ЧОТЧАЛАНЫ МАГОМЕТ КЕЧЮРГЕНДИ**

Философия илмуланы доктору А. В. Авксентьев бла философия илмуланы кандидаты Р. Р. Мавлютов джазгъан бу китабда исламны «сыйлы китабыны» (Къуранны) къалай чыкгъаны бла били магъанасыны юсюнден хапар айтылады, муслиман динни алим-лерини Къуранда болгъан затланы бюгюнлюкге келиши-дирирге юрешиулерини, аны кибик дин къуллукчулары ауаз бериулеринде Къуранны цллу орун алгъан адеб-намыс юретиулерини магъанасы тинтиледи.

Китаб идеология активге, пропагандистлеге, аны кибик илму атеизмни, динни историясыны проблемала-рына эс белген окъуучулары ксбчюлюгюне деб джа-зылгъанды.

кар: 3815

В переводе с русского на карачаевский язык печатается по изданию: А. В. Авксентьев, Р. Р. Мавлютов «Книга о Коране», Ставропольское книжное издательство, 1979.

© Ставропольское книжное издательство, 1979

© Ставрополь китаб басманы
Къарачай-Черкес бёлюмю, 1985

А Л С Ё З

Миллионла бла адамлары джазыуларына кючлю тийишген кёб китабы биледи дунья цивилизацияны историясы. Джазма чыгыб джайылгандан бери идеология эмда политика кюрешуноу терен магъаналы саууту болгъанлай келеди китаб. Китабы болушлугу бла тюрлю-тюрлю класслары, социал к'ауумлары эмда джамаг'ат джыйынылары идеологлары халкъланы ангыларына, аланы психологиялары бла кеслерин джюрютюулерине к'атылырг'а тырмашхандыла, к'атылгъан да этгендиле.

Джан-джангыз илму идеология — марксизм-ленинизм — туугъунчу, халкъланы ангыларына дин литература кючлю тукъум к'атылыб тургъанды. Урунган халкъланы кёбюсю к'арангылык'да тургъан кёзюуде да дин к'уллукчулары юсю бла, юйде юретну системаны юсю бла дин организацияда бардыргъан ишни себбинден, халкъланы кёбчюлюгуне к'алай-алай болса да ол литература белгили бола баргъанды. Адамны унукдургъан джамаг'атны школларында окъутуу бла юретну системаны юзюлмеслик кесеги болады дин литература. Феодал джамаг'атны да, буржуй джамаг'атны да башчылык' этген к'ауумлары дин литератураны джайыуг'а к'ачан да айырылыб улуу эс белгендиле.

Дуниялык' динле ючюсю да — буддизм, христиан дин, ислам — бай эмда к'алын литературасы болгъан динледиле. Хар динни тамалын салгъан баш китаблаг'а аталгъан ангылатыула, комментарийле, хапарла керти да кемсиз кёбдюле. Христиан динни баш китабы Тауратды, исламныкы — К'уран.

Бу китаб муслиманла кемсиз улуу сый берген, баш тургъан объектди. Аны окъугъан деген зат кеси огъуна

хурметли дин адетге саналады. Муслиман адам аны окъурну аллы бла абдез алады. Алайсыз Къураннга къолун джетдирирге да болмайды.

Къуранда муслиман динни, дин адетлени баш магъаналары, шартлы затлары джазыладыла, ауаз бериледи, юристлик мардала келтириледи. Ол мардаланы тамалында къуралгъанды муслиман право—шернат. Алай болса да, Къуран муслиманланы баш литератуларында ол kitabны магъанасына къарыусуз багъа берну боллукъ эди. Ол халкъланы арасында уа ислам баш дин болгъанды, алайлай да къалады. Белгилли совет алим, востоковед П. А. Грязневич Уллу Совет Энциклопедияны 3-чю чыкъгъан kitabларында Къуранны юсюнден джазгъан статьясында былай чертеди: «Асламысына дин бла законну джайгъан эсгертме болса да, Къуран аны бла бергелей дуния литератураны эм онглу эсгертмелерини бириди. Къуран араб прозаны биринчи джазма эсгертмесиди»¹.

Къуранны тинтну бла аны магъанасын ангылатыу, анга кемсиз кѣб комментарий берну, аланы кѣбюсю схоластика джанына тартса да, араб тилин тинтнуге джолну ала салгъандыла, араб философия бла историографияны ёсююне уллу хайыр бергенди.

Ёмюрлени узагъына муслиман Востокну халкъларына ол kitab джашау нартыкъны кѣзлеую болуб тургъанды. Муслиман право бла динчилик илмуну тамалын салгъанланы бири Абу-Ханифа кесини «Баш билим» деген чыгъармасында бу kitabны магъанасыны юсюнден былай айтады: «Къуран, муслиман алимле этген оюмгъа кѣре, кесине баш кертиликни къысха халда джыйыб тургъан, аллах берген окъууду». Бу оюмда Къуран, аллахдан келген зат болуб, баш эмда гюнахсыз ангыны кѣзлеуюне ачыкъ саналыб къалады. Къуранны ол халда ангылаудан чыкъгъандыла артда керти билимин, илмуну ёсююне тыйгъыч болгъан чурумла да, Абу-Ханифа этген оюму муслиманла артда барысы алгъандыла. Къуранны билмеклик багъалы иш болгъанды, ол kitabны тикрал билгенле муслиман дуняда уллу сый табхандыла. Артыкъ уллу

¹ Большая Советская Энциклопедия, изд. 3, т. 13, 142 б.

сый хафизлеге берилгенди — Къуранны азбар билген-леге.

Къуран юретген затла, анда джазылгъан джорукъ-ла, тыйгъычла, аманатла къуру дин джанын тутуб къалмайдыла, муслиман адамны джашаууну, ёлюмюню да юсюнде хар затха тийишедиле. Джамагъат-политика ишле, экономика проблемала, турмушну, юйленуню, юйдегини, сабий ёсдюрюню ишлери — бу затла барысы исламны «сыйлы китабында» магъаналы орун аладыла.

Къуранны аятлары (назмулары) дин тутхан адамны туугъан кюннен ёлген кюнне дери къаты байлаб тургъандыла. Муслиманла Къуранны окъууда бютеу аурууладан эм ышангылы дарман излегендиле. Ауругъанны къатында моллала, имамла, дагъыда ислам дини башха къуллукъчулары, аурууну къыстар ючюн, Къуранны окъуб тургъандыла. Муслиманланы кёб тёлюлери (бусагъатда да дин тутханланы арасында ала аз тюлдюле), Къуранны «Иа син» («Ясин») деген 36-чы башыны дарманлыкъ этген шартлары бардыла, деб ийнангандыла. Ол ауругъаннга болушмаса уа, ёлгенин джанын джандетге тынч бардырыр ючюн, Ясинни джангыдан окъуб тебрегендиле.

Бююн да Кавказы, Тау Артыны, Къазахстанны эллеринде, Орта Азияны кишлакларында кёкюреклерине неда ауругъан джерлерине дуа тагъыб айланган адамланы кёрюрге боллукъду. Къагъыт кесекге джазылгъан, териге чырмалгъан Къуран аятды, дуа кёбюсюне «Ясин» деген башдан алынады.

Къайсы болса да бир ишни башларны аллы бла дин тутхан муслиман адам истихар деген дуаны окъуйду (арабчадан кёчюрсек, ол аллахдан «ашхылыкъ тилеудю»). Бу затда ажымсыз этиллик иш «Фатиханы» айтыуду (Къуранны биринчи башы), аны кибик «сыйлы китабы» башха сураларына да узаладыла.

Ислам баш дин болуб тургъан къраллада чыгъарылгъан законланы тамалы болгъанды Къуран эмда алайлай къалады.

Бизни къралда шернатны законлары бла сюд этиу джарым ёмюрню мындан алгъа огъуна тохтатылгъанды.

Муслиман динчиле ёмюрленди узуну Къуранны тегерегинде гюнахсызлыкъны, толу кертиликни кюренин джайыб тургъандыла. Тююн айтыргъа керекди, бу иште ала танг джетимле да этгендиле.

Ол затла барысы Къуранны юсюнден керти илмулу, керти факталагъа таянган хапарны айтылырын излейдиле. Бир да къуруса да къысхаракъ халда Къуранны юсюнден тыш къраллада эмда бизде чыкыган литератураны хакъындан айтыргъа тыйыншылды.

Тыш къраллы исламоведле бла востоковедле Къуранны юсюнден, аны чыкыганы бла къурашдырылганыны, тафсирни — баш муслиман дин школлада окъулган эм магъаналы предметни — ёсююу бла функцияларыны юсюнден керти уллу литература къурагъандыла. Исламны тутхан къралланы университетлерини юристлик эмда философия факультетлеринде да окъутадыла тафсирни. Алай а окъуучуланы кёбюсю ол литератураны табалмайды. Аны юсюне да исламны тюрлю-тюрлю бутакларыны даулашыуларын неда «сыйлы китабны» къайсы болса да бир назмусуну чыкыган историясын терен къызган бу литератураны кёбюсю идеалист ангыда джазылганды. Ол китабланы кёбюсюне христиан апологетиканы неда европоцентризмни мухуру басылыб турады. Ала арабланы, дагыда Востокну башха халкларыны керти историясын терс кёрюздиле.

Алайлыгы ол джазма ишлени илму джаны бла багъаларын тюшюреди, алада кёб историография текстология материал болса да.

Къуранны тинтнуге революциягъа дерн тапг юлюш къошхандыла бизни къралны востоковедлери. Алай а аланы ишлери кёбюсюне билим берну джанын тутхандыла, авторла илму атеизмни джолларындан кенгде болгъандыла. Бирсиле православни джайыуну излемине къарагъандыла, алай бла историягъа, илмугъа чюйре келген оюмланы бегитиб кюрешгендиле.

Совет илму-атеист литературада алктын Къураннга критика анализ бернуге тыйыншылысыча эс белюмгенди. Белгили орус эмда совет востоковед, арабист И. Ю. Крачковский Къуранны тамамлы тинтнуге уллу юлюш къошханды. Ол бу китабны арабчадан орус тилге кечюргенди, анга ал сёзю белгили совет востоковедле В. И. Беляев бла П. А. Грязневич джазыгъандыла, редакторлукъ В. И. Беляев этгенди. Китабны 1963 джыл Восток литератураны Басмасы чыгаргъанды. Алай а араб оригиналгъа шашмай ушаган бу кечюрюлген иш билими къарыусузуракъ окъуучугъа бек кыйынды ангыларгъа. Бу китабны магъанасы да илму-билим оюмну тутады. Китаб бююнлюкде хаз-

на табылмайды. Аны окъуб ангылар ючюн, окъуучу Востоку халкъларыны исторнясы бла культурасындан, марксист-ленинчи философиядан, исламны исторнясы бла теориясындан иги хапарлы болургъа керекди.

Къазауатха дер, къазауатдан сора джыллада да белгили совет востоковедде илму журналла бла ориентологиядан джыйым китаблада Къуран тийишген проблемаланы юсюнден магъаналы статьяла басмалагъандыла.

1927 джыл, андан сора да 1929 джыл исламовед, совет эмда тыш къраллы Востоку халкъларыны литератураларыны историги Л. И. Климовични «Къуранны ич магъанасы» деген китабы чыкъгъан эди. Автор белгили къазан востоковед, миссионер Г. С. Саблуков кечюрген Къуран бла хайырланганды. Ол китаб биринчи кере 1878 джыл басмаланганды, 1894 бла 1907 джыллада къайтарылыб чыгъарылгъанды. Аны кечюрюлгени кесгинликден эсе магъана джанын тутханды. Алай болса да Россияда Къуранны тинтиуге аны уллу магъанасы болгъанды. Исламны «сыйлы китабы» бла критика кезден шагърей болууда Л. И. Климовични магъаналы китабларыны юсюнден айтсакъ, ала бююн киши излеб табмагъан затла болуб бошагъандыла. Андан сора да совет илмуну 50 джылны ичинде алгъа узакъ кетгенин тергеуге алыргъа керекди.

Къазауатдан сора джыллада исламны юсюнден бир къауум илму-популяр китаблада, брошюрала бла статьялада муслиманланы «сыйлы китабыны» тюрлю-тюрлю джерлерине критика кезден къралгъанды. Илму магъаналары бла бирер тюрлю болгъан бу китабланы асламысы тѣбениги басмада гитче тиражла бла чыкъгъанды, ол себебден окъуучуну кѣбчюлюгюне белгисизди. Андан тышында да ала Къуранны юсюнден толу билим бермейдиле.

Бу китабы авторлары исламны «сыйлы китабыны» юсюнден кеслерини алгъынныгы ишлеринде да кѣб сазгъынгандыла. Ала энди Къуранны юсюнден окъуучуланы кѣбчюлюгюне илму-популяр китаб джазартгъа кюрешгендиле. И. Ю. Крачковский кечюрюб, П. А. Грязневич бла В. А. Крачковская комментарийле берген Къурандан сора да, ала талай совет эмда тыш къраллы исламоведни джазгъанлары бла хайырлангандыла. Тюзю, авторла ол уллу, къыйын китабны чыгъарыуну, аны анализини исторнясы бла байламлы

проблемаланы барысын толусу бла ачыклагъанга санамайдыла кеслерин. Аланы муратлары — марксист-ленинчи философияны кёзюнден Къуранны баш магъанасына анализ берну, бизни къралны бююнню окъуучусуна бек керекли юч ишге аслам эс бёлюу.

Бу kitab илму атеизмин пропагандистлерине, аны кибик илму атеизмин, динни историясыны проблемаларын тинтерге суйген окъуучулагъа хайырлы болур деб, авторла ышанадыла. Дин тутхан адамла да, бу kitabны окъугъандан сора, алгъын аланы эслерине келмеген проблемаланы сагъышын этерле, тюз ийнаныб къалгъан затларыны юсюнден фикир этерле, деб да ышанадыла авторла.

Ол зат алай болса, авторланы кыйышлары джюз къат къайтырыкъды. Андан сора да проблеманы джарашдыра барыргъа болушурукъ тыйыншы критиканы ала разы болуб аллыкъдыла эсге.

КЪУРАННЫ КИМ, КЪАЧАН, КЪАЛАЙ ДЖАРАШДЫРГЪАНДЫ

Къуран ауалдан бери келеди, аны адам ипсан джарашдырмагъанды деген оюм бютеу дуняны муслиманларыны арасында кенг джайылыбны. Муслиманлагы дин илмусу — къалам да ол акъылны бегитеди. Анда айтылгъанга кёре, бу сыйлы китаб кёкде аллахны къолунда тургъанды. Адамлагъа уа бу китаб Мухаммедни (Мухамматны) кючюнден белгили болгъанды. Сыйлы рамазан айда аллах Джабраил мёлекдег ийгенди Къуранны магъанасын Мухаммат файгъамбаргъа.

Къуранны киши джазмагъанды деген оюм аны кесини текстинде да айтылады. Къуранны тёрт джеринде айтылгъанга кёре, аны адамла джазмагъандыла, ол аллахны кесини ачыкъ сёзюдю. «Иунус» (Юнус) деген 10-чу сурада, Къуранны аллахдан сора киши «эсине келтираллыкъ» болмагъанды, деб джазылады (10, 38-40)¹. Ол затха ийнанмагъанлагъа Къуран бек къыйын азабны джоралайды. Ол сураны 17-чи аятында Къуран аллах

¹ Биринчи сан Къуранны сурасын (башын) кёрюзеди, къалгъан санла—аятларын.

файгъамбаргъа берген изин бла белгили болгъанды адамлагъа, деб бегитиледи.

«Кечеге сынау» деген 17-чи сурада айтылгъанга кёре, адамла да, джишле¹ да, бирге джыйылыб, бир-биринге болушуб кюрешселе да, Къуранча китабны къураяллыкъ тюл эдиле.

Китабны чынг аллында огъуна (2, 21-22) Къуран аллахдаг келген зат болгъанына ажым этгенлеге къаты азаб салыныры айтылады. Алагъа, ишеклилеге, Къурандагъына ушагъан бир сура этиб кёрчюгюз, дейдиле. Ала, аллай затны эталмасала («сиз алай ёмюрде эталлыкъ тюлсюз», — деб къаты бегитиледи Къуранда), «аллахсызлагъа деб джыгъылгъан отдан» къоркъсушла, дейдиле.

Быллай айтыула, ислам дини да, муслиман алимлени да (улемлени) ауузларындан кёб кере чыгыб, бюгюпюкде да Къуран адамны кючю бла джаратылгъан зат болмагъанын бегитир муратда джюрютюледиле. СССР-ни Европалы кесеги бла Сибирде джашагъан муслиманланы Уфа шахарда орналгъан дин управленнеси татар тилде чыгъаргъан ауаз берген китабда аны юсюнден былай айтылады: «Къуран аллах кесини келечисинден — бизни Мухаммат файгъамбардан — бизге ийген сыйлы эмда керти китаб болгъанын муслиманла билдирге керекдиле... Къуранда айтылгъан затла барысы аллахны сёзлеридиле... Ийнануу,

¹ Джишле — бурунгу араб фольклорда тючюсюз от бла хаудан ишленген, ангылары, адам тыпыулары да болгъан джанла. (10)

дин тутууну болуму, фарыз, дин джорукъла, джер юсюнде, ол дуняда насыблы фыйгъамбарланы джашауларындан джазылгъан затла, бурунгу халкъланы хапарлары, тюрлю-тюрлю къралланы муслиманларыны бир-бирни бла иш джюрютюулерни, муслиманла бла башха халкъланы аралары, ахырзаманны, ахратны, джандетни, джаханимни юслеринден билдирнуле — была барысы Къуранда ачыкълангандыла.

Араб тилде джарашдырылгъан сыйлы Къуран Мухамматдан... бизни заманыбызгъа дери аз да тюрленмей келгенди, келлик заманда да алайлай къллыкъды».

Озгъан, бусагъат, энди келлик заманы бютеу кертилик ишлери джазылгъан сыйлы китаб ёмюрлюк, тюрленмезлик затды деген оюм къуру ислам динде тюл, башха динде да джюрюйдю. Дин тутхан нудейле бла христианланы кёзлери бла къарасаг, аллай китаб Тауратды¹.

Аны магъанасын джерде авторлагъа аллах кеси сингдиргенди, бу китаб уллу эмда толу кертиликни чырагъыды, дейдиле ала. Алай а муслиман динни алимлери андан арлакъ атлайдыла. Ала Къуранны къураугъа адам къошулгъанды деген оюмну къатларына къоймайдыла. Алай къарау, муслиман тёлюледен тёлюлеге кёче, дин тутханлагъа терен сингиб бошагъанды. Дин тутхан муслиманланы кёбюсю «сыйлы китабда» не айтылгъанын билмейди. Китаб классикалы эски араб тилде

¹ Христианла бютеу Тауратны «сыйлы джазыугъа» санайдыла, нудейле аллайгъа санагъан сынгаг Эски Тауратды («Ветхий завет»)

джазылгъанды. Ол тил кьуру бизни кьралны халкъларына келишмегени бла кьалмайды. Алгъын заманда медирсени бошагъанла Кьуранны кёб сураларын азбар билгендиле, араб харифлени таныб, аланы окьургъа болгъандыла. Алай а революциягъа дери межгитледе кьуралгъан школлада окьутууну схоластикалы системасы тилден керти билим бермегенди. Ол себебден араб графиканы таныгъан адам Кьуранны окьуялгъанды, магъанасын а ангыламагъанды. Ангыларын да киши излемегенди. Кьуранны терен тилтен, аны муслиман татарланы арасында кьаллай сыйы болгъанын ачыкълагъан революциягъа дериги исламовед Г. С. Саблуков кетген ёмюрде огъуна «ол затны чуруму муслиманланы динни хурметни кёрген сакълыкълары, багъалы китабны тюз ангыламай, аллахны аллында гюнах этерге кьоркьгъанлары болгъанын» чертгенди [1]¹.

Алай ангылау бюгюн да бизни кьралны муслиманларыны арасында кенг орун алады. Сёз ючюн, Къарачай-Черкес автоном областда Зеленчукдеги сегизджыллыкь школну устазы Бостан улу А. К. бу тизгилени джазгъан авторланы бири бла ушагъында атасыны хамаи Кьуран окьуб туруучусуну юсюнден хапар айтханды. Китабда пени юсюнден джазылады деб, джашы соргъанынды, ол быллай джууаб бергенди:

— Мында джазылгъаныны айтыб ангылатыргъа болмайды. Мен аны тюз кёчюрал-

¹ Квадрат скобкалада авторла хайырландыргъан литература кергюзюледди. Аны списогу китабны аягында берилгенди.

мазгъа, алай бла ауур гюнах алыргъа бол-
лукъма.

Кертиси бла уа, дейди Бостан улу А. К.,
Север Кавказда муслиманланы кёбюсюча,
атамы араб тилден хапары джокъ эди, ки-
табы окъургъа тюзелгенден сора.

Бизни къралда ислам динден кългъан
адетле джайылгъан башха районлада да бо-
лум алайды.

Аны бла биргелей бир затны чертерге
керекди: Къуранны кесинде (44, 88, 38, 28)
джазылгъанны магъанасын ангыларгъа ке-
рекди деген излем барды. Алай а исламны
къуллукъчулары, ол зат амалсыз керекди, деб
кюрешмейдиле. Эшта, динни бюгюнню къул-
лукъчулары кеслерни да джазылгъанны ма-
гъанасын иги биле болмазла, деген сагъышха
келтиреди алайлыгъы.

Алай болгъанлыкъгъа ислам динни тутхан
тюз адамла да, аны къуллукъчулары да ха-
ман Къураннга таянадыла, аны оюмларын
юлгюге тута, суралары бла аятларын гю-
нахсыз ангыдан толуб тургъанча махтай.

Кёб тинтичю бла джазыучуну эсни эрт-
деден бери кесине бёлдюргенлей турады Къу-
ран. Ол себебден аны башха тилге кёб ке-
ре кёчюргендиле, муслиман алимлини кърш-
чылыкъларына да къарамай. Европада Къу-
ран бла XII ёмюрде огъуна шагърей бол-
гъандыла, 1143 джыл латин тилге аны бир
кесегни кечюрюлген эди. 1647 джыл Къуран
француз тилге, 1649 джыл — инглиз, 1772
джыл немец тилге кёчюрюлгенди. Андаи
сора бу китабы дуняаны кёб халкъыны ти-
лине кёчюргендиле. И. Ю. Крачковский айт-
ханнга кёре [2], Къуран Запад Европаны

тиллерни тамалында 1879 джыл иш этиб кьуралгъан волапюк деген халкъла арасы болушуучу тилге да кёчюрюлгенди. Талай онджыллыкъны ичинде ол тилни джайылгъаны танг болгъанды, артыкъ да бек алим кьауумланы арасында. Амма артда унутулуб къалгъанды.

Кьураннга эс бёлюнгени ишден да алгъаны эм эски заманладан келген литература эсгертмеледен бири болгъаны ючюндю. Аны ичиндегени ангыларгъа тилни алимлери, дин бла культурангы историклери, феодализмни заманын тинтиб кюрешгенле тырмашхандыла. Поэтле да эс бёлгендиле анга. Гёте бла Пушкинни «Подражание Корану» деген назмулары дуниягъа белгилдиле.

1716 джыл Петр I буйругъу бла Кьуранны текстни француз тилден орус тилге биринчи кере П. Постников кёчюргенди. 1787 джыл Петербургда ол китабны араб текстни басмаланганды.

XVIII бла XIX ёмюрледе, европачы тилледен кёчюрюлюб, Кьуран Россияда талай кере чыгъарылгъанды. 1878 джыл арабчадан орус тилге кёчюрюлюб чыкыгъанды. Аны кёчюрген Г. С. Саблуков болгъанды. Китабны андан сора да талай кере джангыдан чыгъаргъандыла. (Ахыр кере — 1907 джыл чыкыгъанды Къазанда).

Башха литература эсгертмелеча, Кьуранны да къачан эмда не себебден чыкыгъанын ангылауну джан-джангыз керти илму джолу кьуру историялы материализмни оумуду. Джамагъат джашауну халларын белгилеуню джап-джангыз илму мадарыды ол. Сынгар ол мадарны юсю бла боллукъду

объективли багъа берирге тии культураны бурунгу эсгертмелерине — эски дин китаблагъа. Артыкъ да бек дуня динлени къуралыулары бла ёсюулериинде кемсиз уллу магъаналары болгъан, ёмюрлеин узуну миллионла бла дин тутхан адамланы арасында мийик сый табыб тургъан китабланы юсюнден айтыргъа керекди ол затны. «Сыйлы китаб» бурунгу заманы тии культурасын билир ючюн да бёлдюреди кесине эс.

Къуранны ич магъанасын, аны къуралгъаныны чурумларын, аны кирик муслиман Востокуу къралларына келг нек джайылгъанын тюз ангылар ючюн, ол китаб туугъан кёзюледе социал-политика болумгъа къараргъа керекди. Аны бла байламлы недеи да алгъа Къуранны текстини нек чыкъгъаныны социал чурумларын, ол джашаб тургъан джамагъатны социал болумларын тинтерге, бу китабын текстини джамагъатны ичинде магъанасын, ёмюрден ёмюрге ол текстге айырыб уллу сый бериб турууну себебин тинтерге, аны адамла бла, джамагъат келишнуле бла, дагъыда башха илму эмда литература текстле бла байламлыкъларын ачыкъларгъа керекди» деб, А. Е. Бертельс тюппе-тюз чертгенди¹.

Исламны туугъан джурту Аравияды. 1300 джылыны мындан алгъа Араб джарым айрымканда ал башлаинган-община къуралыш бузула тебрегенди, аны орнуна класслы джамагъат келгенди. Джарым айрымканын халкъы алгъын тукъумла бла юйюрлеге юлешине эди эсе, хар бирини кесини аллахы

¹ «Наука и религия», 1975, № 4, 39 б.

бар эди эсе, энди ол бир джанындан урунган малчыла-бедунле бла джерчилеге-феллахлагъа, экинчи джанындан — феодаллагъа бёлюнгенди. Къраллыкъ къурауну баш мадарына араб феодалла бир динни джайыуну санагъандыла.

Алгъыншы тукъум-юйюр дин тутуу класслы джамагъатны излемлерине келишмей тебегенди. Класслы джамагъатда уа динни баш социал борчу урунган халкъны бойсунууда тутууду. Ол себебден джангы дин чыгъарылыб, джайылгъанды. Анда тахталадан джыгъылгъан тукъум аллахланы орунларын не этерге да къолундан келген джангыз бир уллу аллах алгъанды. Кёб аллахлыкъдан бир аллахлыкъгъа кёчюу артыкъ да Бек Меккада кесгини танылгъанды. Ол Араб джарым айрымканда караваплы сатыу-алыу ишлене аралыгъы болгъанды. Бурунгу храм Кааба (Кеба) да бу шахарда орналыб болгъанды. Анда тукъум-юйюр аллахланы 350-ден артыкъ суратлары сакъланыб тургъандыла. Джарым айрымканда джашагъанла ол межгитге хаджилек кылыргъа, суратлагъа, къачлагъа, кеслерини аллахларына табышыргъа барыб тургъандыла.

Къралда класс айрылыкъла кызыугъа кирген сагъатда бир аллахлыкъны юсюнден ауаз бернучюле джайылгъандыла, аланы арасында меккачы Мухаммат айырылыб белгиле болгъанды. Артда аны атыны тегерегинде кёб таурухлу зат, кертиге ушамагъан кёб хапар чыкыгъанды. Муслиман динни (исламны) чыкыгъанын аны аты бла байламлы этедиле.

Аны кибик, Къуранны къуралгъанын муслиман традиция Мухаммат файгъамбарны

аты бла къысха байлашдыргъанча, кѣб европачы автор да ол китабы Мухаммат джазгъанды, деб тургъаны себебли, бу адамны юсюнден талай сѣз айтыргъа керек болады. Меккада 570 джылгъа джууукъда туугъанды ол. Бану-хашим деген белгили, алай а артда тозурагъан тукъумдан чыкъгъанды. Ол тукъум къурейшит юйюрге киргенди. Мухаммат гитчечик болуб, атасы Абдаллах ауушханды. Алты джылында апасы Амина да ёлюб, ёксюз къалгъанды. Юч-тѣрт джыл озгъанлай, къарт атасы Абд аль-Мутталиб да ауушуб, Мухаммат ёксюзлюкню ачыуун толусу бла сынагъанды.

Джаш джылларында Мухаммат сюрюу кютгенди: андан сора бай кюксе къатынны (эри ёлген неда эринден айырылгъан) Хадижаны приказни болуб тургъанды. Караванла бла джолоучулукъда айланган кѣзюуде христиан динчиле бла шагърей болгъаныны юсюнден ханарла бардыла. Аравияда, андан тышында да, артыкъ да бек Сирияда, Мухаммат христиан, нудей монотеизмни идеялары бла шагърей болгъанды. Джыйырма беш джылында, кесиден танг тамада Хадижаны алыб, Мухаммат кесни толусу бла дин ишлеге берирге толу онг табханды.

Бир аллахлыкъны тутханла Мухамматны башчылыгъы бла, аллах бирди, дуняда болгъан джанла бла затланы джаратхан да, алапы оноуларып этген да ол кесиди, деген оюмну джайыб тургъандыла. Ол оюм (артда Къуранда бегитилиб) джангы динни тюрленмезлик шарты болгъанды. Андан сора «аллах бирди» деген айтыугъа «Мухаммат да аны келечисиди» деген сѣзле къошул-

к.р.р. 3115

гъандыла. Алай бла «шахадны» формуласы кьуралгъанды. Аны айтмакълыкь адамны ислам динни тутханына шагъатлыкь болгъанды. Анга мюкюллюк, замаи-заманы бла айта туруу муслиман адамны беш борчуу бириди. Къалгъан төрт борчу — кююне беш кере намаз этну, рамазан айда ораза тутуу, зекят (амалсыз берилген садакъа), хаджилик кылыу [3].

Алай болса да Мухаммат кёб кьралгъа джайылгъан динни кеси башына чыгъарыб кьойгъан адам болмагъанды, болаллыкь да тюл эди. Дин иеден да алгъа адамланы бир белгили джашау болумлары туудургъан ишди. «Къайсы дин да, — деб джазгъанды Ф. Энгельс, — бир башхасы болмай, хар кюндеги джашауда адамланы басыб тургъан тыш кючленн аланы башларында фантастика халда суратланганыды, — джердеги кючленн кёкдеги формалагъа киргенлерини суратыды [4].

Алай болса да Мухамматны динни джайыу ишлери аллахны бирлигини сингдирюде магъаналы болгъандыла. Джамагъатда класс келишюле ёсген сагъатда аллай динни алыргъа таблыкь кьурала баргъанды. Мухаммат фыйгъамбар класс айрылыкьла сюрген, джылытхан сабанга урлукь себгенди. Мекканы аристократиясы, джангы динни бегигенн Кебаны сыйыи тюшюредн, алай бла башха араб къауумланы арасында кесини онглулугъу тас болады деб кьоркьгъандан, аллахны бирлигини сингдириб кюрешгенленн ызлаб башлагъанды. Мухаммат бла иёгерлери Меккадан качаргъа керек болгъандыла, Ятрибге кёчгендиле. Аны атына артда Медина аталгъанды

(Мединат-ан-Наби)¹. Ала ары 622 джыл 26 июлда² кѣчгендиле, анга арабча хиджра дейдиле. Муслиман къраллада джыл санау андан башланганды.

Ол санау ай календарь бла барады. Хиджраны календарын Европа, Америка, Австралия, Африка бла Азияны кѣб къралы алгъан григорнан календаргъа кѣчюрюрге таблица джарашдырылгъандыла. 1961 джыл СССР-де Илмулангы академиясы хиджра бла европачы джыл санауу тегиш таблицада-рын чыгъаргъанды. Аланы академик И. А. Орбели хазырлагъан эди.

Мединада кесини умметни джыйышдырыб, Мухаммат меккачылагъа кършчы къазауатны башлагъанды. 630 джыл ол кюрешну рехатлыкъ келишну бла бошалгъанды. Меккачыла исламны алгъандыла, Мухамматны да Аравиягъа башчыгъа салгъандыла. Аллай ийилмеклиги ючюн, Меккагъа «сыйлы» шахар

¹ Ол шахарны толу араб аты Мединат-Расул-Аллахды; магъанасы — «аллахны келечисини шахары». Бусагъатда ол шахар Сауд Аравияны джериндеди, Мекка бла бирге (бу шахар да андады) VII ъмюрден бери исламны эки сыйлы шахарыны бириди. Бютеу къралладан муслиманланы кесиле тартхан сыйлы затланы бири мында Уллу межгитди. Ол 656 джыл анда Мухаммат джашагъан юнню орунда ишленгенди. Межгитни талай кере джангыртхандыла, ахыр кере 1853 — 1854 джыллада. Уллу межгитде Мухамматны кешенеси сакъланады. Ол 632 джыл 8 июнда Мединада ауушханды. Мединаны Уллу межгитинде Мухамматны кешенеси муслиманланы къайсы къауумуна да, Мекканы Кеба межгитинден сора, экинчи оруну алгъан эм сыйлы джерди.

² Башха источниклеге кѣре — 622 джыл 22 сентябрда.

деб аталгъанды, Кебаны уа, ичинден меджлисуу суратла бла къачланы керн быргъаб, исламны эм баш межгитине бургъандыла. Алай бла эски меджлисуу храм эм сыйлы муслиман межгит болуб къалгъанды.

Адамлары эт джууукълукъ бла тюл, дин шартла бла бирикген мединачы-меккачы бай къауум башчылыкъ этген муслиман община араб-феодал къралны тамалы болгъанды. Идеология тамалында ислам орналгъан ол кърал динчиликни къралы эди. Аны башчысы халиф¹ граждн властны, дин властны да кесини къолунда тутханды.

Кёб турмай халифле джангы джерлени кючлер муратда атланыб тебрегендиле. Хоншу къралланы къарыусуз кёзюулерн бла хайырланыб, алгъын Ал Азияны къралларын алгъандыла, андан сора Север Африкагъа, Пиреней джарым айрымканига, Кавказгъа, Орта Азиягъа атлангандыла. Хорланганла орта ёмюрлени уллу феодал къралыны къурамына киргендиле — Араб халифатха.

«Ол джерле халифатны къолуна тюшгенлеринде, алада араблагъа бойсушган административ аппарат къуаргъа, тыйышлы юристлик мардаланы да джарашдырыгъа керек эди. Тышындагъы арабла ол джерледеги халкъладан кёб зат ала тебрегендиле. Халифатны кърал идеологиясы ислам болгъаны себебли, эски, джангы джорукъланы

¹ Халиф — арабча «орнунда къалгъан», «заместитель» деген магъананы тутады. Алай демеклик, Мухаммат фйгъамбарны орнунда къалгъан адам. «Къалиуфа» деген формада киргенди ол сёз къарачай тилге.

да аны бла келишдирирге керек болду... Аллай джашау излемлени кючюнден муслиман правону мардалары джарашдырыладыла, ислам динни литературасы кюралары, аны «сыйлы» китаблары чыгъадыла» [5].

Джамагъат-экономика ёсюню, урушлары, мюлк байламлары, дагъыда джашауда бола тургъан затлары, бютюндө да бек политика ишлени излеми Кюранны чыгъарыргъа керекли этгенди. Адамла этген затлары кёкдөп тюшгениге джоралаб тургъан ауазчыла уа эркин табыла эдиле.

«Къачан да дин экзальтацияны аркъасында толу сезилген джашау излемле бугъунуб тургъандыла» [6], — деб джазгъанды Ф. Энгельс. Уллу алимин бу сёзлерин Кюранны авторларына, таб баиша динлени «сыйлы китабларын» кюрагъанлагъа да таукел элтирге боллукъду. Быллай кенг джайылгъан китаблары джазгъан адамлары акъыллары, сезимлери да джашау салгъан къайгылыла бла ишлеге бёлюнюб тургъанды. Аллахны аты уа Кюранны авторларыны класс излемлерин эслетмезге таб келишген джабыу болгъанды. Ала айтхан оюмла бла муратла, аллахны аты бла бегитилиб, джюзле бла джылланы узунунда халкъ кёбчюлюкню бойсундуруб тутхан кюч болгъандыла.

Кюранны ич байлыгы кёбюсюне VII ёмюрде, Мухаммат файгъамбар сау кёзюуде джарашдырылгъанды. И. Ю. Крачковскийни кёлюне келген бла, ол иш 610 — 632 джылланы арасында этилгенди. Китабха киргенди Мухаммат берген ауазла, ол айтхан акъыл хапарла, оюмла бла айтыула. Анда иш танг орун аладыла Ал Азияны бурун-

нгу халкъларыны таурухлары (аладан кёб-лери Тауратда да джазылыбдыла), арабланы арасында муслиман дин киргинчи джюрютюлген бурунгу дуала бла адеб джорукъла да. Аны кибик Таурат бла башха христиан литературадан алынган затла да аз тюлдюле. Алай а аланы джангы динге келишдириб салгъандыла. Правону хакъындан джазылгъан затла да китабда белгили орун аладыла. Ала муслиманланы рысхы, юйдеги джашауларын, граждандыкъ болумларын мардалайдыла.

Къуран, къысхача айтыргъа, коллектив къыйындан джаратылгъан китабды. Мухамматны юретну сёзлери бла ауазлары, таб дин учунмакълыкъдан кёлю кёлтюрюлген сакъатлада айтхан затлары да, башхаладан эшитген оюмларын, аланы арасында христиан, нудей динледен алгъан билими бла ангысын белгилейдиле. Ол зат Къуранда болгъан идеялары, ишлени, анда сакъатылгъан адамланы Тауратдан алынганларын ангылатады. Къуран джазылгъан кёзюуде анга кирген бир-бир оюмла, акъыл юретнуле, легендала, дуала, дагъыда башха джорукъла ары дери кёбюсюне аууздан кёчюб келгендиле, Мухамматны джууукълары бла тенглерини эслеринде сакъланигандыла. Аланы бир къауумлары ташлагъа, сюеклеге, шемшер чапракълагъа джазылгъандыла.

Аллай кёб тюрюлю материалдан къурашдырылгъан биринчи литература джыйым китаб Мухаммат файгъамбар ёлгенден сора кёб турмай чыкыгъанды.

Къуранны джазма тексти Мухамматны артында къалгъан биринчи халиф Абу-Бекрнин

заманында джарашдырылгъанды. Исламда джюрюген айтыулагъа кере, 633 джыл Абу-Бекрге ол акъылны Омар (Умар) бергенди — Абу-Бекр ёлгенден сора тахтагъа минген экинчи халиф. Кенгериб баргъан къралда политика джашауну къаты, кыйын бола келгени граждан эмда дин властны бегитиуню излете эди. Неден да алгъа джамагъат къруралышны идея дагъанларын бегитирге керек болду. Аны кибик дин тутууну сынамы адетлени, джорукъланы, излемлени бир халгъа келтириуню кереклисин излей эди. Ол болум Къуранны текстин джазма халда джарашдырыб бегитирге керекли этди.

Халифни буйругъу бла ишлеген таукел, тирн къагъытчы Зейд-ибн-Сабид джазылгъан юзюклени, ауузда джюрюген айтыулары барысын джийгъанды. Башха-башха къагъытчыкълагъа (сухуфлагъа) джангыдан джазыб, Абу-Бекрге бергенди.

Джазылгъан джангыз ол тюл эди. Башха къагъытчыла джарашдыргъан материалла да чыкъгъан эдиле. Аланы арасында тюбеген башхалыкъла дин тутханлары бирер тюрлю оюмгъа сюре эдиле. Француз исламовед Анри Массэ джазгъаннга кёре, дагъыда юч список болгъанды. Зейд джазгъанны Дамаскны халкъы къабыл этгенди, экинчин — Куфаны халкъы, ючюнчюню — Басраны, тёртюнчюню — Хомсуну халкъы. Башланган даулашыула, халифатны бирлигине керти къркыуу салыб, исламны да тамалын буза эдиле. Ол заманда, айтыугъа кёре, аскер башчы Худейфа 644 джыл ёлтюрюлген Омарны орнуна тюшген Осман (Усман) деген халифге, Къуранны ахыр редакциясын

джарашдырыгъа бир ангылагъан адамгъа буйрукъ берсенг, деб билдиргенди. Осман, ол ишни Къуранны биринчи джарашдыргъан Зейд-ибн-Сабидге буюруб, анга болушлукъгъа адамла бергенди, дейдиле.

«Сыйлы джазыуланы» бирча халгъа келтире, Осман неден да алгъа политика муратланы тутханды. «Аллахны сёзюню» джаныгъыз бир текстни къурауну юсю бла ол халифни тахтасында кесни бегитирге, кесине Къуранны ахыргы редакциясын джарашдыртхан, бегитдирген «къураучу» деб айтдырыгъа излегенди. Алай этмеклик а исламны баш динге санаб тургъан, граждандан эмда дин власть да башчысыны къолунда болгъан къралда бек магъаналы иш эди. Аны юсюне да Осман власта кыйын политика кюрешюде дженгиб келген эди, кесини да бек тирри джаулары бар эдиле, аланы арасында — Мухаммат файгъамбарны кюеюю Алий да. Османы ёлтюргенлеринде, халифни тахтасына Алий тюшген эди. Дин бла «сыйлы» китаб политика къаршылыкъны джити саууту болгъанларына ол зат шагъатлыкъ этеди. Башха диндеде да болум алай эди.

Оригиналгъа тергелген Зейд салгъан список Мединада къалгъанды. Экинчиси Меккагъа, дагыда юч копиясын Дамаскга, Басра бла Куфагъа ашыргъандыла. Алада ол кёзюуде уллу араб гарнизонла тургъандыла.

Халиф Осман (644-656 джыллада халифлик этгенди) бегитген текстге Османы къураны деб аталгъанды. Муслиманла аны хурмет бла окъулургъа тыйыншлы сыйлы китабха санайдыла. Башхалары, джалгъанига тергелиб, джарасузгъа чыкыгъандыла. Ала-

ны къурутхандыла. Алгын Инджилге этилгенича, Къураннга да алай этгендиле: Лаодикия клисада тёрт Инджилни керти китаблагъа санаб, хурмет бла окъулургъа тыыншлы кёргендиле, къалгъанланы уа апокрифлеге санагъандыла.

Дни ючюн ёлююню, уллу азаб чегиб, дуниядан кетюню идеясы, бютеу динледеча, исламда да уллу орун алады. Бу динде ол онглу кърал-дни къуллукъчуланы этген ишлери бла байланыбды. Историяда керти зат болуб, биринчи халифлени тёртюсюнден (Абу-Бекр, Омар, Осман, Алий) сынгар бири — Абу-Бекр — ёлгенди кеси аджалындан. Къуранны ич магъанасы, ислам динни идеологиясы аланы заманларында къурашдырылганды. Муслиман историография бла дин айтыулада ала «шийых» халифлеге саналадыла. Къалгъан ючюсюн политика джаулары ёлтюргендиле. Бютюн да бек тёртюнючю «шийых» халифни джазыуу ачы болганды — Алий бла аны артында къалгъанланы. Ала да политика джауларыны къолундан ёлгендиле. Ол кезюуде муслиманла эм хурметли затха санаб тургъан Къуранны араб аристократияны къауумлары власть ючюн кюрешюуде хайырландыргъандыла.

657 джыл Сиффин ёзенде сермешюню кезююнде Алийни джауларыны аскер башчысы хыйла мадар этгенди. Сюнгюлени учларына Къуранны къагъытларын бегитирге аскерчилеге буйрукъ бергенди, алай бла аллахны болушлукъгъа чакъыргъанларын кёрюзюр ючюн. Алий бла негерлери, урушну тохтатыб, тюз кишиге сюд этдире тебрегендиле. Алийни аскери ахыры экиге бёлюн-

нгенди, иш аманига кетиб, эм ахырында халифни кесни ёлтюргендиле.

Политика джауларыны кьолундан Осман да ёлгенди. Башында айтханыбызча, Къуранны джорукълауда аны кыйыны уллу болгъанды. Андан ары кёб тюрлю хапар джюрюгенди, керти затлагъа джалгъан сёзле да кьошулуб. Айтыугъа кёре, Осман, Къуранны окъуй тургъанлай, душманларына чыкъгъанды, алайда аны ёлтюрюб кетгендиле. Халифни къаны «сыйлы китабны» кызартханды. Къан тамгъалары болгъан талай Къуран чыкъгъанды. Аланы пелери ол китабланы Османны Къуранына санагъандыла.

Аллай Къуранланы бири талай ёмюрню узуну Самаркъандда Ходжи Ахрарны межгиттиде сакъланыб тургъанды. 1869 джыл андагъы чиновникле Самаркъандны динчилеринден ол Къуранны сатыб алгъандыла да Петербургга ийгендиле. Анда ол Императорну Халкъ библиотекасында (бусагъатда — Салтыков-Щедрин атлы кърал библиотекада) сакъланганды. Октябрь революциядан сора, Орта Азияны муслиманларыны тилеклерин эсге ала, В.И. Ленинни буйругъу бла «Османны Къураны» ызына къайтаргъандыла. Энди ол китаб Узбекистанны халкъларыны историясыны музейинде сакъланады.¹

Кетген ёмюрде огъуна Къуранны ол экземплярны тинтген белгили орус арабист

¹ Бу китабны историясыны юсюнден толуракъ халпарны Т. А. Стецкевични «Коран Османа» деген ишинде табаргъа боллукъсуз — «Наука и религия» журнал, 1975, № 7. Аны кибиб Н. С. Садыков. «Как «Коран Османа» был возвращен Туркестанской республике» деген джыйым китаб, Ташкент, 1966.

А. Ф. Шebuнин «османчы» экземпляргъа къан тамгъала иш этиб салынганларын ачыкълагъанды.¹ Профессор Л. И. Климович чертгеннге кёре, «османчы» Къурапны Самаркъанддагъы къан тамгъалы экземплярына ушаш китабларын Мисирде, Испанияда — аны арабла алыб тургъан кёзюуде, Турцияда (Стамбулда), Палестинада, дагъыда башха джерледе муслиманлагъа кёргюзюб тургъандыла. Аллаи китабланы чыкъгъанлары халифлени, башха феодалланы шийыхлау, исламны сыйлы адамларын кёлтюрюу бла байламлыды, деб чертеди Л. И. Климович.

Халиф Осман Къурапны джорукъланиган текстни бегитгенликге, VII ёмюрден сора китабха чыртда къошулмагъанды, тюрлениу этилмегенди, дерге джарамаз. Экиджюз джыл чакълыны узуну текстни кёб кере тюрлендире, къоша баргъандыла. Ала китабны баш магъанасын тюрлендирмегендиле, алай а исламны «сыйлы» китабы да, дшилени башха литератураларыча, адамла къурапдыргъи зат болгъанына шагъатлыкъ этедиле. Къачан да бир болумда турмагъан джердеги ишле «аллахны къуллукъчуларын» китабланы магъаналарына къатылтхаплай тургъандыла.

Башха тюрлениуле да таиг бош чурум бла этилгендиле. Ол замандагъы араб джазманы тамамлы, кесгин джарашмагъаны да этдиргенди алай. Китаб басма болмагъанды ол заманда, къол бла джазыучула уа халатла джибергендиле. Ала неден да бек арну джа-

¹ Бу тинтинуо материалларыны юсюнден окъугъуз: А. Шebuнин. «Куфический Коран» деген статья. «Записки Восточного отделения русского археологического общества», VI том, 1—4 бетле. Спб. 1892.

заргъа тырмашхандыла, ол иште керти уллу усталыкъгъа да джетгендиле. Халифлени, бай феодалланы библиотекаларында Къуранны экземплярлары сакълангандыла, ариу джазылгъанлары бла тышлангандыларына къарагъан искусствону сейир затларына тергерикди аланы. Китабланы аллай ариу, аллай омакъ оюулу тюрсюнлери алагъа айырыб уллу сый бердирирге, хурметли кѳргюзюрге, джерде тюбемеген, «мийикдеги къудретден» джаратылыб келген затлагъача къаратыргъа себѳ болгъанды.

Къуранны магъанасын бироз тюрлендиртген затла дагъыда болгъандыла, сѳз ючюн, окъуучуланы эслеринде къалыб кетген, османчы редакциягъа кирмей къалгъан башха текстле.

VIII ѳмюрю экинчи джарымында араб джазма иги джарашдырылгъанды. Асрала, стюнле, нохтала, бѳлген белгиле, алгъы бурун точкала, андан сора ачыкъ харифни башында салыныучу сызчыкъла киргендиле джазмагъа. Ала халатсыз окъургъа болушадыла. А. Массѳ айтханига кѳре, талай кере джыйылыб, кюрешиб, X ѳмюрде Къуранны текстин экинчи аны бла кюрешмезден джарашдыргъандыла, джети белгили дин алиминни аты бла бегитгендиле. XI ѳмюрде ол алимлени сыйлары хазна къалмай хар къайда мюкюллюк табханды.

XIX ѳмюрю ортасында муслиман къралада, динчилени кереклисине деб, Къуранны типография джорукъ бла басмалау башланганды. Алай болса да аны орфографиясы бла текстини структурасы 1923 джыл Каирде кърал басмадан чыкъгъан китаблада ахыр

халда бегитилгенди. Ол ишге аль-Азхар деген муслиман университетни белгили улемлери башчылыкъ этгендиле.

Бююнлюкде дуняда джайылган бирси китабларында аз-аз башхалыкъла тубейдиле. Ала кёбюсюне тынч окъулурча тизилген назмуланы башха тюрлю бёлюу дегенча затладыла. Саулай да назмуланы саны 6204-ден (Басрадагъы китабла) 6236-гъа дери джетеди (Куфадагъы кония). Бусагъатда типография джорукъ бла басмаланган китаблада назмула 6226 неда 6238 боладыла.

Къуранны чыкъгъаныны кысхача историясы алайды.

Муслиман динчиле «сыйлы китабха» кёб тюрлю ат атагъандыла. Ол атланы дин тутханланы къайсы бири да биледи. Моллала айтханнга кёре, Мухаммат файгъамбар Къураннга «альфуркъан» дегенди, магъанасы — «айырыу бла таныу» (кертини ётюрюкден, игилкни аманлыкъдан айырыб таныу). Ол аты Къуранны кесини текстинде да барды (3-чю сураны 2-чи аяты, 25-чи сураны 1-чи аяты). Къуранны текстинде ол кесине атагъан башха атла да бардыла: «тюз джолну кёртюзюучю» (2, 1 бла 181; 3, 132; 6, 158), «тюшюндюрюу» (15, 9; 16, 46; 65, 11), «аллахны сёзю» (9, 6; 48, 15), дагъыда башхала.

Исламны кеслерине баш дин этген тыш къраллада Къуран «акъыллы окъуу», «джюреклеге балхам», «дуння окъуу», дагъыда башха эпитетле бла чыгъалды. 1901-1902 джыллада Къуран «Мусхафуш-Шариф» («Алапат гокка ханс») деген аты бла Къазанда чыкъгъанды. Китабны сыйын кёлтюрюкчю, аны себеби бла ийнамны бегитир ючюн,

муслиман динчилени орунлу этер ючюн джазгъандыла алай (тыш къраллада энтда джазадыла).

Дин тутхан тюз адамла Къураннга «китаб» деб къоядыла, арабча «книга» деген сёзню айтадыла. Бизни къралда — Кавказы элдеринде, ислам дин джайылгъан башха областлада да кёбюсюне ол аты джюрютюледди.

Тюз муслиманланы арасында, айырыб айтсакъ, бизни къралда Къуранны джарты тизмелери кёб тубейдиле. Аладан эм белгилисиз — «джетеу» неда Гафтиак,¹ Къуранны джетиден бири. «Гафтиак» ал сёзден башланады — фатихадан, андан сора экинчи башыны ал беш назмусу, аны ызындан 36-чы башы («Па-син»), 48-чи башы, дагъыда бир-бири ызындан къалгъан башла барадыла. Къысха болгъанлары себебли, ала барысы бу китабчыкъгъа киредиле. «Гафтиакны» Къазанда араб тилде кёб кере чыгъаргъандыла татарлагъа, дагъыда башха муслиманлагъа деб. Ол кесиз энчи китаб болуб чыгъады. Динчиле «сыйлы китаб» дессле, кёбюсюне анга айтадыла.

Ислам динни тутхан къраллада тафсир кенг джайылгъанды — Къуранны ич магъанасын ангылатыу. Дин къуллукъчула, ол ишге атаб, кёб китаб джазгъандыла. Аланы кёбюсю илмуну излемине келишмейди. Алада бир-бир сёзлени, айтыуланы сюзедиле, джазылгъанни грамматика, стилистика болумун тинтедиле. Аны бла биргелей бек кёб китаб бютеу Къураннга, аны ич магъанасына неда бир-бир проблемаларына анализ

¹ Алай дегени — Аптнек (Ч. М.)

этиуге аталыбды. Белгили совет востоковед Л. Е. Бертельс джазгъанига кёре, «Къуранны ангылатыу, аны магъанасын кенг ачыкълау, бир-бирде аны кесин айгъакълау — бу затла муслиман культураны толу санагъаты боладыла, аллай зат таб орта ёмюрлени Европасында да тюбемегенди.¹

Къураннга биринчи комментарийле Мухамат ёлгенлей огъуна чыкъгъандыла, кеслер да аны шохлары неда джууукълары болгъан адамладан. Алайлыгъын ангыларгъа кыйыи тюлдю, нек десенг, биринчиси, ала Къуранны иги билгендиле, экинчиси, ислам динни тутханланы арасында ала ийнамлы адамла болгъандыла. Ол кёзюуде алай болгъаныны магъанасы бар эди: бу динни, башха джерде кьой, Аравияны кесинде бегитир ючюп, къаты кюрешну бара эди.

Муслиман дуняда Къуранны ангылатыуну (экзегезни) тамалын салгъанига Мухамат файгъамбарны экиде тургъан къарнашы Иби-аль-Аббас саналады. Ол 688 джыл ауушханды.

Ислам джайылгъан къраллада, тюрлю-тюрлю муслиман халкъланы тиллеринде Къуранны ангылатыу ёмюрлени узуну баргъанлай тургъанды. Араб улемни, историкни Ат-Табарини (838-923 джылла) кёб томлу комментарийи бютюп да белгили, сыйлы да болгъанды. Кесини уллу кесгилик бла джазылгъан ишинде ол Къуранны магъанасына белгили критика кёзден да къарайды.

Аны кибик Замахшарини (1143 джыл ёлгенди), Байдавини (1286 джылгъа джууукъ

¹ «Наука и религия», 1975, № 4, 40 б.

ёлгенди), Суйютиши (1445-1506 джылла) комментарийлери да белгилидир. Мисирчи улем, Къуранны ангылатычу Джалал алдин ал-Суйюти Къуранны муслиманлада джайылган эпитетлерни джыйганды. Ала 55 эпитет болгандыла: «Китаб», «Джарыкылаучу», «Окьюу», «Сёз», «Игилик», «Джарыкы», «Ийнандырыу», «Джол башчылыкы», «Джумушакылыкы», «Саулукы», «Айырыучу», (игиликни аманлыкдан), «Эсгертиучу», «Разылыкы», «Мийик», «Терен акыл», «Философ», «Кертини бегитиучу», «Башчы», «Тюз джол», «Сейирлик», «Деменигили кьол», дагыда башхала.¹

Къуранны юсюнден джазылганлада, муслиман динни къуру тюрлю-тюрлю бутаклары керюнген бла кьалмай, муслиман кьраллада идеология кюрешни шартлары да эслендиле. Арт кезюуледе исламны джаныгыртыр, аны дин окьюуун ёсюб келген буржуи джашаугъа келишидир дьгаласла таныладыла. Ол зат бютюн да бек мисирли улемни, исламны реформаторуну, аны джамагъат къулдукъчусуну Мухаммед Абдону (1849-1905 джылла) комментарийлеринде ачык кёрюнеди. Къуранны модернист халда ангылатычуланы эм онгулараны бири индиячы джамагъат къулдукъчу, алим. Меккада тууб, муслиман адетледе ёсген Абдуль-Калам Азадды (1888-1958 джылла).

Кёбюсюле Къуранны ангылатыу кьайгыи политика кюрешни проблемаларындан чыкы-

¹ Т. П. Хьюсону 1885 джыл Лондонда чыкыган «Словарь ислама» деген китабында эпитетле толусу бла тизилгендиле.

гъанды. Алайлыгы бютюн да ачыкъ кёрюнеди Ахмед Ханны (1817-1898 джылла) комментаторлукъ ишлеринде. Ол Индияда британ бийликге къаршчы чыкъгъан сшай къозгъалыуну башчыларыны бири болгъанды.

Къуранны ангылатыу ишлени саны таймаздан ёсюб барады. Ол ислам динни тутхан къраллада керти сейирлик литературады, тинтиу ишди, кеси да европачы къраллада тинтиучюлени кёбден кёб этиб барады. Запад Европаны исламоведениесинде джангы тукъум санагъат къуралгъанды — орта ёмюрледе бла джангы заманда Къуранны ангылатыуну тюрлю-тюрлю джолларын тинтиу.

Къуранны комментаторларыны ишлерине бюгюнню буржуй востоковедениени алай уллу эс бёлгени Африка бла Азияны муслиман къралларында кыйын социал-экономика, идея-политика процессле баргъанлары себеблиди. Ол къраллада дин бюгюн да онглу идеология кюч болгъанлай турады. Къуранны бусагъатдагы излемлеге кёре ангылатыуда аланы джамагъат-политика къулдукчулары бардыргъан ишле асламдан аслам политика тюрсюн аладыла.

Алайлыгы бск толу кёргозюледди Дж. Балджонну «Современная мусульманская интерпретация Корана» деген, 1968 джыл инглиз тилде Лейденде чыкъгъан китабында. Анда сёзню баргъаны Индия субконтинентде эм онгду ангылатыучула бла аланы ишлерини къайсы джанына дженгигенини юсюнденди. Бу китаб буржуй востоковедениени джоругъунда, анда тюбеучю кемликле бла джазылса да, анда сейир джашау материал бар-

ды. Алайдан алыб кьарасакъ, аны белгили илму хайырын да кёребиз.

Бир-бирде Къуранны ангылатыу кёбтом-лукъ чыгъарма болады. Сёз ючюн, Ахмед Хан биринчи 17 сурагъа алты томда ангылатыу бергенди. Къуранча кыйын китабны сюзюу, тинтну бек ауур ишти. Ол кёб адамны кыйынын салдыргъанды. Бир джаны бла, аны алайлыгъы араб филология бла лингвистиканы ёсюулерине себеб болгъанды. Алай болса да илмудан кенгде этилген аллай ангылатыу ишле кемсиз кёб акъыл къууат къоратдыргъандыла, кеслерни да бек фахмулу адамланы кючлерин джухандыла. Аллай адамла кьарыуну башха ишге салсала, керти илмугъа неда халкъгъа джарагъан башха санагъатха уллу юлюш боллукъ эди.

«Сыйлы китабны» джер-джерин тинтну бла ангылатыуну кёблюгю «ислам илмула» деген затны туудургъанды. Орта ёмюрлени узагъындан ала муслиман дуняны школларына кёчюрюлгендиле. Алчы алимле бла джамагъат къуллукъчула, артха тартхан ол эски адетлени тайдырыр'ючюн, кемсиз кёб кыйын салыб кюреширге керек болгъандыла. Тыш Востокну муслиман кьралларында ол адетлени алкъын толусу бла къоратыб да бошамагъандыла.

Халны алай болгъанын, къаллай болса да бир къудретге ийнаныу бла тюл, джашауда болгъан керти чурумла бла ангылатыргъа боллукъду. Совет ориенталист А. Е. Бертельс аланы бек тюз ачыкълайды: «Къуранны сюзюу бла ангылатыуда къачан да класс излемле танылыб тургъандыла. Хош болмагъанланы тюрю-тюрю къауумлары, ол зат

ны кеслерине джараулу этерге талный, анда социал тенгликни излемлерин да эслегенди-ле. «Эм тереннге» кетген мистикле уллу дин алиMLE унамагъан теренликленн да таб-хандыла анда».¹

Китабны кеснин магъанасы да мадар бере эди тюрлю-тюрлю социал къауумлагъа анда айтылгъашы керекли джанына бурдуругъа.

Келишмеген затла бла ётюрюкледен къуралгъанды Къуран, деб айтмакълыкъ терен джапгылыч боллукъду (не медет, алкъын илму атензминн бир къауум пропагандисти алай джангылычланы джибереди). Илму алайгъа чыртда санамайды. Къуран кеснин заманында адам ангыдан туугъан затды. Аны къурашдыргъанланы билим дараджалары, оюмлары, керти дунягъа не кёзден къарагъанлары китабда кёрюнюб турады.

Андан сора да Къуран арабланы, муслиман Востокну башха халкъларыны бурундан келген культуралары бла къысха байламлы болгъанын унутмазгъа керекди. Ол себебден бу китабны юсюнден оюмсуз айтылгъан сёз-ле кеслеринн муслиманнга санагъан халкъ-ланы адамларына, таб ол адамла дин къа-рангылыкъдан кенгде эселе да, миллет куль-турагъа бедниш этгенча ангылашынадыла.

Къуран (тюзюрек айтсакъ — Къуръан) араб-ча «окъуу» деген сёздю. Китабны аты «окъур-гъа» деген араб сёзден, неда «макъам са-лыб айтыу» деген магъанадан аталгъанды. Китаб рифмалы проза бла джазылгъанды. Кеснин оригинал тилинде аны уста адам окъуса, назму окъуйду, дериксе. Алайлыгъы

¹ «Наука и религия», 1975, № 4, 40 б.

адамланы джюреклерин эритеди, кёллерине
кючлю кьатылады.

Къуранны тили, филологладап-специалист-
леден кёбле айтханнга кёре, джарыкъ, омакъ,
суратлау тилди. Дин алимле айтхан бла, ти-
лини ариулулгъу аны кёкден тюшгенине ша-
гьатлыкь этеди. Амма ол тил аллахдан кел-
ген саугъа тюлдю, история ёсюмню джетиши-
миди. Бедуинле, джерге уруниганла, тие сю-
рюучюле, караван джюрютюучюле, дагьыда
башха санагьатланы келечилери — ма алапы
тиллеринден къуралгъанды бурунгу араб
тил. Халкъды аны чыгъаргъан. Къуран да ол
тилде джазылгъанды, кесини биргесине
кёкден алыб келмегенди араб тилни. Сурат-
лау литератураы кёб алапат чыгъармасы да
джазылгъанды ол тилде. Ала тилни ариулулгъу,
омакълыгъы бла да «сыйлы китабдан» онг-
лудула. Къуранны ангылатыргъа деб джа-
зылгъан затла, илмугъа келшимей эселе да,
араб литература тилни ёсюмюне себеб бол-
магъандыла дерге джарамаз.

КЪУРАНЫ КЪУРАМЫНЫ ЮСИОНДЕН

Тыйыншлы билими болмагъан окъуучу-гъа Къуранны ангыламакълыкъ бек кыйынды. Ол затны чуруму исламны бу «сыйлы джазмуларыны» магъаналарыны сынгар ауур-лукъларында тюлдю, аны къурамыны да кыйынлыгъындады.

Бюгюнню болумунда китабны 114 сурасы (башы) барды, аланы хар бири аятлагъа (назмулагъа) юлешинеди. Суралада уа аятланы саны кёб тюрлюдю: 3-ден 286-гъа дери барады.

Къуран бла биринчи ташыша тебрегенлей огъуна бу китабны юзюкледен къуралгъанын эслейсе, анда не тематика, не хронология, не башха джорукъ кёрмейсе. Материалны тизнуде система, байламлыкъ да джокъду. Авторланы акъыллары бир затдан бир затха секириб барады. Ол себебден аланы ызларын юзмей тутуб барыргъа бек кыйынды. Алай болса да Къуранда бир джорукъ кесгин ташылады, таймаздан сакълаинган да этеди. Суралары алай салынгандыла: экинчиден тебреб, ала хаман уллудан гитчеге барадыла. Ол джорукъ хазна бузулмайды. Аяты эм аз болгъанла 103, 108, 110 сураладыла. Эм арт-

дагы, 114-чю сураны къуру алты аяты барды, ала сынгар 21 сёзден къуралыбдыла.

Биринчи сураны джетти аяты барды. Ол бютеу муслиманлагъа иги белгилли «Фатиха» неда «Фатихат» деген, китабы башлагъан ал башыды. Бу сураны хар муслиман адам азбар биледи, нек десенг, эм кёб джюрютюлген дуады ол. Аллахха ийнанган ата-анала кеслерини сабийлерине ол сураны не къадар эртде юретнушо баш борчха санайдыла.

«Фатиха» Къуранны «ачхан бла» къалмайды, бютеу намазла, муслиманланы дни джыйылыулары аны бла ачыладыла, джолгъа чыкыганла аны окъуб атланадыла, артыкъ да бек хаджилликге тебрегенле. Къайсы болса да бир ишни, дни джашау бла байламлы тюл эсе да ол иш, аны аллы бла ол дуа окъулады. Исламоведле бла ориенталистле аны иш этиб тинтедиле. Сёз ючюн, талай джылны мындан алгъа Голландияда Утрехт университетде В. С. Куперус «Аль-Фатиха» деген темагъа (Къуранны биринчи сурасына) диссертация джакълагъанды. Ол зат Мароккону дни джашауунда къалай джюрютюлгенни юсюнден айтылады анда. 1973 джыл ол диссертация Утрехтде кеси китаб болуб чыкыгъанды.

Къуранда сураланы дагыда бир башхалыкълары барды. Аланы хар бири, «Тобагъа тюшюу» деген тогъузунчу сурадан къалгъанла «Бисмилляхи-р-рахмани-р-рахим» деген айтыу бла башланады. Аны арабча магъанасы «Кечпучю, джумушакъ джюрекли аллахны сыйы ючюн» демекликди.

Уллу неда гитче ишни башлай, муслиман адам «бисмилля» дерге борчлуду. Башлан-

нган къайсы ишни да толлугъун ажимсыз этеди деген оюм бла айтылады ол. Джарлы адамны юйюнде шхуур ашау, неда патчакхны къаласында къууанч сыйланыу ол сёзсюз башланмайды. Аллахха ийнанган муслиман адам, «бисмилля» демей, бир тамчы сууну джутаргъа, ауузуна гырджын кесек къабаргъа да болмайды.

Алай а, Къуранны авторлары, бютеу 113 сураны «бисмиллядан» башлаб, тогъузунчу сураны тышына нек чыгъаргъандыла? Муслиман динни алимлери ол затны тюрлю-тюрлю ангылатадыла. Ала айтханига кёре, ол сурада муслиманла бла динсизлени (гяурланы, кафырланы) арасында болум ачыкъланады. Аланы гюнахлары ючюн, аллах бу сураны «бисмилля» бла джасамазгъа буюргъанды. (Тогъузунчу сура быллай аят бла башланады: «Аллахдан, аны келечисинден — ол кёб аллахчыладан сиз ким бла бирикген эсегиз, алагъа джанлау»). Башха авторла ангыларгъанга кёре, бу сура аны аллындагъына киреди. Ол себебден авторла, аны бёлек чыгъарыб, аллын адетдеча башламай кьойгъандыла. И. Ю. Крачковский айтханга кёре, шиитле¹ бу сураны бир-бирде сегизинчи сура бла бир этедиле [7].

Тинтиучюледен кёбле Къуранны дагъыда

¹ Шиитле, исламда тамамлы муслиманнга сепалгъан суинитледен сора, адам сапы бла экинчи орунга, тюшедиле. Бизни къралда муслиманланы кёбюсю суинизми туталы. Къарачай-Черкесияны, Север Кавказыны башха районларыны муслиманлары суинитледиле. Шиитле Азербайджанда, Дагъыстанны юг джанында (Дербентни тегереги); Туркменияны талай районунда джашайдыла.

бир шартына эс беледиле. Кёб сураны атлары бла аланы ич магъаналарыны арасында байламлыкъ джокъду неда джокъну орнундады. Бу китабны аягъында Къуранны бютеу сураларыны атлары тизилибдиле. Ала бир-биринне тагъылмагъанларын окъуучу кеси да эслерикди.

Экинчи башына «Аль-Бакара» деб аталгъанды, арабча аны магъанасы «Ийнек» деген сёздю. Бу башы, эм уллу болгъаны бла къалмай, магъанасы да эм бай сурады. Мында муслиман динни догматикасына уллу магъанасы болгъан кёб затны юсюнден айтылады. Къуранны магъанасыны юсюнден да талай зат табабыз мында.

Ол башы быллай ауаз бла башланады: «Бу китаб — анга чыртда ишек джокъду — аллахдан къоркъгъанлагъа джол кёргюзген китабды». Биринчи айтымда огъуна адам кючлю бегитну сёзлеге тюбейди. Андан ары айтылгъанда ажым этмегенле, аллахны буйругъун толтургъанла, намаз къылгъанла, аллахны кючюне ийнанганла, тюз джолда болгъанла — ала джетишим этерикдиле деген сёзле бардыла. Кертиди, къаллай джетишим этериклери былайда ачыкъланмайды. Дуния джашауда ишлеин юсюнденми айтылады, огъесе, джандетде орун алыну юсюнденми айтылады, белгисизди. Андан ары суралада ол затны кесгилеу барады. Былайда уа исламны тамалын салгъан ишле, сёзсюз ийнануу бла бойсунургъа чакъырыу джазыладыла. Динни ислам деген аты былайдан чыгъыб къалады, аны арабча магъанасы — бойсунуу. Ол динни алгъанны атына «муслим» дейдиле, алай демеклик: берилмеклик.

Бу динни экинчи аты да андан чыгъады — муслиманлыкъ.

Европачы къраллада, Кавказда да Мухамматха Магомет дегендиле. Исламны, алай тюз болмаса да, таиг джайылгъан ючюнчю аты мындан чыгъады — магометапство.

Аллахха ийнамагъанла, аны буйрукълары толтурмагъанла бу сурада сангыраулагъа, тилсизлеге, сокъурлагъа, къарангыда джашаб, джюреклерин ауруу кючлеб тургъан телилеге, кеслерин кеслеринг алдагъанлагъа, гюнахны джайыучулагъа саналадыла. Къуранны авторлары ийнамагъанланы къоркъутур ючюн къалмагъандыла. Алагъа уллу азаб салынныгъы, ала ёмюрлерин отда джаныб турлукълары, джаханимде азаб чегериклерин, «аллахны налаты, мёлекленн, адамланы — барысыны налатлары» алагъа бериллиги айтылады (2, 156).

Экинчи сурада джерин, кёкню, сууну, дагъыда башха затланы джаратыуну юсюнден исламны тамалын салгъан айтыула бардыла. Иудейле бла, христана бла иш джюрютюуге кёб аят аталгъанды. Ала «джазыуну адамларыдыла», деб айтылады Къуранда. Аны ангыларгъа да боллукъду. Арабла иуданизм бла христанапствону тутхан халкъла бла хоншу джашагъандыла. Ол халкъланы да кеслерини «сыйлы китаблары» болгъандыла. Аравияда джашагъанла ала бла иш джюрютюб тургъандыла. Артда, ол халкъладан кёбленн хорлаб алгъандыла да, кенг халифатха къошхандыла. Ол халкълагъа, ала «сыйлы китабларына» къалай къараргъа керекди? Алада да аллахны юсюнден айты-

лады да? Қъуранны экинчи сурасында ол зат кесгин ачыкъланады.

Бу сурада талай аят ислам динни тутханлагъа ажымсыз керекли адетлеге аталыбды. Былайда сёз барады рамазан (рамадан) айда амалсыз ораза тутууну юсюнден. Ораза тутуу адетни аллахха ийнанган муслиманла бюгюн да сакълайдыла. Аны кибик былайда хаджиликни юсюнден барады сёз. Ол муслиман адамны беш уллу борчуну бириди.

«Ийнек» деген сурада тиширыуланы юсюнден кёб зат айтылады. Бу сураны муслиман тиширыуланы джазыуларында магъанасы уллу болгъанды. Мында къалай юйлепирге, тиширыугъа къалай къараргъа кереклисини юсюнден айтылады. Юйдегиден айырылыугъа кёб эс бёлунеди.

Мында айырылыуну хар атламын кесгин кёргюзюу барады, не себебден айырылыргъа боллугъу айтылады, дин тутхан адам кесини алгъыннгы юй бийчеси бла джарашыргъа тебресе, не этерге кереклиси, юйлениу бла айырылыуну дагъыда башха затлары сагъыныладыла.

Джыйырма экинчи сураны аятында аллах дуняны къалай джаратханыны юсюнден айтылады. Бу сураны ортасында, 227-чи аятдан башлаб, 14 аят юйдегиден айырылыугъа аталыбды. Сёзсюз да, дуняны джаратыуну юсюнден хапар айтылгъандан сора, юйдегиден айырылыуну проблемасы нек чагъылады деген соруу чыгъаргъа боллукъду. «Сыйлы китабха» ол къаллай проблемады?

Андан сора ол сураны 248-чи аятында Талутну юсюнден сагъынылады. Файгъамбарла

айтханнга кёре, аны аллах джерге патчах этиб ийгенди. Талут деб арабла биринчи иудей патчах Саулгъа айтхандыла. Ол Тауратны эски китабында персонажлары бири болуб сагъынылады, кеси да ол китабладан, башха негерлери бла бирге, Къураннга кёчгенди. Тауратдагъы Давид Къуранда Даут болуб, аренагъа чыгъады. Былайда огъуна Ибрахим (Тауратдагъы Авраам), Иса-ибн-Марнам — Марняны джашы Инсус, неда аллах-адам Инсус Христос айтыладыла.

Бу юлгюле барысы «Ийнек» деген экинчи сурадан алыннгандыла. Сюйсенг, сюймесенг да, бу сурагъа аллай ат нек аталгъанды деген оюм чыгъыб къалады. Сураны магъанасындан ол затны ангыларча тюлдю.

Алай болса да бу башны 63-66 аятларында Тауратда ийнекни къурманлыкъгъа союлгъаныны юсюнден (китабны 19 башы «Санаула» эмда аны 21 башы «Экинчи закончулукъ») айтылгъан хапарны шартлары эсленедиле. Тауратны хапарлары уа кёб бурунгу халкъны хайуанланы къурманлыкъгъа союну юсюнден адетлерине кёре туугъандыла.

Алай болса да башында айтылгъан төрт аятда келтирилген хапарны бютеу сураны ара ёзегине санаргъа боллукъ тюлдю. Бу сураны къалгъан 282 аятында ийнекни юсюнден джукъ сагъынылмаиды.

«Ийнек» деген сураны бу төрт аяты бла башха 282 аятыны магъаналарында бир башхартылгъан байламлыкъ болурму? Огъай, логика байламны излеб табаргъа къыйышды. Алайды да, сураны аты тутхучсуз халда салыннганды. Чыртда артха турмай, анга быллай атла атаргъа боллукъ эди: «Дуняны

джаратыу», «Юйдегиден айырылыу», «Файгъамбарла» (шек десенг, анда Иссадан сора да башха файгъамбарла сагъыныладыла), неда талай аятны магъанасына таянган бир башха ат.

Неда 16-чы сураны алайыкъ. Аны атына «Бал чибинле» деб аталгъанды, кеси да 128 аятдан къуралгъанды. Башха сураладача, мында да ара теманы табаллыкъ тюлсе. Сурада аллахны кючюню-къудретини, нени да билгенни, джумушакъ джюреклилигини юсюнден кёб зат айтылады. Къуранда тюбеучюсоча, кесини аллахына махтау салыудан сора да, «Бал чибинле» деген сураны талай аятинда муслиман динни тутханлагъа джерде, кёкде да кёб ашхылыкъ келлигини юсюнден айтылады. Динден джанлагъанлагъа, аллахны уллулугъу бла къууатына пйнапмагъанлагъа уа бютюн да кёб къоркъуу салынады.

Бу сурада адамны джаратыуу (4-чю аят), адамгъа къуллукъ этген, анга азыкъ болгъан хайуанланы джаратыуу (5, 6, 7, 8 аятла), адамгъа ашаргъа чабакъ берген, кемелени джюздюрген тенгизни джаратыуу (14-чю) юсюнден барады ханар. Былайда огъуна джерге джангур джаудургъан, аны бла биргелей кёб насыб берген аллахны юсюнден да айтылады.

Чыпчыкъла кёкде не себебден учаладыла? Аланы аллах кеси болушуб учурады, деб айтылады 81-чи аятда. Аны аллындагъы аятда джазылгъанига кёре, къудрети болгъан аллах адамлагъа къулакъ, кёз, джюрек бергенди. Бу сурада муслиман адам къаллай ашны ашаргъа боллугъуну юсюнден айтылады. 116-чы аят тонгуз этни ашаргъа болмазлы-

гъын билдиреди. Ол сурада огъуна ашты бузгъанлагъа улуу азаб джораланады, ахырында уа адамлашы тѳзерге, бой салыргъа чакъырыу барады.

Алай бла, 16-чы сура улуу тюл эсе да, тематика джаны бла бек кенгди, къолады. Атына уа «Бал чибинле» деб нек аталгъаны белгисизди.

Бал чибинлени юсюнден 70-чи бла 71-чи аятлада сагъынылады: аллах алагъа буйрукъ этгенди таулада, терекледе уяла ишлерге, кѳгетлени ашаб джашаргъа; ала этген «талай тюрюлю ичги» адамлагъа дарман болады. Аллах айтханды деген сѳзлени атсакъ, адамла джашауда сынагъан затладагъ чыкыгъанды ол. Джангыз «кѳгетле» деген терминни бир ачыкъларгъа керек болурму ансы.

«На-син» деген 36-чы сура дин тутхан муслиманлагъа белгилиди. «На-син» (Кавказда, бизни къралны бир къауум башха районларында да «ясын» деб айтылады) ѳлгенге окъулады, тилде джюрюген термин болуб бошагъанды, «молла ясын окъуйду» деселе, адам ѳлгенди деген зат ангылашынады. Алай а сураны магъанасы ѳлгенге окъулгъан дуагъа ушамайды. Анда аллахы джанында ол кеси джаратхан адамлагъа гурушха сѳзле айтыладыла. Ол адамла, аны къайгыргъанына разы болмай, «аллахдан сора да кеслерине башха аллахла табхандыла», деб айтылады (74-чи аят).

Экинчи бла 51-чи аятлада ѳлгенлени тирилтиуню юсюнден, 55—57 аятлада — джандетде ѳмюрлюк джашаудагъ зауукъ кѳрюню юсюнден, 63-чю аятда аллах динсизле бла динден

джанлагъанлагъа джоралагъан джаханимни юсюнден айтылады. Къалгъан аятлада адамны джаратханыны, анга керекли хайуанланы къурагъаныны юсюнден барады сёз. Башха сураладача, «Иа-синде» да авторланы акъыллары юзюк халда келеди, бир затдан экинчи затха секире барады.

Бу сураны исламда ёлгеннге окъулгъан дуа болуб къалгъаны аны таб окъулгъаны ючюн огъуна болур. Бу сураны аятлары къысхаладыла, кеслери да бир толу айтым бла бошаладыла. Ёлгеннге аны къыркъ кере окъугъан моллала, афеидиле «къыйышлары ючюн» иги танг хакъ аладыла.

Ма эм гитче сураланы бири — 105-чи. Анда къуру беш аят барды. Кесини да атына «Пил» деб аталгъанды. Былайда сёзю баргъаны гюнахлы ишлери ючюн аллах азаб салгъан, пилин иелери болуб тургъан адамланы юсюнденди. Башлагъа аталгъан атла бла башланы магъаналары бир-бирин тутмагъанларыны юлгюлери муну бла бошалабы къалмайды.

Муслиман дин традиция Къуранны сураларын эки къауумгъа юлешеди — меккачы бла мединачы суралагъа. Араб китиблада, аны кибики европачы тиллеге кёчюрюлгенлеги кёбюсюнде хар башны текстини аллында аны меккачы педа мединачы болгъаны кёргюзюледди. Сёз ючюн, 114 сурада 90 меккачы сураладыла. Аланы магъаналары, айтыугъа кёре, Мухамматха хиджрагъа дери белгили болгъандыла, Меккада джашаб, дин къуллукъ этген кёзюуде. 24 сура мединачы суралагъа саналадыла, алай демеклик, файгъамбар,

Меккадан кетерге керек болуб, Мединагъа кѣчген кѣзюуде чыкыгъанла.¹

Алай юлешну Къуранны бююннго къурамына джартылыкъ келтирмейди. Сѣз ючюн, биринчи сура «Фатиха» меккачы сурагъа саналады, экинчи уа «аль-Бакара» — мединачы сурагъа. Ючюнчю, тѣртюнчю, бешинчи сурала мединачыладыла, алтынчы бла джетинчи уа — меккачыла. Алай болум китабы ортасында, аягында да эсленди: 108 бла 109 сурала меккачыладыла, 110 — мединачыды, 111, 112, 113, 114 сурала уа къайтыб меккачыла боладыла.

Къуранны магъанасын тинтиб кюрешген алмле-востоковедле меккачы сураланы юч къауумгъа юлешедиле. Айтыргъа, И. Ю. Крачковский аланы юч кѣзюуге юлешеди: биринчи — поэтика кѣзюу, экинчи — рахман кѣзюу (араб тилде «джумушакълыкъ» деген сѣз), ючюнчю — фыйгъамбарлыкъ кѣзюу.

Белгилли немец востоковедле Г. Вейль, Т. Нельдеке да алай юлешну юз тюзге санайдыла. Француз тинтиучю А. Массэ джазгъаннга кѣре, биринчи къауумгъа литература джаны бла иги джарашдырылгъан сурала киредиле. Ол себебден аланы поэтика суралагъа санайдыла. «Учунган стиль бла джазылгъан, таукел образла бла суратланган кысха, ариу ритмикалы назмуланы бек тюз, аны бла биргелей кючлю ауаз берген къууатлары бар-

¹ Биз былайда сагъынган, И. Ю. Крачковский кѣчюрген бла чыкыгъан Къуранда сураланы меккачыла бла мединачылагъа бѣлюу джокъду. Аны 500-чю бетинде «сураланы хронология джоругъу» берилгенди, алайда аланы меккачыла бла мединачылагъа бѣлюу адет сакъланганды.

ды. Ол назмуланы магъаналары бир-бирде ачыкъ тюлдю, артыкъ да бек ангыларгъа кыйыи башхартыула берилген джерледе. Аны кирик бу къауумда айтла кёб тюбейдиле, ала кёбюсюне табпгъатда болгъан затлагъа таянадыла. Алай а аладан да кёблени ангыларгъа мадар болмай къалады...

Экинчи къауумну суралары басымлы, рахат айтыладыла. Алада къаргъышла «ол аллахны буюргъаныды!» деген формулагъа, педа «Айт!» деген буйрукъгъа орун бердиле. Ол буйрукъу аллах кесини файгъамбарына бергенди» [8].

Ючюнчю къауумгъа файгъамбарланы юсюнден кёб хапар киреди. Сураланы бу къаууму, А. Массэ айтхаплай, поэтикадан риторикагъа джепгедиле:

«Мединачы кёзююню суралары динчи эмда политика закончуну къолу бла джазылгъандыла. Ол кесини динни ангылата айланьргъа керек тюл эди, дин окъуну системагъа джыяргъа, аны бла биргелей джангы джамагъатны тамалыи салыргъа керек эди». Бу башлада дин, граждан, терслеу ишлени юсюнден кёб джорукъ айтылады. Алай а ол джорукъла тюрлю-тюрлю сурала бла аятлагъа чачылгъандыла, Къуранны медициначы кёзююне тюшген тюрлю-тюрлю джерлеринде орунлашхангыдыла.

Исламны «сыйлы китабыны» къурамында башхалыкъла кесини текстология анализни тамалында ачыкълангандыла. Алайсыз башха-башха сураланы арасында байланыу табаргъа бек кыйынды.

Къуранда аллах нени да биледи, аллах не этгенин билиб турганды, андан иги зат джа-

ратыргъа боллукъ тюл эди дегенча сёзле таймаздан тюбейдиле. Алай а китабны ичинде толуб тургъан юзюк оюмла ол айтыуладан кесгинлик табалмайдыла. Ол огъай, исламшы «сыйлы китабы» не болгъанын кёлю бла билирге излеген адамны муслиман динчи алимлени, Къуран дунья акъылны баш къылчыгъыды, алааматлыкъны киши да озалмазлыкъ юлгюсюдю, деген сёзлери кеслерини кертиликлерине ишекли этедиле.

Къуранны авторлары неда ахыр кере джарашдыргъанла аны къурамыны эмда магъана джаны бла келишмеген затларыны хакъындан кимле болсала да къайгъы чыгъарлыкъларын кёзлерине кёргюзюб турмагъандыла дерге джарамаз. Аллаий терслеуден къутулур ючиюн, ала «Хар джол сайын, биз назмуну кетергенибиз неда аны унутдургъаныбыз сайын, биз андан маджалны, алай а анга ушагъанны табыб салабыз. Хар неге да аллахны буйругъу болгъанын сен билмеймисе?»— деген аятны джазгъандыла (2, 100).

Муслиман динчи алимле, ислам динни башха къуллукъчулары да, бу назмуну Къуранны джангылычы болмазлыгъын бегитнуде теология аргумент этиб, кенг хайырландырадыла.

КЪУРАННЫ БАШ МАГЪАНАСЫ

Бу биз джазгъан гитче китабчыкъда Къуранны ич магъанасын не джаны бла да толу тинтерча мадар джокъду. Китабчыкъны илму-популяр мураты болгъаны себбли, аллай нюзюр салынган да этмегенди. Биз былайда, кесибиз ангылагъаннга кёре, эм магъаналы проблемалагъа къараргъа излейбиз. Алгъы бурун Къуранда джыйылгъан история, этнография материалланы тинтейик. Андан сора — дуняны къуралгъаныны юсюнден ишле, адамны дуня джашауу бла аны борчларыны, дуняны ангылауну Къуранда кёргюзюлген проблемалары. Андан арысында джамагъат джашауну юсюнден Къуран юретгенни, социал келишнулени проблемасын ачыкълайыкъ. Ахырында исламны «сыйлы китабыны» право эмда адеб джорукъларын сюзербиз.

Къуранны история, этнография материалларындан башлайыкъ. Ала алай кёб тюлдюле, кеслерни да юзюк-юзюк болуб тюшгендиле джер-джерге. Амма ала алимлини эслерини бёлдюредиле кеслерине, кесгин анализ этилсе, ол материалла арабланы бурунгу джашаулары бла турмушларындан, культурала-

рында, ислам келтирген тюрленнүледен бир аз хапар берликдиле.

Къуранда тенгиз кёб джерде сагъынылады. «Адамлагъа азыкъ, багъалы хазнала бернучю, юсюн кемеле джырыб атлануучу тенгизни сагъынылгъаны арабланы ислам диниге дерн да кеме джюрютюуге, тенгиз бла барыб, сатыу-алыу этнуге тири къошулгъанлары кёргюзеди. Арабла чабакъ тутаргъа да ёч болгъандыла, аны кибик суу тюрбюнден сыйлы инджи ташла, марджанла чыгъарыб тургъандыла.» [9].

Ислам орналгъандан сора да, халифлени кёзююнде да, муслиман дин киргичи да, арабланы джашауларында тенгизледе джюзюу белгили орун алгъанды. Аладан бек онглу тенгизчиле чыкыгъандыла. Тенгиз флотну техникасында бек ашхы ишле этгендиле арабла; 1295 джыл Марко Поло Къытайдан магнит къыблама алыб келгичи, араб тенгизчилени кючюнден аны Европада эртде билиб тургъандыла. Тенгизде джол табыу бла ышан этнуую илмусу бла техникасында арабла танг алгъа атлагъандыла. Бютеу европачы тилле кеслерине алгъан иги кесек сёз арабланы тенгизде бурунгу кючлерине шагъатлыкъ этеди. Айтыргъа «адмирал» деген сёз арабладан чыкыгъанды: амир аль-бахар «тенгизни башчысы» деген магъананы тутханды.

Белгили орус востоковед В. В. Бартольд «Къуран бла тенгиз» деген тинтнуую иш этиб бардыргъанды [10]. Алай болса да тенгиз джолуучула бла арабланы джашауларында тенгизни магъанасыны юсюнден «сыйлы китаб» хапарланы ууакъ кесклерни береди. Ала тутхучулу история документ болаллыкъ тюлдюле.

Араб тенгизчилени юсюнден джазылыб кьалгъан башха затла аслам хапар айтадыла, алада илму магъана бек уллуду. Къуру арабланы, аланы культураларыны, турмушларыны, тенгиз техникаларыны, ол ишде ала этген тюрленнулени юсюнден айтылгъан бла кьалмай, араб тенгизчиле тюбеучю халкъланы джерлеринде географияны, история бла культураны, джашауну хакъындан да магъаналы материалла бардыла. Совет востоковед Т. А. Шумовский «Арабла бла тенгиз» деген сейир ишни джазгъанды, аны 1964 джыл Москвада чыгъаргъанды. Анда, бурунгу джазыула бла китабланы материалларына таяна, араб халкъланы джашауларында тенгиз берген хайырны, арабла бютеу дуняда тенгизчиликге не бергенлерини юсюнден кёб хапар айтылады. Швейцар востоковед Адам Мец джазгъан китабда араб тенгизчиле бла сууда джюзюучюлени юсюнден бек сейир затла айтыладыла [11].

Арабланы историяларында эм белгили затланы, аланы башха халкъла бла иш джюрютюулерини тунакы ышаплары эсленедиле Къуранда. Исламоведле ангылагъаннга кёре, 30-чу сураны ал аятлары, 8-чи бла талай башха сураны аятлары да керти болгъан ишлени юсюнден джазылгъандыла. Эшта, «Румла» деген 30-чу сураны аятлары, 614 джыл Сирияда иран аскерле византиячы (рум) аскерлени ууатханларын эгерте болурла. 8-чи сурада сагъынылгъан затла «хуюланы къатында сермешну» деген белгили хапарны къайтарыб айтадыла. Ол сермешну 624 джыл мединачы муслиманланы отряды бла меккачы меджисууланы арасында баргъанды. Мекка-

чы караванга чабыб, Мухаммат джанлы кѡауум иги кесек бай топоу алгъанды. Сурада аллай аскер трофейлени юлешну джорукъну юсюнден оюмла айтыладыла.

Аны кибик 48-чи сурада Худейбияда келишную хапары эгертиледи. Ол иш уллу орун алады исламны ал историясында. 628 джыл Ятрибде (Мединада) тургъан Мухамматны шохлары бла Меккада кѡурейшит башчылары арасы тик болгъанды. Ол джыл хаджилик кѡылыуну кѡзююнде мединачыла Меккагъа тебегендиле, бурунгу Кебагъа табыныр муратда. Алай бла Кебаны сыйыц тюшюрюрге излемегенлерни, кѡурейшитлени да кѡллерин басаргъа суйгенлерин танытхандыла.

Меккадан узакъ болмай, Худейбияны ѳезинде кѡурейшитлени сауутлу отряды мединачылары аллары тыйгъанды. Эки джаны да, сѳлешнуге кириб, арлулукъ бла келишгендиле, экинчи джыл Меккада хаджи кѡылыргъа эркинлик берилгенди. Кѡаугъа чыкъмаз ючюн, мединачыла хаджи кѡылгъан кѡзюуде меккачыла шахардан тышына чыгъыб кетерге сѳз бергендиле. «Худейбияда ол келишну муслиман айтылада Мухамматны эм онглу дипломатлыкъ хорламына саналады» [12].

Мекка бла Мединаны арасында тикликни юсюнден 29-чу сураны 67-чи аятында да сагъынылады. Тюрлю-тюрлю политика кѡауумлары арасында дин айрылыкъланы, аны кибик бир-бири бла эришген динлени адамларыны тартышуларыны юсюнден талай башха сураны аятларында да ышанла бардыла. Сѳз ючюн, 2-чи сураны 73-чю аятында былай айтылады: «Аланы арасында китабдан хапары болмагъан, хаман сагъыш этиб тургъан бош

адамла бардыла. Ала кьуру сагъыш этедиле. Китабны кеслери кьоллары бла джазыб, артадан «Ол аллахданды» дегенлеге азаб салынныкьды. Аны учуз багъа тѣлеб алыр ючюн этедиле алай! Ол затланы кьоллары джазгъаны ючюн да гюнах аладыла ала, алай бла хайыр табханлары ючюн да гюнах аладыла!»

Башында айтылгъаныча, 630 джыл кюрешнуде мединачыла (Мухаммат джанлыла) меккачыланы хорлагъандыла. Мухаммат Аравияны башчысына, Мекка да сыйлы шахаргъа сапалгъандыла. Алгъын Мекка джанлы болуб тургъан бедунн юйюрледен кѣбле энди медициначы муслиман джыйыннга бойсунургъа, политика джаулары бла кюрешген медициналагъа болушургъа керек болгъандыла. Алай а бу иште медициначыланы джангы союзниклерине ышанмакьлыкь джаны бла экинчи орун берилгенди, аны юсюнден Кьуранда ачыкь айтылады: «Бедуинле айтхандыла: «Биз диннге кьайтдыкь!» Алагъа былай айт: «Сиз кьайтмагъансыз, алай а «Биз бой салдыкь» дегиз, не ючюн десенг, дин сизни джюреклерингизге алкьын кирмегенди. Аллахха да, аны келечисине да бойсунсагъыз, ол сизни ишигизни бир затда да кем этерик тюлдю» (49, 14). Былайда аллахха ийнашган муслиманла бла джангы динни иелерине бой салыргъа керек болгъанланы арасында чек бек кесгин белгиленеди. Ислам Аравияны кьрал динине ачыкь сапалгъанда сора да, араб юйюрлени арасында джангы динни бегитнуню кьайгъысы кьурумай тургъанына шагъатлыкь этеди ол зат.

Кьуранда дагъыда табаргъа боллукьду талай кертти историялы затны, сѣз ючюн: Ара-

вияны халкъыны джашауундан, Аравия джарым айрымканда политика кюрешуню юсюнден, бютеу Джууукъ Востоку историясыны бир-бир кёзюлерини хакъындан. Хо, табаргъа боллукъду. Алай этер ючюн а, бу китабны текстин, ийне бла кёр къазгъанча, уста къазаргъа керекди, нек десенг, историяны ууакъ бюртюклери себилибдиле анда.

Алкъын илмуну къолунда Мухамматны толубнографиясы джокъду. Аны джашаууну сынгар бир-бир затлары бла бёлек кёзюлери керти биллибдиле. Муслиман дин традиция «Сира» деген затха таяныбды. Анда фыйгъамбарны джашаууну юсюнден джазылгъанды. Муслиман динни литературасыны бир тюрлю жанрыды ол. Муслиманланы арасында эм эски, эм сыйлы аллай джазыугъа «Сират расул аллах» («Аллахны келечисини джашауу») саналады. Аны, багдадчы халиф Мансур буйрукъ этиб, мединачы автор Ибн-Исхакъ VIII ёмюрню экинчи джарымында джазгъанды. IX ёмюрде «Сираны» онглу философ Ибн-Хишам джарашдыргъанды, китаб ол халында бюгюниге дериджетгенди. Алай а бу китабда Мухамматны биографиясы кыйышдырылыб бериледи. Анда историягъа келишмеген, таурух бла джомакъны арасында тизилген затла асыры кёбден, керти бла ётюрюкню бир-биринден айырыргъа кыйынды. Ол себебден «Сира» история болалмайды. Мухаммат фыйгъамбарны юсюнден Къуранда болгъан хапарла да аны керти джашау джолун тамамлы ачыкъларгъа болушмайдыла.

Неден да алгъа ол хапарла юзюкле, кесекле болгъанларын, анда-мында бир ууакъ-тюек затны юсюнден айтханларын чертерге тый-

ыншылды, Экинчиси, Мухаммат алада аллахны келичисича, гюнах этмезлик керти адамча тюл, кёкде джаратылыб келген джанча кёргюзюледи.

Мухамматны ишини юсюнден, биз башында сагъынган керти затладан, тюз ышанладан сора да, файгъамбарны керти биографиясын ачыкъларгъа танг магъанасы болгъан дагъыда бир затны чертерге керекди — аны къаллай юдегиден чыкъгъанын. 39-чу сураны 5-7 аятларында «аллах кеси, аны табыб, бай этгинчи», Мухаммат джарлы, ёксюз да болгъанды, деб айтылады. Бу бек магъаналы айтыду, кеси да история тинтнуле белгилеген затлагъа келишеди. Ол тинтнуле уа Мухамматны меккачы Хашимитлени белгили кюпсе юзюгюнден болгъанын, амма джаш джылларында бек кыйын джашау этгенин кёргюзгендиле.

Алай болса да Мухамматны, дагъыда башха онглу адамланы юслеринден Къуранда история хапарла бек дыккыдыла. Кертиди, ол затны башха динлени «сыйлы китабларыны» юсюнден да боллукъду айтыргъа. Тюзю, илму тамаллы история факталаны аллай литературада тюбеген бюртюкчюклерин да кери атаргъа джарамайды. Алай а ол бюртюкчюклени «сыйлы китабланы» магъаналарын илму анализни критика элеги бла элегенден сора алыргъа керекди.

Къуран да, Тауратча, джомакълыкъ сыфатладан толуду. Исламоведле Л.И Климович бла А. Массэ джазгъанига кёре, бютеу Къуранны төртден бирин файгъамбарланы юсюнден хапарла аладыла. Алагъа 1500 чакълы аят аталгъанды. Анри Массэ тергегенди ол затны. Кёб бетде Ибрагимни, аны уланы Исма-

илны атларына, Исхакъны, Нухну, Муссаны, Иссани, Харунну, Даутну, Сулейманны, Ильясны, Юсуфну, Якъубну атларына тубейсе.

Къуранны кёб джеринде аланы ишлеринден, этгенлеринден, айтханларында кысха хапарла тубейдиле. Иги эс бёлюб окъугъан ол файгъамбарла Тауратны персонажлары Авраам, Измаил, Исаак, Ной, Моисей, Иисус, Аарон, Давид, Соломон, Илья, Яков, дагъыда башхала болгъанларын эслерикди. Аланы юсюнден айтыулагъа артда къайтырыкъбыз.

Дунияны къуралгъаныны проблемаларына, Аламны къалай ишленгенине, адамны къалай джаратылгъанына, дагъыда башха затлагъа Къуранда кёб орун бериледи. Башха «сыйлы китабладача», мында да ол затланы юсюнден асыры учхара хапарла айтыладыла. Алада бурунгу эски хапарланы чагъыу барады—дунияны, артыкъ да бек Востокуну халкъларында джюрюген хапарланы. Ол джуртлада мифология кенг джайылгъанды. Мифле буддизмни, бурунгу Персияда динни—зороастризмни «сыйлы китабларына» да сингендиле, Тауратха, артда уа Къуранга да кечгендиле. Бурунгу дуняны астрономия илмусуну ёсюм дараджасы бла тенгleshдирсек, Таурат бла Къуранны айтханлары, алада эскирек динлени хапарларыча, кемсиз учхара айтыуладыла.

Бурунгу заманны алимлери илму билимлери материалист тамалда орналгъан эди. Динни, клисаны да кёрюб болмагъан философла орната эдиле ол билимни. Аны себебинден аланы оюмларын дин алимле керитюртгендиле, андан сора аллай теорияланы авторларын ызлаб да тебрегендиле. «Сыйлы

китаблада» этилген акъылла тюрленмезлик, кетмезлик кертиге саналгъандыла. Аладан жанлагъанла, аллахха ассы болгъаннга тергелиб, къаты азаб табхандыла. Алимлени «сыйлы китаблагъа» келишмеген оюмлары ётюрюкге, гюнах ишге саналгъандыла. Бир заманда муслиман Востокда кенг джайылгъан, «Китабда айтылгъан Къуранда айтылгъанча эсе, андан файда джокъду, Къураннга келишмей эсе уа, ол хаталыды» деген лозунг илмуну ёсюмюне тыйгъыч салгъанды.

Тегерекдеги дунягъа эски кёзден къарангы халда къарамакълыкъ, табигъатны кючлери бла кюрешнуде адамны къарыусузча кёрюнгени туудургъан болум, табигъатны законларында хапарсызлыкъ бютеу дуняны ангысыны баш къылчыгъына тергелгендиле. Ёмюрле кетиб, дуня тюрлене баргъанды, адамла да тюрленгендиле, аланы акъыллары джиттирек, джамагъат кючле онглуракъ бола баргъандыла. Муслиман динни алимлери уа — улемле, ишанла, моллала, афендиле — аллахха ийнанганланы ангыларына Къуранны аятларын таймаздан къаджыкъмай сингдириб кюрешгендиле. Бюгюн да Къуранда болгъан затланы эм кертиге санаб тургъан динчиле аз тюлдюле.

Сёз ючюн, дуня къуралгъанмы этгенди, огъесе ёмюрледе къуралыб тургъан затмыды, деген сорууну алыб къарайыкъ. Материалист философия бла бюгюнню естествознание анга былай къарайдыла: дуняны бир заманда да, бир киши да къурамагъанды, ол ёмюрю бар болуб тургъан, тохтаусуз барыб тургъан материяды. Кесни джюрюшюнде аны формасы тюрленеди, бир затла чачылыб, баш-

халагъа буруладыла. Алай а дунялыкъны тамырында орналыб тургъан материя ёмюрлюкдю, тас болмайды. Аны барыуунда кёкде джулдузла, планетала къураладыла. Ол затла барысы бара тургъан материяны ич законларына кёре табадыла ёсюмню.

Къатланыб келген табигъат процесслени себебинден бизни Кюн система къуралгъанды. Биз джашагъан планета Джер да аны къурамына киреди. Миллионла бла джылла кетгендиле. Физика бла химияны джансыз табигъатны тюрлендириб баргъан законларыны тнегини кючюнден бизни планетада суу, атмосфера къуралгъандыла, джерни юсюнде джылылыкъ джашау джаратылыр мардасына джете тебрегенди. Аны ахырында эм бош, эм ууакъ джаплы организмле чыкыгъандыла. Алай бош неда тынч процесс болмагъанды ол, амма мийикледен келген кючлени кудретти бла тюл, кеси аллына, табигъатны объективли законларыны джолунда болгъан затды.

Дуняда табигъатны кесини кючюнден башха джукъ болмагъанын илму залим логика бла ангылатханды. Бюгюнлюкде ташалыкыгъа саналгъан зат тамбла адам улуну ангысыны кючюнден ачыкъланыб барады.

Дуня не зат болгъанын Къуран къалай ангылатады? Аллах бир кёзюуге ишлеб кыйгъан затды ол. Аны ишлеген заты тынч ангылашыныб къалады: «аллах кёкню, джерни да джаратханды... Ол «Бол! деген кюн — болгъанды да къалгъанды». «Мал» деген бчы сураны 72-чи аятында алай айтылады. «Мал» былайгъа нек къатышханды?»— деб сорургъа боллукъду окъуучу. Аны былайда

иши джокъду. Къуранны къурамыны юсюнден джазылгъан башда кёб сурапы аты ичиндеги магъанагъа келишмегенини чертген эдик.

Джерни башында аллах «бир-бирни юсюнде джетти кёкню» джаратханды (67, 3, 71, 14). Кёкню уллу усталыкъ салыб ишлегенди. «Биз,— деб айтылады Къуранда,— аны ишлегенбиз, ариу джасагъанбыз, анда джарылгъан джерни джокъду» (50, 6). Аны ызындап сурада аллахны атындап былай ангылатыу барады: «Кёкню да Биз кюлубуз бла сюегенбиз» (51, 47). Андан ары былай айтылады: «Джерни да Биз джайгъанбыз. Аламат джарашдырычулабыз Биз» (51, 48).

Къуранны бу хапары джангы зат тюлдю. Тауратда да дуняны джаратыуну юсюнден ол затла айтыладыла. Джангыз башхалыгъы анда хапар бироз ушагъыулу тизилибди. Тауратны «Джашау» деген биринчи башы аллах джерни, кёкню, сууну, кюн бла кечени, ёсюмлени, джаныуарланы, адамны къалай джаратханыны юсюнден айтылгъан хапар бла башланады. Ол затланы барысын этиб, аланы иги болгъанларын аллах кеси да кёргенди. Къуранда уа ол оюмла тюрлю-тюрлю суралагъа чачылыбдыла. «Тыйгъычла» деген сурада былай айтылады: «Кертиси да, бизни бийибиз — Аллах, алты кюнню ичинде кёкню да, джерни да къураб, сора тахтада бегигенди. Кюнню кече бла джабады ол. Кече кюнню ызындан таймаздан барыб турады... Кюнню да, айны да, джулдузланы да...» (7, 52).

Ма бу затла, сынгар бир сёзю алмашынмагъанча, башха суралада къайтарылыб барадыла. Сёз ючюн, «Иунус» деген сурада былай айтылады: «Бизни бийибиз Аллах, кёкню,

джерни да алты кюннге джаратыб, андан сора тахтада беггенди, кесни ишлерине оноу эте» (10, 3). Былайда огъуна кюнню, айны, дагыды башха джулдузланы джаратханыны юсюнден чытылады. «Темир» деген 57-чи сурадан ма энгда бир айтым: «Кёкню да, джерни да алты кюннге джаратыб, андан сора тахтада бегген олду» (57, 4).

Аллах бютеу дуняны алай кемсиз тынч джаратыб кьойганына эртдеден бери да сэгышланадыла окъуучула. Аллах ол затны андан алгъаракъ нек этмегенди? Ол пени да билнучю эсе, дуня иги боллугъун нек билиб турмагъанды? Ол, эсине не тюссе, аны ишлеучю устагъа ушайды — этейим да, не болса да, артда кёрюрме, деген устагъа. Бир начас соруу эртде огъуна чыкыгъанды: дуняны джаратханычы, аллах не ишлеб тургъанды? Не христиан, не муслиман динни алимлери ол соруугъа ышаныгылы джууаб бералмагъандыла, ол себебден аллай сорууну гюнахлыгъа санагъандыла. Христиан динде ючюнчю бутакыны — протестантизмни чыгъаргъан реформист толкъунну тамалы салгъанланы бирине Мартин Лютерге соргъанларында, аллай соруугъа быллай джууаб бергенди: «Чегетде олтуруб, чыбыкъла кесиб кюрешгенди, аллай соруула бергенлени тюер ючюн». Уста джууабды ол, алай а берилген соруугъа ачыктылык келтирмейди.

Къурандача, Тауратда да бурунгу адамланы Аламны юсюден ангылары керти да къарыусуз болгъан халда кёргюзюледи. Ала, дуняны аралыгында джассы Джер джатыб турады, деген акъылны тутхандыла. Аны юсюнде уа джетти къат кёк барды, алада кюн,

ай, джулдузла айлаыб турадыла. Кёкледе мёлекле джашайдыла, ёлгенлени джандетге барлыкъ джанлары да ары учуб кетедиле, джетинчи кёкде уа аллах кеси турады.

Кёкле джетн некдиле? Бурунда бери да джетн эм насыблы саннга саналгъанды. Адамла абстракт оюмну законларын билмеген заманда санлагъа уллу магъана бергендиле. Санла уа абстракцияны бир кыйырыдыла. Аллай оюмла ма ол кёзюуледе туугъандыла. Ёмюрле кетгенликге, тюрлю-тюрлю затлагъа бош ийнаныу ориунда къалгъанды. Бусагъатда огъуна «13» санны суймегенле, андан ырыслагъанла аз тюлдюле. Бурун заманланы кёб турмуш кылыгъы бизни кюнлеге да джетгенди.

«Джетинчи кёкде» деген айтыу ол насыбны баш кыылчыгъына ёрлегенди деген магъананы береди. Бу айтыу бурунгу заманы ышанларындан сакъланган затды.

Джерин топрагъындан биринчи адамны джаратхан тауратчы аллахча, муслиман аллах да, табигъатны бу сейир кыылчыгъын ишлейме деб, алай кёб кыйналмагъанды. «Ол аны топракъдан джаратханды да, былай айтханды: «Бол!»—Ол да болуб къалгъанды» (3, 52). Бу сёзле Тауратны «Джашау» деген китабыны биринчи башында айтылгъаны толусу бла къайтарадыла.

Кертиди, башха суралада аллах адамны джаратханыны юсюнден башхаракъ хапарла да айтыладыла. Сёз ючюн, джетинчи сурада айтылгъаннга кёре, аллах адамны топракъдан ишлегенди. 15-чи сураны талай аятында аны бираз кесгинлеу барады. Ол саз топракъ асыры къургъакъдан зынгырдагъан эте эди,

деб чертиледи. Алай а аны ызындан сурада бютюн да сейир айтыу барды: «Ол адамны тамчыдан жаратханды» (16, 4). Алай а суу тамчыданмы, огъесе башха затны тамчысынданмы жаратылгъанды — ачыкъланмайды. 23-чю сурада уа былай айтылады: «Биз адамны саз топракъны асылындан жаратханбыз» (23, 12). 3, 7 бла 15 суралада айтылгъанны бузуб, андан ары ол процессин къалай баргъанын кесгинлеу тюбейди: «Андан сора биз аны ышанигылы джерге тамчылай салгъанбыз» (23, 13) Сёзсюз да, къургъакъ, джызылдай тургъан саз топракъ тамчы болаллыкъ тюлдю. Аллах адамны жаратханыны юсюнден ханарланы тюрлю-тюрлю вариантлары Къуранны авторлары бир ызын туталмагъанларына шагъатлыкъ этеди. «Андан сора тамчыдан къан яжуммакъчыкъ этгенбиз, андан да эт кесекчик къурагъанбыз, андан сюекле ишлеб, аланы юслеринде эт къозлатханбыз» (23, 14).

Эки сураны андан ары озгъанлай, жангы затха тюбейбиз: «Адамны суудан жаратхан олду» (25, 56), деб джазылады. «Джумушакъ джюрекани» деген сурала дагъыда былай айтылады: «Адамны сыйлы сауутла этилнучю саз топракъдан ишлегенди ол» (55, 13).

Алай бла чыкъгъан къатышыуладан къутулур муратда Къуранны авторлары жангы къатышыулагъа киредиле. Ахыры, аллах адамны бир кере жаратыб къоймагъанды, эки кере жаратханды, деген бегимге келедиле. «Мёлекле» деген сурада бек сейир билдириу этилгенди: «Аллах сизни топракъдан, андан сора тамчыдан жаратханды» (35, 12).

80-чи сурада адамны дагъыда тамчыдан

джаратадыла (80, 18), алай а кьаллай тамчыдан — ачыкъламайдыла. Андан сора, талай сурадан ётюб, дагыда бир ачыкълыкь бередиле: «Адам неден джаратылгъанына къарасын! Тёгюлюб баргъан суудан ишленигенди ол» (86, 5, 6). Эм ахырында, 96-чы сурада — аны аты «Къан ырхымды» — былай айтылады: «Адамны ырхымдан джаратханды» (96, 2).

Сора ангыла, аллахха ийнанган муслиман, Адамны неден джаратылгъанын, адам улуну юзюгюн башлагъан джомакьлы инсаны. Къуру бир затда — адамны джаратылгъаныны юсюнде — кьаллай бир кьатышхан зат болгъанын кёребиз. Башха затлада да алай кьатышыула кёбдюле. Ислам динни къуллукьчулары, Къуранны текстлерин ангыламагъанлай окьургъа керекди деб, нек кюрешгенлерин былайдан ангыларгъа боллукьду. Аллах биринчи адамны джаратханыны юсюнден Къуранны бютеу аятларын бир-бирине тутушдуруб къараса, эсли окьуучу ала ны неге да тынч ийнаныб кьалгъан адамлагъа деб джазылгъанларын сезерикди. Бютеу динлени къуллукьчулары адамланы ангыларына «Ийнан, тинтиб а кюрешме!» деген идеяны таймаздан сингдириб кюрешедиле. Ала тинтиуден кьоркъадыла, джарыкъ акьылдан, тутхучлу оюмдан кьоркъадыла.

Къайсы дин да къара ийпаныугъа таянады. Къайсы динни да къуллукьчулары адамны ангысын къаралтыргъа, аны кёлюн джукьлатыргъа, факталаны тинтиу бла бегитнуге тырмашханын тыяргъа излейдиле. Ол муратха джетселе, аллахха ийнанган адамны кеслерине толу бойсуниган инсан этиб кьоядыла. Муслиман динчиле да ол джаны бла артха

къалмайдыла, меджисуу динлени къуллукъ-чуларындан, христиан попладан, католик ксёндзладан, баптист пресвитерледен башхалыкълары джокъду.

Адамны джаратылгъаныны юсюнден сакъыша джюз джылдан асламны мындан алгъа илму толу джууаб бергенди. Адам бир кюн чыгъыб къалмагъанды, джаны болгъан табигъатны узакъ-узун заманы ичинде къыйын ёсюмюню кюнүнден туугъанды.

Сёз джокъду, «сыйлы китаб» къурашдырылгъан заманда табигъатны ёсюмюню законларыны юсюнден адамла асыры аз билгендиле. Адамны чархы дунняда болмагъанча ташалыкъгъа саналгъанды.

Джаныуарла бла ёсюмлени дуннясыны джашау законларын, адамны чархыны джашау джорукъларын билмей, джаны болгъан табигъатда таблыкъ бла ич байламланы эс-леялмай, адамла ол затланы болмагъан аллахлыкъ кючге, кёкню къудретине бардырыб тургъандыла. Тёгерегибиздеги табигъатны юсюнден биринчи ангы ол халда къуралгъанды, кеси да тюрю-тюрю динлени, аланы арасында Къуранны да, джазыуларына киргенди.

Кёб ёмюрню мындан алгъа аллай оюмланы туугъанлары бла джайылгъанларын ангыларгъа адамлада тыйыншлы илму билим болмагъаны себебли кечерге боллукъ эсе да, бюгюнню заманда аланы пропагандасын ангыларгъа бек къыйынды. Дунняны динчи кёзден ангылаугъа сансыз къараргъа боллукъ тюлдю: дунняны илму тамалда ангылаугъа тыйгъыч салады ол. Адамланы иги кесегин кесине джесир этиб тургъан, дин дегенча, ал-

лай сокъур, кыйсыкъ кюнню онглар ючюн, джамагъат кесини къарыуун, материал, тии ресурсларын джояргъа керек болады. Къуранны догматларына ийнанган адамла аз эселе да, аланы ол тукъум джахил халда къоюб олтуралмайбыз.

Тауратдача, Къуранда да дуняны ёзегн адамды деген система ачыкъланады. Аллах къурагъан затланы кылчыгъыды, Аламны ара ёзегиди. Тауратчы аллах дуняны беш кюнню ичинде къурагъанды. Алтынчы кюннюнде адамны джаратыб, кеси да солургъа олтургъанды. Ол алгъын джаратхан затла адам ючюн деб къурашдырылгъандыла: суу — сусабын кесер ючюн, хайуанла — адам ашар ючюн, аны джюрютюр ючюн, ёсюмле — адамгъа салкъынлыкъ да, кёгет да берир ючюн, ай бла джулдузла — кече джарыкъ берир ючюн, дагъыда аны кибик.

Къуранны авторлары бу тауратчы таурухну къайтарыб айтхандыла. Аллах малны джаратханды — адамлагъа ашатыр ючюн, джюк ташытыр ючюн (16, 5—8), кёкден джангур джаудургъанды — аламлагъа, ёсюмлеге да ичирир ючюн (16, 10). «Ол суу бла сизни сабанларыгъызыны тойдурады, маслина, шемшер, джюзюм тереклени, бютеу кёгетлени ёсдюреди» (16, 11).

Урунган муслиманла ёмюрлени узуну аллахны къуллукъчуларын багъыб турадыла. Алай болса да бир джангыз урунган муслиман адам намаз этгени ючюн тоюнмагъанды. «Ораза да тут, намаз да эт, джарлылыкъ сени юсюнге ажымсыз минерикди», — деб айтылады араб нарт сёзде. Къуру аллахны къуллукъчуларын тойдурады намаз, богъур-

дакъларына дерн тойдурады, алай а дин тутханланы кыйынылары бла халаллыкларыны себебинден.

Ма, 16-чы сурада, аллах кесини буйругъу бла кюн бла кечени, ай бла джулдузланы адамлагъа бойсундургъанды, деб айтылады (16, 12). Алай а аллахны буйругъу асыры баталмагъанды, нек десенг, кюнню ызындан кечени келгени, кюн бла джулдузланы айланулары адам айтханнга сыйымайдыла. Ол зат адамланы кёллери бла излемлеринден тышында, объективли законла бла этиледи. Адамла, ол законланы ангылаб, кеслерини ишлерин алагъа келишдиреди.

Къуранны авторларыны, адам дунняны ара ёзегиди, деген оюмларына шагъатлыкъ этген юлгюлени энтда келтирейик: «Тенгизлени аллах адамланы кереклилери ючюн джаратханды». «Сиз джангы этни андан табыб ашар-а, юсююзге кийген кийимигизни джасаргъа макъ затланы алырча, тенгизни бойсундургъанды ол» (16, 14). Былайда, дагъыда китабны башха джерлеринде, тенгиз юсю бла кемеле джюрюр ючюн джаратылгъанды, деб айтылады.

Ол айтыуладан ары бармайдыла Къуранны авторлары. Адамланы VII—VIII ёмюрледе тенгизни юсюнден билимлерин, эски араб джазыулада болгъан затланы бирикдириб айтыу деген зат да джокъду былайда.

«Локъман» деген сурада былай айтылады: «Ол кёкню багъанасыз джаратханды, сиз аны кёрюрге боллукъ эдигиз, джерге да кючлю багъаналаны атханды, сиз аны бла бирге кымылдамаз ючюн, анда тюрюлю-тюрюлю джануарланы да джайгъанды... Биз кёкден суу

агъызгъанбыз, джерде хар хурметли джанны экеу-экеу ёсдюргенбиз» (31, 9). Апы ызындан келген аятда «Ол аллахны джаратханыды. Андан башхала не зат чыгъаргъандыла, манга бир кёргюзюгюз», деб айтылады.

Къуранны авторлары джамагъат джашауну сагъышларына кёб эс бёлгендиле. Ол проблемалагъа къарауну бюгюнлюкде айырылыб уллу магъанасы барды. Къуру тыш къраалы динчиле бла къалмай, аллахны бизни къралда къуллукъчулары да къайсы болса да бир джашау ишни сюзген сагъатда Къуранга таяныуну тохтатмайдыла. Белгилисича, ёмюрлени узуну адамланы джашау тенгликлерини проблемасы эм къыйынлай тургъанды. Муслиман алимлени акъыллары бла, Къуран тенгликни джорукълары джазылгъан китабды.

Келигиз, Къуранны кесин ачайыкъ да анда не, къалай айтылгъанына къарайыкъ. Аллах кесин джазыу этиб берген энчи мюлкню хыянатсызлыгъыны юсюнден кёб сураны аятларында айтылады. Сёз ючюн, «Бал чибинле» деген сурада быллай джерин барды: «Джашау юлюште Аллах сизге къалгъанладан онглулукъ бергенди. Алай а онглулукъ берилгенле, кеслерини юлюшлеринден онгсузлагъа къайтарыб, аланы кеслери бла тенг этерге излерик тюлдюле.» (16, 73). Тамам ачыкъ айтылгъанды. Мюлк джюрюютюуде тенгсизликни аллах кесин буюргъанды, ол себебден бу иште тенглик боллукъ тюлдю.

«Бал чибинле» деген сураны аллында «Ал-Хиджр» деген сурада Къуранны авторлары муслиманлагъа быллай буйрукъ бередиле: «Биз хайырланыргъа берген затха кёзюнгю

къаратма...» (15, 88). «Та ха» деген сурада аллахха ийнанганлагъа аллах бир къауум юйдегилеге берген затха кёз къаратыргъа болмагъаны айтылады (20, 131). «Кечегн сынау» деген сурада былай айтылады: «Къарачы биз бир-бирлеге башхаладан эсе къаллай онглулукъ бергенибизге...» (17, 22). «Джасауда» уа аллахны атындан бир адамланы башхалагъа бийлик этериклери бегитиледи: «Биз аланы арасында джууукъ джашаудагъы къабынны юлешгенбиз, бир къауумланы башхаладан ёрге этгенбиз, ала аладан кеслерине къуллукъчула ала турурча» (43, 31).

«Сыйлы китабны» быллай акъыл юретиулерни исламны идеологларына болушхандыла, бир къауум къралда бюгюн да болушадыла джашау тенгсизликни джакъларгъа, джегнучюле бла унукъгъанлагъа юлеширге, адамланы класс айрылыкъларын ёмюрлюкге бегитирге.

«Сыйлы китабны» авторларыны алай айтхан сёзлеринден юлгюлени кёб келтирирге боллукъду. Къуран кимни излемлерин джакъларгъанды эмда джакъларды: ала бек арну танытадыла.

Дин алимле бла Къуранны ангылатычула не къадар джашырыб кюрешселе да, джашау тенгсизликни аллахдан келгенини юсюнден айтылгъан зат исламны социал доктринасыны ара ёзегн болгъанлай къалады.

Къуранны ичинде бир-бирине келишмеген джерлерини кёблюгю муслиман динчилеге мадар бередн, тюрлю-тюрлю болумлада «Сыйлы китабны» эм «керекли» джерлерин алыб, алагъа таяныргъа. Тауратны сыйлагъан христиан алимлеге да барды аллай таблыкъ.

Джашау тенгсизликни тюзге санагъан бла,

биреуню мюлкюне кёз къаратханлагъа къоркьюу салгъан бла бирге Къуранда, иш этиб излесенг, тенг болургъа чакъырыуну да боллукъду табаргъа. Амма христиан диндеча, ала мында да тенгликни динни тамалында ангылатадыла, аллахны бирлигини, Къуранны да акъылны, идеология оюмла бла джашау табыкыны джан-джангыз кёзлеую болгъанына ийнанмакълыкыны тамалында. Аны магъанасы: аллахны аллында хар ким тенгди.

Тёртюню сураны аятларыны биринде былай айтылады: «Эй, сиз, ийнанганла! Кесигизге, ата-анагызгъа, джууукъларыгызгъа къаршчы атлай эсегиз да, Аллахны аллында тюзлюкге бек болугъуз, шагъат болугъуз; бай болсун, джарлы болсун — Аллах аланы экисине да кимден да бек джууукъду. Тюзлюкню бузмаз ючюн деб, кёлююз тартханга бойсунмагъыз. Сиз терсейсегиз неда джанласагъыз, сизни не этгенигизни Аллах билиб турады!» (4, 134).

Кертиси да, бу аятда джарлыгъа, байгъа да аллах бирча кёзден къарагъаны, ала аны аллында тенг болгъанлары чертиледи. Муслиманны не ишлерине да аллах кеси хакимди, ким тюз, ким терс болгъанын ахыры ол айырлыкъды. Алай а былайда сёз джашауда тенгликни юсюнден бармайды, джер юсюндеги ишледе тенгликни юсюнден тюлдю. Къайсы дин да, аллахха бойсунургъа чакъыра, аны аллында адамланы тенг болгъанларын чертгенлей турады. Христиан клисаны дин къуллукъчулары джомакъда айтылгъан апостол Павелге бардыргъан, кимге да белгили сёзлени бирин келтирейик:

«Не эллин, не иудей, не суннит, не суннет-сиз, варвар, скиф, кьул, азат болмагъан джер-лени барысында Христос барды». (Таурат. Апостол Павел коллосянлагъа джиберген ау-аз. 3 башы, 11 назму.)

Быллай кёзбау тенгликни идеясы адамлагъа джерде тенгликге джетерге тыйгъыч болгъанды. Ол себебден аны юсюнден Къуранда джазылгъан зат адамланы тенгликлерини социалист идеясына джууукъ да келмейди. Марксист-ленинчи идеология урунганланы тенгликлерини юсюнден айтады. Урунган адамла бла джегиучюлени арасында, халал урунганла бла тапшарланы арасында башхалыкъны биз кёрмей болмайбыз. Коммунист идеология классызлыкъдан тышындады, тутхучсуз адамлыкъдан кериди.

Дуниягъа динни кёзюнден къарамакълыкъ адам улуну къатыш-къура, формасыз, тирлиги болмагъан бир ийнамчыланы джыйыныча кёрюзтеди. Алай а адам джегнучю джамагъатда адамла джау класслагъа юлешинедиле. Унукъдуруучула урунганланы къыйыны бла джашайдыла, халкъ кёбчюлюк ол болумну тюрлендирирге этген дыгаласны басыб тунчукъдурадыла. Джегнучюлеге халкъны бойсундуруб туругъа болушады дин: Алай болса да, урунганланы сафлары не къадар бирикселе, ала кеслерни бла джегиучюлени арасында тенглик болмазлыгъын не къадар ачыкъ ангыласала, капиталистле бла помещиклени зорлугъундан ол къадар терк къутуллукъдула. Класс ангыны тазалыгъы ючюн кюрешнуде дин кёзбаулукъдан, аны ичинде буржуй джамагъатда адамла барысы къарнашдыла деб «сыйлы китаб» теджеген идея-

дан кьугулмакьлыкь алай бош орун алмайды.

Коммунизмни ишлеучюлени адеб кодек сини айырылмазлыкь шарты болуб тургъан тенглик бла кьарнашлыкь дини фатауаладан кенгдедиле. «Сыйлы китаблада» сёзю баргъаны кьарнашлыкьны бир динни тамалында кьурауну юсюнденди, коммунист тенглик а бир шюзюр ючюн урунуугъа, урунганланы керти социал-экономика, политика, право джанындан эркиликлерине таянады. Адам улуну историясында биринчи болуб, бизни кьралда бютеу адамланы, миллет неда тюрсюн джаны бла ким болгъанларына кьарамай, аланы динге кьалай кьарагъанларын эсге алмай, толу социал-политика, закон тенглик кьуралгъанды. Ол зат бизни кьралны Баш законунда — СССР-ни Конституциясында — бегитилгенди.

Араб феодалланы идеологлары кьурагъандыла Кьураинны. Муслиман динни алимлери бу китабны башхартыргъа кюрешген бир кьауум джерин социалист ангыгъа ушатыб эджиклерге боллукь эсе да, саулай алыб кьарасакь, Кьураинны идеологиясы бла адебнамыс магъанасы урунганланы излемлерине кьаршчыды. Фридрих Энгельс Тауратны юсюнден айтхан сёзлени бу китабха багъа берген джерде да толусу бла келтирирге боллукьду: «Тауратны сан бир джерин коммунизмни хайырына келишдириб айтыргъа боллукь эсе да, аны бютеу хауасы коммунизмге толусу бла душманды, кьайсы ангылы башламгъа да болгъаныча» [13].

Тенгликни юсюнден Кьуранда айтылгъанны марксистле ангылагъан халгъа джууукь-

лашдырыргъа кюрешуню тутхучсузлугъу тюрлю-тюрлю динлени адамларыны бир-бири бла келишиулерини юсюнден Къуранны айтханында ачыкъ кёрюнюб турады. Неден да алгъа чертерге тыйыншылысы «сыйлы китабны» авторларыны «миллет» деген магъананы «дин» еген магъанагъа буругъа кюрешгенлериди. Адамланы ала муслиманла бла муслимансызлагъа юлешедиле. Алай бла, адамланы ала класслагъа юлешуню орнуна «муслиман» бла «гяурлагъа» юлешедиле. Муслиман дин окъууну ол реакцион шартын К. Маркс да эсlegendи. Ол былай джазгъанды: «Къуран бла аны тамалында къуралгъан муслиман законла дуняны тюрлю-тюрлю халкъларыны географиялары бла этнографиялары аланы эки миллетге бёлюб кьойгъан формулагъа келтиредиле — ийнанганла бла ийнанмагъанлагъа. Ийнанмагъан — ол «харбиди», душманды. Ислам ийнанмагъанланы закондан тышына чыгъарады, муслиманла бла гяурланы арасында къурумазлыкъ джаулукъну орнатады» [14].

Хар дин бла аны «сыйлы китаблары» башха динни тутханлагъа сюймегенликни, таб джаулукъну кёзюнден къарайдыла. Дин тикликле класслы джамагъатны исторнясын толтургъанлай турадыла. Алай а исламда «гяурланы», «харбилени», «кяфырланы», муслиман динни тутмагъанланы керти да кёрюб болмау ёмюрлени узагъы муслиман динчилени джигер лозунгу, ала бардыргъан политикагъа тамал болгъанлай келеди. Башха динни тутханланы кёрюб болмаугъа таянчакъны муслиманла Къуранда табхандыла. Бу китабда аллахны бирлигине ийнанма-

гъанлагъа тамам къаты, тѣзюмсюз къоркъуу салынады. Къуранны экинчи сурасында огъуна былай айтылады: «Ийнанмагъанла бла ийнанмай ёлюб кетгенле аллахны, мѣлеклени, адамланы — барысыны налатын аллыкъдыла!» (2, 156). Бу сураны 160, 161, 162 аятларында муслиман болмагъанланы гюнахлыгъа санайдыла, «ала отдан чыгъарыкъ тюлдюле», деб къоркъутадыла.

Муслиманланы башха динни тутханла бла шохлукъ джюрютюлерин унамайды Къуран. «Эй, сиз, ийнанганла! Ийнанмагъанланы кесигизге шохлагъа ийнанганланы орнуна алмагъыз» (4, 143). «Эй, сиз, ийнанганла! Кесигизден башхаланы кесигизге джууукъ шохла этиб алмагъыз.» Ол аятда огъуна аллай тыйгъычны чуруму ачыкъланады: «Ала сизге заран салмай къоярыкъ тюлдюле, ала сизни къыйылыкъгъа тюшеригизни излерикдиле. Аланы ауузларындан кѣрюб болмагъанлары таныллыкъды, аланы джюреклеринде джашырылгъан зат а андан да кѣбдю» (3, 114).

Бу халда айтыу бла Къуран башха динни тутханланы кѣрюб болмазгъа юретеди муслиманланы. Алагъа бой салмазгъа да чакъырады: «Эй, сиз, ийнанганла! Ийнанмагъанлагъа бой салсагъыз, ала сизни ызыгъызгъа бурлукъдула, сиз кѣб заран табыб къайтырыкъсыз» (3, 142). Муслиман динни адетлери къуру ол динни адамларына бой салыргъа чакъырадыла. Башха динни тутханла исламгъа кѣчгюнчю, Къуран ала бла юйдеги этиуню унамайды (2, 220).

Талай джюз джылны мындан алгъа джарашдырылгъан ол юретиулени бюгюнлюкде эсге тюшюрмезге да боллукъ эди, ала къуру

къагъытда къалгъан затла болсала. Алай а кёб муслиман, аланы арасында бизни къралда джашагъанла да, бюгюн Къуранны алай догматларын джашауну джоругъуна саныдыла.

Дагъыстанчы исламовед И. А. Макатов айтханнга кёре, арт кёзюуде ислам динни къуллукъчулары берген ауазлада муслиманчылыкъны миллет халкъине аслам эс бёлюнеди. «Ол джаны бла алыб къарасакъ, Дагъыстанны талай шахар межгитинде къуллукъ этиб тургъанланы бюгюнлюкде сёлешнулери эс бёлюрчады. Сёз ючюн, Махачкъалада къады бла Дербентде межгитни башчысы хар кюнорталыкъ намазны дегенча байрым кюнледе халкъны джыйыб этедиле. Намазны быллай сёзле бла башлайдыла: «Сиз ким болалсагъыз да, не къадар билмли, культуралы эсегиз да, муслиман болуб туугъансыз, ол себебден кесигизни аталарыгъызны, кесигизни халкъыгъызны аллында борчугъузну толтурургъа керексиз», — деб джазады ол.

Аталары бла аналары кеслерини сабийлерин башха динни тутханлагъа къатышдырмай кюрешгенлери ючюн, ненча джаш джюрек бузулгъанды. Ол атала бла анала сабийлери атеист болгъанларын, не аллахха, не Христосха, не Буддагъа ийнанмагъанларын эсге алмайдыла. Ала, алгъынча, бир-биринден кенде болгъан затлагъа бир магъана бердиле — дин бла миллетге. Алай а биринчи идеологияны формасыды, джамагъат ангыны илмугъа келишмеген формасы. Миллет бла халкъ а адамланы историялы бирликлерини формасыдыла.

Бизни къралда Къуран бла шернатха та-

янган эски юйдеги болумну джакълагъанла аздан аз бола барадыла. Къуран бла шерият тюрлю-тюрлю динлени тутхан адамланы бир юйдеги болурларын унамайдыла, экиси да миллетликге къарайдыла. Джаш тѣлю уа суймеклик бла юйленирге кесини эркинлигин таукелден таукел джакълай барады. Атала бла аналаны асламысы кеслерини сабийлерини насыбларын дин ийнамладан ѳрге саладыла. Алай болса да алкъын келинчикни юйдегиден къачарча этгенле бардыла, эскичирик адетлени джакълагъанланы аллында кесини суймеклигин къоруулай билмеген эрин къойдурадыла. Юйдегини сакълар ючюн, джаш адамла башха районнга, аланы киши танымагъан, исламны эски адетлери джайылмагъан джерге кетерге керек боладыла.

Муслиман динни бир къауум къуллукъчусу, джамагъат джашауну, совет адамны турмуш болумуну интернационализациясы динни сыйын тюшюре баргъанын эсгериб, ол затха не джаны бла да тыйгъыч салыргъа кюрешиди. Чечен-ингуш тинтичю Д. Д. Межидов чертгенге кѳре, бусагъатда чечеплиле бла ингушланы арасында, Север Кавказы башха халкъларыны арасындача, орус неда европачы адам атла кенг джайылгъандыла, муслиман дин башчыла анга къаршчылыкъ этгенлерине да къарамай. Сабийлерине муслиман атла атамагъан атала бла аналаны сѳгедиле динчиле, аланы ахрат азабла бла къоркъутадыла. «Къиямат кюн,—деб къоркъутадыла ала,—хар муслиман адамны атын айтыб, аллах кесине чакъырлыкъды. Муслиман аты болмагъанла муслиман динни тутмагъанланы джы-

йынында къаллыкдыла, джандетни да къаб-
раб кёрлюк тюлдюле¹».

Север Кавказы, Тау Артыны, Орта Азияны,
РСФСР-ни бир къауум областларыны кёб эли
бла шахарында муслиман эмда христиан
къабырла башха-башха салынгандыла.

Иш бушуулу халлагъа да джетеди. Талай
джылны мында алгъа Махачкъалада быллай
бир зат болгъан эди. Кёб джылны дагъыс-
танлы бла татлы джашаб тургъан орус ти-
ширыу ёлгенди. Осият этгенди, ёлген эрини
къатында асырасыла, деб. Джууукълары,
биргесине ишлегенле, эрини шохлары аны
тилегин толтурургъа тебрегендиле. Алай бол-
са да моллала аны муслиман къабырлада
салдырыгъа унамагъандыла. Аллахны къул-
лукчулары, ёлген адамны муслиман диннге
айландырыуну адетин этиб, алай бергендиле
эркинликни аны анда асырагъа. Быллай
затла Кавказ бла Орта Азияны башха джер-
леринде да тюбей тургъандыла.

Адамны джюрегине, джаанына керти да
къыйынлык салгъан иш тюлмюдю бу? Адам-
ланы джарыкъ тюрсюнлерине беиш келти-
риу тюлмюдю бу? Быллай ишле нени кёр-
гюзедиле десегиз, муслиман динни къуллукъ-
чулары, Къуранда джазылгъаннга таяна, ис-
лам ёмюрден бери сингиб тургъан джерледе
халкъгъа алкъын кеслерин алдырыбдыла. Ол
затны тергеуге алмай къояргъа джарамаз.

Муслиманланы башха диннге ийнанганла
бла шохлукъларын болдурмауну юсюнден
Къуранда айтылгъан затла урунганланы

¹ Опыт и проблема интернационального и атеистического воспитания, М., 1976, 80 б. (67)

бир-биринден кенг этерге излеген муратдадыла. Капиталистле бла помещикле, бийле, байла, князла муслиманланы башха халкъла бла шохлукълары джарлыланы миллетле арасы организацияларын къуратыргъа боллукъду, деб къоркъгъандыла. Не мадар бла да анга тыйгъыч салыргъа къорешгендиле, аллай шохлукъ унукъдуруучуланы бийликлерин къуртуруун сезиб. Ол себебден исламны идеологлары муслиманланы гяурлагъа юсдюрюб къорешгендиле. Ала Къуранны кёб джерин ол иште хайырландырыб тургъандыла, энтда хайырландырадыла. Къуранда башха динни тутханланы таб къырыргъа да чакъырыладыла муслиманла: «...Уругъуз аланы боюнларына, уругъуз аланы бютеу бармакъларына!» (8, 12), «Алагъа къайда тюбесегиз да, сермегиз, ууатыгъыз. Биз сизге ол джаны бла керти эркинлик бергенбиз» (4, 93).

Аны бла къалмай, талай аятда кеслерини динлеринден таяргъа унамагъан гяурланы ёлтюрюгюз деген чакъырыу барды: «Ала Аллахны джолуна керти тюшгюнчю, аладан кесигизге негер алмагъыз; бурулуб, къайырылсала уа, сермеб тутугъуз да табхан джеригизде ёлтюрюгюз». (4, 91). Дагъыда бир сурада былай айтылады: «Тюбеген джеригизде ёлтюрюгюз аланы... Сизин бла къазауат этебиз деселе уа, къырыгъыз аланы... гяурлагъа къайтырыкъ дерт ма олду» (2, 187). «Мухаммат» деген 47-чи сурада урушха тебеген аскерчилеге борч салыугъа ушагъан магъана барды: «Ийнанмагъанлагъа тюбесегиз а, къылыч бла боюнларына уругъуз, — аланы керти кючлю туйюб бошасагъыз, байланышны бегитигиз» (47, 4).

Алай болса да былайда бир затны эсгериге керекди: Къуранны бу аятлары исламгъа бой салмагъан араблагъа къаршчы джазылгъандыла. Ислам Мухаммат файгъамбар джашагъан кёзюуде огъуна Аравияда кенг джайылгъанлыкъгъа, ол ёлгенден сора уа кёб турмай бютеу Джууукъ Востока киргенликге да, джангы динни джайылгъаны эски дин бла, тукъум-юйюр эмда меджисуулукъ адетле бла къаршчы кюрешюуде барыб тургъанды. Биз башында сагъынган суралада муслиман болмагъанланы кючлю къырыргъа чакъырыу ал кёзюуде меджисуу къауумгъа къаршчы чыкъгъанды. Андан иги кесек кечирек (артыкъ да бек кеслерине халифликни алгъан тюрк солтанланы киши джерлени алыр ючюн чабыуулларыны кёзюуюнде ол зат кючлю танылгъанды) Къурандан изин таныб, аллай къатылыкъ этерге чакъырыу христиан, дагъыда башха динлини келечликерине да джайылгъанды. Алагъа «ийнанмагъанла» (неда «харбиле», «гяурла») дегендиле. Ол затладан сора Къуран адамланы тенгликге чакъыргъан, тюзлюк бла огъурлукъну сезимлерин багъалатхан китабды деб бегитирге къалай боллукъду? Былайда тюзлюкню тутхан социалист джамагъатны тамаллары ачыкъланадыла, деб айтмакълыкъ кертти затны терсине бурууду, адамланы къарангылыкълары бла, ышанмакълыкълары бла хайырланюуду!

Муслиманланы чакъырады Къуран, къолгъа сауут алыб, башха динни тутханла бла къазауат этерге, ислам хар къайда да хорлагъынчы, ол къазауатны тохтатмазгъа: «Кюрешигиз сиз ала бла, сизни кёзююгюзню алдарыкъ затла къурутулгъунчу, бютеу дин да

Аллахны кьолуна джыйылгъынчы» (2, 189). Ол чакъырыу, джугъу тюрленмегенлей, «Табыш» деген сураны 40-чы аятында кьайтарылады. Башха динни тутханланы кьырыргъа, аллахха ийшанмакълыккыны сауут кюч бла джаяргъа чакъырыу Къуранны кьб джеринде тюбейди.

Чакъырыуланы бир кьаууму сауутлу кьазауатны бардырыуу ачы джорукъларыны юсюнден инструкциялагъа ушайды. Ма, сьз ючюн, «Тобагъа тюшюу» деген сураны 5-чи аятында айтылгъан зат: «Тыйгъыч салынган айла бошалсала, кьб аллахлы кьауумну табхан джеринде джесирге алыгъыз, тегерекден кьуршалагъыз, хар таша джерде алагъа уру кьазыгъыз!» (9,5). Быллай юретнуле Мединада джашагъан Мухамматны шохлары бла исламны алыргъа сюймеген меккачыланы арасында кьазауат баргъан кьзюуде туугъандыла. Бурунгу араб адетге кьере, болджаллы мюлк ишлени тындырыргъа, дин байрамланы белгилерге келишну этилген тыйгъыч айла болгъандыла. Андан сора кьазауат джангыдан башланыб тургъанды.

Белгили историялыкь кьзюуледе туугъан быллай чакъырыула, «сыйлы китабда» бегитилгенден сора, бузулмазлыкь борчлагъа, бютеу муслиманлагъа тыйышлы болгъан законлагъа бурулгъандыла.

Башха динни тутханланы, чырт сагъыш этмей, артха кьарамай ёлтюрюрге чакъырады Къуран. Алай этген адамланы уят эритмез ючюн, «Аланы сиз ёлтюрмегенсиз, аланы аллах ёлтюргенди...» (8,17) деген сьзле айтыладыла.

Властны кьолда тутхан кьауум кьргюзген

джол бла барыб, муслиманла башхаланы къркъмай, аккыллы болмай, таукел ёлтюрюр ючюн, Къураншы авторлары, гяурлагъа къраршы къазауатда ёлгенлеге джандетни джолу ачыкъды, дейдиле. «Аллахны джолунда ёлгенлеми уа, — деб айтылады «Мухаммат» деген сурада, — ол кеси элтирикди, аланы мюлклерин да сакъларыкъды, кеслерини да джандетде орунлашдырлыкъды» (47, 57). Джандетге тюшерге термилген хар муслиман адамгъа (ары тюшерге излемегенле уа динге ийнанган адамланы арасында джокъдула), Къуран дин ючюн къазауат этерге кереклисини айтады, нек десенг, ахраты иги болур ючюн сайланган джолланы эм игисиди ол: «Аллахны джолу ючюн кюрешсинле къысха джашау бла келлик джашауларын сатыб алгъанла! Аллахны джолунда къазауат эте ёлгенге неда хорлагъанга биз уллу саугъа берликбиз» (4, 76).

Кертиди, бизни къралда муслиман динни къуллукъчулары Къураншы ол ёхтем чакъырыуларын халкъгъа джайыудан кенгедиле. Ала «сыйлы китабны» чърчек лозунгларын сагъынмазгъа кюрешедиле. Аны къой, бюгюнлюкде ала Къуранда адамланы арасында рахатлыкъ бла шохлукъну юсюнден джазылгъан аятланы баямларгъа тырмашадыла. Алай болса да, мындан аз алгъаракъда (ол заманланы кёзю бла кёргенле энгда джашайдыла) ислам динни реакцион къуллукъчулары Къуранны чакъырыуларын Совет властха къраршы, бизни къралда революцион кюзгъалыугъа къраршы кюрешинуде хайырландыргъандыла. Немец-фашист сермеучюле бла аланы эгетлери ала бир кёзюге дерн

алыб тургъан джерледе, Север Кавказда да, аланы кенг хайырландыргъандыла. Ол зат Уллу Ата джурт къазауатны къыйын джылларында кесни танытханды. Историаны аллай факталарын унутургъа джарамаз.

Джандетге барыр ючюн, къуру дин излеген джорукъланы толтурмакълыкъ азлыкъ этеди деб, Къуранда тюзюча айтылады. Ол себебден, толу намазны да этиб, гюнахладан тазаланыб, джаны ючюн садакъа да бериб тургъанлыкъгъа, гяурлагъа къаршчы къазауатха кирирге излемеген, урушдан къоркъгъан бу дуняда джашауну кесни ахратындан багъалы кёрген адамгъа саналады. «Къолларыгъызыны кёлтюрюб, намазда сюелигиз, гюнахладан тазаланыгъызы», деген адамланы сиз кёрмегенмисиз? Сора алагъа уруш этерге буйрукъ болгъанында, бир къауумла адамладан, аллахдан къоркъгъанча, неда андан да кючлю къоркъгъандыла. Ала алай айтхандыла: «Сыйлы аллах! бизге къазауатны нек буюрдунг?..» Айт: «Мындагъы джашау бла хайырланыу къысха замангады, ахыр джашау а — игиди...» (4, 79).

Алай болса да муслиман адам, ол айтыладан оюм этиб, дин ючюн урушда гяурну къылычына башын кесдирирге суймедн эсе, ол ёлюмден бир джерде да бугъуб къалаллыкъ тюлдю деб, Къуран анга къоркъуу салады: «Къайда болсагъыз да, таб кючлю къаланы ичинде букъсагъыз да, ёлюм сизни табарыкъды» (4, 80).

Аны бла къалмай, дин ючюн кюреширге суймеген муслиманлагъа Къуранны авторлары гяурла бла динден тайышханлагъа салынныкъ къыйын азабланы кёргюзедиле.

Урушдан джанлайбыз дегенлени гяур этерге боллукъду, деген къоркъууну салады «сыйлы китаб». «Эй, сиз, ийнанганла! Сизге «Аллахны джолуна тюшюгюз» деген сагъатда, джерге джатыб нек къаласыз? Сиз бюгюнгию къысха джашауну ахыр джашауугъуздан сыйлымы кӧресиз? Бюгюнгию къысха джашауну зауугъу келлик джашауну къатында джукъ да тюлдю», — деб юретеди Къуран «гяурла бла дин къазауат» этерге суймегенлени. (9, 38). «Тобагъа тюшюу» деген сураны андан сора келген аятында былай айтылады: «Сиз джолгъа чыкъмасагъыз, Аллах сизге ачы азаб берликди, сизни оругъузгъа башха халкъны саллыкъды» (9, 39).

Былай фатауала араб феодалла, аладан сора уа тюрк солтанла мийикге кӧлтюрген джихатны — дин къазауатны лозунгуну тамалына салынгандыла. Ол лозунгуну тюбюнде мингле бла адамла къырылгъандыла, Мухаммат файгъамбарны байрагъыны тюбюнде къазауат эте, Кавказны тауларында, Орта Азияны тюзлеринде, Индияны джунглилеринде, Ираны тау сыртларында, Нилни узун ѳзенинде, Джерле арасы теигизни африкан джагъаларында, Пирейей джарым айрыкканда, Месопотамияны мырдыларында гяурла бла сермеше. Къуран башларын къатышдырыб, ала кимни эсе да иши ючюн кеслерини джашауларын харам этиб айлангандыла. Киши джерлени кючлеучюле болгандан сора, ала башха халкъланы эркинликлерини теблегендиле, азатлыкъларын сыйыргъандыла, къылыч бла, от бла кӧб къралны оюб, керти уллу феодал халифат къурагъандыла.

Аны башчысы уа джерде аллахны келечиси деген атны кесине ататханды.

Бютюн да бек джаиыуарлыкь этген тюрк солтанла болгъандыла. IX ёмюрню арасына дери араб халифатда динлеге бираз тёмеклик болгъанды. Хорлаиыб алыниган халкь-лагъа исламны кьуру сауутну кючю бла сингдирмегендиле, экономика мадарла бла да сингдиргендиле: муслиманлагъа налогну бир кесегин салгъандыла, алагъа материал эмда политика онглулукь бергендиле. Андан кечирек замаилада уа зор бла кючлениген киши джерледе араб оноучула исламны алыргъа ашыкъмагъанлагъа тёмсюз бола баргъандыла.

XVI ёмюрден башлаб муслиман дуньяда бийлик тюрк солтанлагъа кечгенди. Ала да кеслерине халифликни алгъандыла. Дин къазауатны лозунглары бла киши джерлени кючлеуню политикасын бардыра, ала киши джерледе исламны от бла, кылыч бла да орнатхандыла. Ол лозунгну тубюнде тюрк солтанла бла аланы пачалары Тау Артында, Север Кавказда, Балканлада, стампулчу халифни аскерчилери башха джерледе кемсиз ачы кыйынылыкъла салгъандыла.

Башха динлени адамларын бюсюремезге, аланы кёрюб болмазгъа алландыргъан, башха динни тутхан адамла бла шохлукьну унамагъан Кьурандагъы фатауала дуньяда бизден онглу бла асыл инсан джокьду деген джалгъан оюмгъа келтиргендиле муслиманланы. Ол «теорияла» аланы къалгъан халкьладан айыргъандыла, кеслерине да кёб кыйынылыкь салгъандыла.

Кьураиыи реакцион юретнулери бла ис-

ламны алагъа таянган идеологиясы Азия бла Африканы къралларындан миллионла бла адамланы джазыуларына огъурсуз таякъ болуб тийгенлей барады. Джангы колонизаторла бла джергили буржуазиядан алагъа джакълыкъ этген муслиман адеблени (догматикашы) урунганланы класс кюрешнулерин тыяр ючюн хайырландырадыла.

Экинчи дуня къазауатдан сора джыллада да Азияда кёб бушуулу иш чыгыб, андан къралланы халкъларыны миллионла бла адамларыны джашауларын юзгенди. Индияда муслиманла бла индусланы инглиз колонизаторла ышырыб кюрешген дин айрылыкълары бу мазаллы азнат къралны халкъларыны миллет азатлыкъ ючюн кюрешнулерине кёб заманга уллу тыйгыч болгъандыла.

Кёб заманны барыб тургъан къаты кюрешнулю ахырында, 1947 джыл, Индия азатлыкъ табханды. Аны эки къралгъа бёлгендиле — Индия бла Пакистанга. Ол иш къуру дин амалтын этилгенди, миллет къурамгъа, бурундан орналыб тургъан экономика байланыулагъа къарамаздан. Араны айырылгъаны эки къралны да халкъларына сансыз-саифаусуз джарсыула келтиргенди. Ызлау бла зулмудан къачыб, юйлерин, мюлклерин атыб, индусла Индиягъа, муслиманла Пакистанга джыйылгъандыла. Джангыз Пенджаб провинцияда къанлы кешшнулю кёсююнде 500 мингден артыкъ адам къырылгъанды, 12 миллион адам юйсюз-кюнсюз болуб къалгъанды. История, культура хазналары бла айтылыб тургъан бурундан белгили шахарла Лахор, Амритсар, дагыда

башхала хатерсиз оюлгъандыла. Туугъан джерлеринден кысталгъан, джууукъларын-дан айырылгъан миллионла бла адамланы джюреклерине кетмез джарала тышгендиле. Эки хоншу къралны арасында узакъ-узун заманига джаулукъ болум орналгъанды.

Алай бла 1965 джылны джазында бу эки къралны арасында къазауат башланганды. Бютеу дуня уллу къайгы этгенди ол затха. Алчы дуня джамагъатны къайгыргъаныны, Совет правительствону бютеу дуня рахатлыкъ ючюн кюрешгенини себепден, ол къазауат тохтатылыб, келишну этилгенди. СССР-ни Министрлерини Советини Председатели А. Н. Косыгинни башламы бла 1966 джыл январда Пакистанны ол кёзюдеги президенти Айюб Хан бла Индияны премьер-министри Шастрини Ташкентде тюбешнулери болгъанды.

Ливанда граждан къазауат 1975 джыл он ай чакълыны баргъанды, анда кёб адам кырылгъанды, уллу оюлуу, чачылуу болгъанды, артыкъ да бек Бейрутда. Ол кюрешную имперналист реакцион къауумла кюзгъагъан эдиле. Ливанны халкыны трагедиясына артыкъ осал юлюш Израиль джанлы къауумла кышхан эдиле. Ич къазауатны ёртенин джандырыр ючюн, мында да арагъа динни салгъандыла. Ливанны халкы дин джаны бла экиге юлешинеди: муслиман арабла бла христиан араблагъа. Къаугъаны джукълаймагъан кёсеулери бюгюнлюкде да тютюнлейдиле.

Бюгюн-бюгече да халкъланы арасында бла халкъ ичинде дин айрылыкъланы имперналист къауумла кеслерини реакцион муратла-

рына джаратыргъа излегенлерине шагъат-лыкъ этеди ол зат.

Къайсы болса да бир халкъны айырылыб онглулугъу бла сыйлылыгъыны юсюнден фатауала барысы къуру реакцион политика кючлени излемлерине джарайдыла.

Муслиманла бирсиледен онглудула, асылдыла деб Къуранда айтылгъан оюм XIX ёмюрню экинчи джарымында къуралгъан дин-политика джолну тамалына салынганды. Ол джолгъа панисламизм дейдиле. Ал кёзюуде панисламизмни бютеу муслиманланы бирикдириб, «христиан Западха къаршчы чабыуулну» бардырыргъа керекди деген халда ангылатхандыла. Халкъланы колоннализмден къутулургъа тырмашууларын панисламизмни идеологлары кеслерини реакцион класс муратларында хайырландыргъандыла, моллаланы, ханланы, бийлени, башха феодалланы сыйларын бегиттирге кюрешигендиле. Панисламистле класс кюрешиуню ачыкъ джаулары болгъандыла, дунияны бютеу муслиманларыны излемлери бирчады, деб бегитгендиле ала. Къуранда айтылгъанга таяна, ала адам улуну муслиманла бла гяурлагъа юлешгендиле. Ол себеден муслиманланы арасында политика эмда джашау къаршчылыкъланы законсуз ишге санагъандыла. Аллай айтыула муслиман урунганлашы кеслерини класс джауларына къаршчы кюрешиулерине тыйгъыч болгъандыла.

В. И. Ленин «Миллет эмда колоннал ишлени юсюнден тезислени ал оюуларында» панисламизмге принципли характеристика бер-

генди, анга къаршчы кюреширге кереклисин кёргюзгенди¹.

Тюрлю-тюрлю динлени тутхан адамланы бир-бири бла иш джюрютюулерине Къуран ма ол халда къарайды. «Сыйлы китабны» ол юретнулери бизни къралда да миллет эгоизмин, миллет тарлыкъны, миллетчилликни отунышырыб тургъан затдыла.

Алай болса да тюзюн айтыргъа керекди: бизни къралда ислам динни къуллукъчуларыны асламысы кесини ауаз бернулеринде Къуранны ол затларын сагъынмазгъа кюрешеди. Заманны излемниден, совет адамланы оюмларындан, аланы арасында дин тутхан муслиманланы акъылларындан артха къалмазгъа кюреше, ала межгитлеги минараларындан халкъланы шохлукъларыны юсюнден, ол затны хар джерде бегитирге кереклисини хакъындан сёлешедиле. Аны бла къалмай, бир аз тири, уста ауазчыла халкъланы шохлукъларыны бегитиу аллахны Къуранда джазылыб тургъан буйругъуду, дерге кюрешедиле.

Башхача болаллыкъ да тюл эди. Дин къуллукъчула кеслерини ишлеринде хар неши Къураннга таяндырадыла. Ленинградда межгитни имамы ауаз берген кёзюулерини биринде былай айтханды. «Аллах кеси Къуранда джазылгъан сёзлери бла шохлукъда джашаргъа, бютеу кюнню бир нюзюрге дже-терча джыйышдырыргъа буюрады... Шохлукъ бла бирлик муслиман динни бузулмазлыкъ тамалыды... уллу аллахны ол аманаты бизни джашауубузну хар джеринде бегиб барады...»

Россия Федерацияны эм онглу межгитлери-

¹ В. И. Ленин. Чыгъ. толу джыйымы, 41 т., 166 б.

ни бирини имама ма быллай тил бла сёле-
шеди. Ол ауазында дагыда былай айтхан-
ды: «Ма аллай биригнуно себбиден бизни
къралны халкълары дуняда эм демократия-
лы къралышыны бизде салалгъандыла. Би-
ринчи бешджыллыкъны кёзююнде кесибиз-
де промышленностну къруу биригнуно кю-
чюнден къррагъандыла; Уллу Ага джурт
къзауатда бизни азатлыгъыбызны сакълаб,
къзауат салгъан джараланы джазаргъа да
алай бла мадар табхандыла. Джерни иелери
сынгар бир нюзюрю тутуб, бирикген адамла
болаллыкъларын файгъамбар да айтханды».

Ма алайды! Бюгюнлюкде дуняны динлери-
ни кёб кърулукъчусу керти болумну тюз ан-
гылай билмейди дерге джарамаз. Керти бо-
лумгъа келише биллуде да аланы фахмула-
ры джокъду дерик тюлсе. Бюгюнгю джашау-
ну кертисича ангылай, ала хар зат Мухаммат
айтханча, Кърранда джазылгъанча баргъан-
га тергеб къоядыла, алай демеклик, аллах-
ны буйругъу бла этилгенге джоралайдыла.
Алайлыгъы аллахха ийнаинган адамны ангы-
сына къатылыуу иги келишдирилген систе-
масыды. Былайда совет адамны патриотлукъ
сезимлерине къатылыуу, бизни халкъны дже-
тишимлерине сюйюмекликни чертиу, зама-
нында Мухаммат файгъамбар бла Кърран-
ны айтханларына таяна билиу дегенча затла
бардыла. Алай бла ийнаинган адамны аллы-
нда межгитни, «сыйлы китабы», динни сыйы
кёлтюрюледди. Биз ёргеракъда айтханча, Кър-
ранда башха динни тутханла бла джау бо-
лургъа чакъырыу халкъланы арасында шох-
лукъгъа чакъырыудан аслам болгъанын, алай
бла, сансыз этиб къоядыла.

Ишни алайлыгы, бир къауум тенденциоз критик бу динни кесини энци табигъатындан чыгъады дерге кюрешгенича болмай, динни къуралгъаныны исторнялы чурумларындан чыгъады. Ол заманда, VII ёмюрде, муслиманла бла башха динни тутханланы арасында (неден да алгъа арабланы кеслерини арасында) джангы динге къаршчы тургъанла бла кючлю кюрешу баргъанды. Ол заманны исторнялы болумуна кёре, прогрессли болгъанды бир аллахлыкъны, исламны сингдирирге кюрешу, нек десниг, чачылыб тургъан араб юйюрлени джыйыб, бир кърал этерге болушханды ол зат. Артда уа, ол оюму миллетле эмда къралла арасы иш джюрютюуге кёчюргенлеринде, муслиман динни алимлери аны бютеу замаглагъа, бютеу халкълагъа тюрленмезлик догма этгенлеринде, реакцион доктринагъа бурулгъанды ол.

Ол себебден бизни къралда ислам динни къуллукъчулары Къуранны башха динли, башха миллетли адамла бла келишмезге кереклисини юсюнден айтылгъан джерлерин сакъынмай къоюуну табха санайдыла. Динни къуллукъчулары «сыйлы китабны» бююнгию болумгъа келишмеген затларын унутургъа кюрешедиле. Алай а аланы бири да Къуранны атыб къояргъа излемейди. Кёб ёмюрню мындан алгъа этилгенича, ала таймаздан къайтарыб айтадыла, Къуран билимни тюрсюз кёзлеуюдю, оюму гёзенди, кертиликни ёлчесиди деб. Алгъынча, ийнанган адамланы Къуранга аллай кёздеп къараргъа юретдиле. Бурунгу китабны аллында алай ийилмеклик дуняда керти болумну терс кёртюсюу, джамагъат прогрессни керти кёзлеуюн

ангылатмау, дуньяда бола тургъан ишлени тюз болумун танытмау дегенча, джангылыч, ётюрюк затлагъа элтеди.

Аллахны къуллукъчулары дин тутханланы кёбюсю Къуранны керти магъанасын ангыламагъаны бла хайырланадыла. Тюз муслиманланы «сыйлы kitabны» аллында керти уллу хурмет этгенлерин, андан къоркъуб къалтырагъанларын джашауда хайырландыра, динчи алиMLE хар не ише да Къуранга таянадыла, айтхан затларын бегитир ючюн, юлгю излеб, кеслерин къыйнамайдыла. Къуранда айтылгъан оюмла бююнню джамагъат прогрессни джюрюшюне керти келишгенлерин бегитирге мадар джокъду, боллукъ да тюдю. Къайсы дини да «сыйлы kitabча», Къуран эртде заманлада джаратылгъан, бурунгу дуньяны адамларыны творчествосуну кёгетиди. Ол адамла джамагъат ёсюню башха дараджасында тургъандыла. Ол заманы кесини башха идеаллары, адамны насыбны, джамагъат келишулени юсюнден башха ангыламакълыкълары болгъанды.

Бурун заманладан огъуна адамла насыбны кюсеб тургъандыла. Ол себебден «Джашауну илмусу» деген магъананы кесине алыргъа кюсеб тургъан дин ол затдан кенде къалыргъа излемегенди. АллаЙ соруугъа Къуран, адам улуну «алтын ёмюрю» узакъ артда къалгъанды, деб джууаб бергенди. Гюнахсыз Адам бла Хауа джандетде зауукъ этген заман болгъанды. Анда «ачлыкъ сынамазгъа», «джалангач болмазгъа», «кюн иссиден къыйнлашмазгъа» мадарла болгъандыла (20, 116-117). Ол заман къайтмаздан озгъанды. Энди джер джюзюнде «алтын ёмюр» джокъду, бол-

лукъ да тюлдю. Бу джашауда насыбны кюсерге керек тюлдю. «Билигиз, — деб юретеди Къураи, — джууукъ заманы джашауу безишу бла оюнду, арагъызда кесиг ариу кёргюзюуде, сый табыуда, мюлкю, сабийлени кёб этюуде эришиудю... (57, 19); ол джашау дженгил озуб кетеди, саргъалгъан саламча онгады, нек десенг, ол «къуру алдаулукъ бла хайырланыуду» (57, 20). Ол себебден джашаугъа алданыргъа керек тюлдю, джерде насыб излеуден магъана джокъду. Сизге келген игиликге суююпюрге керек болмагъаныча, джашау табсызлыкълагъа бушуу этерге, къыйналыргъа да керек тюлдю...

Алайды да, кетген заман къайтыб келлик тюлдю, бюгюнги заман а бушуулуду, терк кетерикди. Насыбны адам къуру ахрат джашауунда табаргъа боллукъду. Аны табарючюн а, аллахха сёзсюз бойсунургъа, намазгъа, оразагъа сакъ болургъа керекди.

Ол оюмлагъа кёре, адамла къаджыкъмай ишлеу бла неда джамагъатны тюзлюк тамалда тюрлендирирге кюрешну бла бир джукъ да эталлыкъ тюлдюле. Ислам дин юретгенге кёре, адам къарыусуз джанды, джашау болумну, аллах къурагъан халны тюрлендирирге аны къолундан келлик тюлдю. Адамлагъа къалгъан зат — аллахны къудретине ышаныу. Аллай ашхылыкъ кимге да берилмейди, «аллахха, аны келечилерине ийпаниганла сууаблы адамладыла, саугъа да алагъа берилликди...» (57, 18). Тилекни къадалыб этигиз, аллахны аманатларына керти болугъуз, ол заманда сиз къыйныгъызны ол дуняда къайтырына ышаныргъа боллукъсуз.

Алай болса да Къураи дин тутханланы

чыртда джукъ этмей турургъа чакъырмайды. Адам урунургъа керекди. Аллах алай буюргъанды. Алай а насыбха керекли мюлкню къурар ючюн урунуу тюл, ёлгенден сора азаб чегнуден къутулур ючюн, «эм уллу хайыр» — джаидетде зауукъ табар ючюн урунуу. Ма аны ючюн «кюрешсиле урунганла» (37, 59).

Къуран айтханнга кёре, урунган халкъ джерде насыбха тырмашыргъа керек тюлдю. Алай а «сыйлы китаб», бу дунияны онглу адамларыны, ол дунияны къайгысындан эсе, джерде насыб табаргъа аслам къайгырыб кюрешгенлени юсюнден сёз барса, башха затланы айтады. Бийлик этген классланы джакълау джолну ачыкъ тутады ол.

Джамагъат джашауну юсюнден ислам дини айтыуу узакъ ёмюрлени ичинде урунганланы класс ангыларын ёсдюрюуге уллу тыйгыч болуб тургъанды. Дин ахлу адамланы джамагъат джашауну тюрлендириуню амалсыз керекли ишлеринден, джерде джашауну иги этер ючюн кюрешшуден кенгде тутханды Къуран. Насыбха элтген керти джолну орнуна кёзбаулукъ халны кёрдююб тургъанды. Бюгюн да Къуранны «ауазлары», аланы бюгюнлюкге кёре ангылатыргъа не бек кюрешселе да динчиле, кеслерини магъаналарын тас этмей турадыла.

Бу башны ахыр бетлеринде авторла Къуран бла Тауратны бир къауум джерлерин тешлендирирге излейдиле. Башыракъда аланы кёб джерлери бирча болгъанлары чертилген эди.

Бизни къралда тюрлю-тюрлю динлени тутханланы арасында джаулукъ джукъланиган-

ды. Алайлыгы, дин «рахатлыкны» джолуна бурулуб, андан чыкыганды дерча тюлдю. Огъай, дин идеология, алгынча, кемсиз реакцион халында турады. Илму бла социал прогрессни ёмюрде да келишмезлик душманыды ол. Иш недеди десенг, совет джамагъатда динг революциягъа дери тутхан магъанасын эртде тас этгенди. Ол эски замандан къалыб кетген кесекди, ажымсыз къуругъан да этерикди.

Алай а эски, чирик зат, белгилисича, кю-решмезден, къайырылмаздан къораб кетмейди. Ол себебден бизни къралда дин къул-лукъчула, тюрлю-тюрлю динлеге таянган адамланы арасында къаршчылыкны ышыргъаны кьой, аны сыйдамларгъа кюрешедиле. Аны бла къалмай, «Бирер тюрлю ийнана эсек да, барыбыз да аллахха ийнагабыз» деген лозунг бла аланы бир-бирине джууукъ этерге тырмашуу тагылады. Алай бла ала кеслерин атенстлеге къаршчы саладыла.

Амма къайсы динде да традицияны магъанасы уллу болады. Ол себебден башха дини тутхаланы огъурамау, бир-бирде уа алагъа джау кёзден къарау адет энтда сакъланады. Башында чертилгенича, дин джаны бла эрши кёрюу миллет келишнуге да кёчюрюледди. Ол зат бизни къралны халкъларыны шохлугъун мындан ары да ёсдюрюу бла бегитнуге заран болуб джагъылады. Ойла бла миллетлени адамлары бир къолдан урунуб, бир джерде джашагъан районлада, христианг, муслиман динлени, Тауратха таянган тюрлю-тюрлю христиан секталаны динг къул-лукъчулары тирилик этген джерледе ол затха айырыб эс бёлюрге тыйыншлыды.

Христианла бла муслиманланы арасында бир-бирин огъурамау ёмюрледен бери келсе да (ол затны бийлик этген классланы адамлары унукъдурууну джамагъатында ышырыб кюрешгендиле, урушганланы биригнулерине заран болур ючюн. Христиан эмда муслиман къауумланы арасында джаулукъну отун джагъыу патчахлыкъны кавказ полтикасыны ёзеге болгъанды), христианлыкъ бла муслиманлыкъны догматларында да, фатауаларында да, мораль джорукъларында да бирчалыкъны кёб болгъанын чертерге керекди.

Ол зат эки «сыйлы китабны» да — Таурат бла Къуранны — магъаналарында бирчалыкъны кёблюгюн кёргюзюб турады. Таурат иги кесек заманы алгъаракъда джазылгъанды (аны эски оюуларыны эм алгъынгы кесеклери бизни эрагъа дерн XII ёмюрде къуралгъандыла). Ол себебден Къуранны авторлары аны къурашдыргъан заманда Тауратдан кёб затны алгъаиларына сейирсинирге керек тюлдю. Таурат да авторланы кёб тёлюсю бирге этген къыйындан туугъанды. Ала нуданизм бла христианство чыкъгъынчы заманлада джашагъан халкъланы кёб таурухларын, хапарларын алгъандыла.

Тауратны эски оюуларыны магъанасына, нуданизми башха «сыйлы» литературасына кёб зат къошхандыла бурунгу семит, бютюп да бек бурунгу араб легендала, айтыула, адетле. Фридрих Энгельс бурунгу араб адетлени нуданизмге кёб зат бергенлерини юсюнден 1853 джыл 24 майда Карл Марксха письмосунда былай джазады: «Сыйлы чууут китаб деген зат бурунгу араб дин бла ту-

къум адетледен джазылыб алыннганы энди маңга тамам ачыкъ болду...»¹

Къуранда биз кѳб тауратчы персонажгъа тюбейбиз, Адамдан башлаб, Исса файгъамбаргъа дери. Къуру персонажла тюл, Таурагъда джазылгъан уллу ишле Къуранда къайтарылыб келедиле. Мында (къысхартылгъан халда) Адам бла аны иѳгерини джандетде къайгъысыз джашагъанларыны юсюнден, ала ны иблис алдагъаныны, гюнахлы иш этгенлерини юсюнден тауратчы хапарла айтыладыла. Аллахны буйругъун бузуб, ала кѳгет терекге баргъандыла, иблисини сѳзю бла кѳетге узалгъандыла, алай а джандетден къысталгъандыла (2, 33, 36). Адам улуну джангылыуу бла джарсыу ишлери ма алайдан башлангандыла.

Файгъамбарла этген ишле, ала берген ауазла, дши хапарла Къуранда бек толу джазыладыла. Баш магъана уа исламны файгъамбарына — Мухамматха бериледи. Башха файгъамбарланы ишлери бирер джерде бирер борчну толтуруу бла тауусуладыла. Ала къайсы болса да бир халкъны ичинде ишлегендиле, андап тышына джайылмагъанды магъаналары. «Хар халкъгъа — кесини келечиси», — деб айтылады Къуранда (10, 48). «Ибрахим» деген сурада ол зат былай ачыкъланады: «Биз келечилени кеслерини халкъларыны тиллеринден сайлаб джибергенбиз, ала ол тилде алагъа ангылатырча этиб» (14, 4). Мухаммат а аллахдан эм уллу, эм багъалы хазнаны алгъанды — Къуранны, аны адамлагъа да айтханды. Ол зат бу файгъамбар ал-

¹ К. Маркс, Ф. Энгельс. Чыгъ., 28 т., 210 б.

лахны айырыб бек суйген келечиси, джерде аны атындан ишлерик адам болгъанына шагъатлыкъ этеди.

Алай болса да Къуранны авторлары къалгъан файгъамбарлагъа да уллу сый береди. Китабны бир-бир башларына аланы атлары аталгъанды. Аланы кёбюсю Тауратда да сакъынылгъан адамладыла.

Ибрахим файгъамбар аллахны шохуду, деб айтылады. Аллах анга сый бергенди, «Мен сени адамлагъа нмам этейим» дегенди (2, 118).

Кёб сурада Ибрахим аллахны ышанигъылы келечисича, динни таукел джайыучу, андан жанлагъанланы айгъакълаучу болуб кёрюнеди. Аллахха уллу сый бере, Ибрахим кесини джашыни къурманлыкъ этерге хазырланганды.¹ Джазыкъ Исмаилни бойнун тартаргъа тебрегенлей, аллахны буйругъу бла Джабраил мёлек джетгенди, сени тюзлююнню таныб, разы болуб, аллах джашынгы орнуна мабу кёйну джибергенди, дейди. Къурман байрам ма андан чыккъганды деген айтыу джюрюйдю. Аны белгилеу муслиман адамны эм магъаналы борчларыны бириди. Ол адет, бизни къралда исламны эски-чирик джорукъларыны бири болуб, бююн да жанайды.

«Сагъынылгъан адамла — Ибрахим, Исхакъ, Джабраил мёлек — Тауратдан алыннгандыла, ала анда Авраам, аны джашы Исаак,

¹ Бу таурат-къуран хапар талай суратлау чыгъармада орун табханды, сёз ючюн, белгили голландиячы художник Рембрандтны «Ибрахимни къурманлыгъы» деген суратында. Ол сурат 1635 джыл салыннганды.

мёлек Гавриил деб айтыладыла. Бу хапар «Бытие» деген китабны 1-13 назмуларында 22 башда джазылады. Тауратны авторлары да ол хапарны Месопотамияда, Бурунгу Сирияда, Ханаанда аллахха сабийлени кърманлыкъ этнуно юсюнден кийик дни адетден алгъандыла неда аны тамалында кеслери чыгъаргъандыла. Бурунгу Ханаанны онглу дни аралыгы Гезерде археологла, къаза туруб, сегиз кюн болгъан сабийлени сюеклери сакъланган кюрчюкле табхандыла. Ханаанчыла аланы кеслерини къан ичнучю аллахларына кърманлыкъ этиб тургъандыла. Храм ишлеген кезюуледе да джюрютюлгендиле ол адетле. Бююн-бюгече да Палестинада эски храмланы тюрлерини къазгъан кезюуде мекамланы фундаментлеринде басдырылыб тургъан сабий сюекле табыладыла. «Сыйлы китабланы» авторлары, ол кийик адетлени кьргюзе, бурунгу дни башчыла бла файгъамбарланы аллахха кертликлерини танытыргъа излейдиле.

Ибрахимни (Авраамны) аты, Тауратдача болмай, Къуранда юзюк халда, анда-мында дегенча бериледи. Тюрлю-тюрлю суралада Ибрахим файгъамбарны тюрсюно чыгыб къалады, бир сурада башланган хапар талай сурадан сора джангыртылады, къайтарыб айтюу кьбдю, Къуранны халиси алайыракъды. Алай болса да, иги эс белюб окъусанг, «Ибрахим» деген сура, дагъыда бу файгъамбарны юсюнден хапар айтхан башха сурада «Бытие» деген тауратчы китабны назмулары къайтарадыла.

Моисей файгъамбаргъа Къуранда Мусса деб айтылады. Аны хапары, бу китабда бек

кенг, бек толу бериледи, биягъынлай юзюк халда барса да. Кертиди, джангы къошакъла, бир къауум затны башха тюрлю ангылатыу да тубейдиле. Ала Тауратда джокъдула. Алай болса да иш аны ючюн тюрленмейди. Къуранны авторлары Муссаны кеслерини аллахны бир файгъамбарына санайдыла, уллу аллах анга салгъан аманатланы юсюнден хапар айтадыла. «Чыгъыу», «Левит» деген тауратчы китаблача, Къуранда да аллах Муссагъа «джазыула» бергенини юсюнден хапар барады (2, 50). Андан сора Мусса Израилни уланларыни (алай демеклик — израилчи халкъны) аллах кѳргюзген джол бла барыргъа чакъыргъаныны юсюнден айтылады. Андан ары ол халкъны, Муссагъа ийнамай, халкъгъа аллах кесни ачылырын излеги белгиленеди (2, 51—52). Тауратдача, аллах кесини буйругъун толтурмагъан, кесни гырхы джюрютген халкъгъа джумушакъ къарайды. Аллах халкъгъа кѳкден ашау (манна) джибереди (2, 54), башха тукъум эс бѳледи. Былайда Къуранны авторлары Тауратда айтылгъанны сагъыш этмей аладыла, мында болгъан керти келишимген айры затлагъа эс бѳлмейдиле.

Андан ары Муссаны сейир ишлери сагъыныладыла. Иссиден къырылыргъа джетиб тургъан халкъына аллахдан суу тилегенинде, «Таягъынг бла къаяны ур!» — дегенди аллах. Алай этгенинде, къаядан ошеки суу шоркъа тѳгюлгенди, алай бла адамла суу ичерик джерлерини тапгъандыла (2, 57). «Чыгъыу» деген тауратчы китабны назмуларын тюрлендирмей келтирнудю бу.

Къуранны иги кесек джеринде Исса файгъамбарны (Исус Христосну) ишлерини,

аны анасыны — Марнамны (дева Марняны) юсюнден кёб хапар айтылады, Иссаны апостоллары сагыныладыла.

Бу сюжетле барысы Тауратдан алынгандыла. Сёз ючюп, 3-чю сураны джетти аятында (31, 32, 37, 38, 39, 40, 42 аятлада) Марнамны, аллахны анга разылыгыны, аллах аны «дуняланы тишируларыны аллында» сайлагъаныны, Марнамны дуняда болмагъанча бир джаш табарыгыны, ол джашны аллах кесини келечиси этеригини юсюнден хапар айтылады. Иссаны сейир тукъум туугъаныны юсюнден «Марнам» деген 19-чу сурада да айтылады. Белгилисича, Исса бешикде огъуна аллахны файгъамбары болгъаныны, анга «къагъытла» берилгенлерини юсюнден джазылады. Башха сурада Исса кеси этген неда этерик ишлени магъанасын кеси ангылатады. «Шхууур» деген 5-чи сураны аятларында Иссаны тилеги бла анга эмда аны апостолларына аллах кёкден ийген шхууурну юсюнден айтылады.

Кертиди, бу тауратчы хапарла Къуранда башхаракъ, бурдуруларакъ бериледи. Къуранда джазылгъаннга кёре, Иисус Христос тауратчы историясындан кемирек болуб, «сыйын» бираз тас этиб суратланады. Къуранда Иисус Христос аллахдан туугъан аллахлыгы-адамлыгы болгъан джан тюлдю, атасы аллах, анасы Марнам болуб туумагъанды, аллахны буйругъу бла Марнам табхан уланды. Къысхача айтыргъа, Къуранны авторлары бу ишни теренден ангылатыргъа излеб къыйнамайдыла кеслерин. Мёлек, келиб, Иссаны табарыкъса, деб билдиргенде, Марнам былай соргъанды: «Мени сабийим къалай

боллукъду, меннге кишни кьолу тиймегенлей?» Ол да быллай джууаб бергенди: «Алайлай! Аллах суйгенча этеди. Бир затны баджарыргъа тебреб, «Бол!» дегенлей, ол зат болуб къалады» (3, 42).

Алай а башха «сыйлы китабланы» авторлары да алай этедиле. Ала бегитиб айтхан затла тюз акъылгъа, джашау болумну адамла ангылагъанларына келишимесе, ала аллахны чексиз къудретине таянадыла. Андан башха суюу, ангылату болмайды. Джазылгъанда айтылгъан затлагъа бош адамланы бири ишекли бола тебресе, аны терк огъуна кьоркьутуб тебрейдиле. Таурат джаханим от бла кьоркьутургъа таб туюшген джерде артха турмайды. Къуран да андан артха къалмайды: «Ийнанмагъанланы джууукъ джашауда эмда ахыр джашауда кючлю азаб бла кыйнарыкъма, алагъа болушурукъ киши джокъду!» деб айтылады анда (3, 49).

Аллахны хамап айтылыб тургъан кючу къайдады сора? Кючу керти да алай уллу эсе, кесп айтхан затланы кертиликне тюз адамны ийнандырсып, азаб берликме демеклик а ол затны орнун тутмайды. Алай болса да, ол халда ийнанган адамланы ангыларына къатылыуну, эшта, эм онглу мадаргъа санаб, Къуранны авторлары кьоркьутууну дженгил-дженгил аны ючюн келтиредиле.

Иисус Христосну Къуранда джазылгъан исторнясы Тауратда джазылгъандан дагыда бир зат бла башхады. Исса Къуранда кьб файгъамбарны тизгининде биреу болады. Ибрахим, Исмаил, Исхакъ, Якъуб, Мусса, Исса «сыйлы исторняны» бек магъаналы персо-

нажларыдыла, алай а аланы бири да айырылыб онглугъа саналмайды (2, 130).

Аллахны юч бетде, юч аллах болгъанча кѣргюзююню юсюнден христиан динде болгъан баш догматха Къуран бек къаршчы турады. «Мессия, Мариямны джашы Исса — бу Аллахны къуру келечисиди... Аллахха, аны келечилерине ийпаныгъыз, ючдюле деб а айтмагъыз» (4, 169). Иссаны ѳлтюрюб керген этгендиле деген тауратчы хапарла къулакъгъа алынмайдыла. Христианлагъа алай кѣрюннген болур, кертисинде уа аллах аны кесине, кѣкге, чыгъарыб къойгъанды (4, 156). Иссагъа алай уллу сый берилсе да, исламны баш файгъамбарында — Мухамматдан тѣбен дараджада турады ол.

Аллахны къудретини юсюнден айтыб тургъан джерлеринде да Къуранны бир-бирине келишмеген затлары топ-толудула. Сѣз ючюн, Марнамны «Мени сабийим къалай боллукъду, манга кишини къолу тиймеген эсе?» — деген сорууна аллах «Болсун!» дегенди да, Исса тууб къалгъанды, деб айтылады. Андан сора, юч сурадан атлагъанлай, уллу аллах табигъатны законларыны аллында джукъ этерге да къарыу табмайды деген айтыу барды. Инсус Христос аллахны джашыды деген христиан айтыугъа къаршчы тура, Къуранны авторлары аллахны сабийи болмагъанды, болургъа мадары да джокъ эди, деб бегитдиле. Нек? Огъай, сабий къурау къуру джерде джашагъан инсанланы шарты тюлдю деб, аны ючюн бегитмейдиле алай. Былайда иш андан да тынч халда ангылашынады: «Аны сабийи къалай боллукъду, тиширыу нѣгерн

болмагъан эсе?» — деб сорады Къуран (6, 101).

Къуранны эм сыйлыгъа санаб, хурмет эте, муслиманла «Юсуф» деген 12-чи сураны айырыб багъалатадыла. Аны 3-чю аятында китабны ичинде эм иги хапар олду деб тюзюллей айтыу барды. Хапар оригиналгъа саналса да, ол Аламат Иосифни юсюнден белгили тауратчы историяны къайтарыб айтыуду. Ол зат «Джашау» деген китабны 37—50 башларында бериледи. Андан хапарны суйгенлерича келтириб, кереклисича ангылатхандыла Къуранны авторлары, кёб джеринде джанлагъан, кёб джеринде къошхан да этгендиле.

Сёз ючюн, Тауратда былай айтылады: Иосиф тюшюнде кюнню, айны, онбир джулдузну да кесине ийлиб тургъанларын кёргенди. («Джашау», 37-чи баш, 9-чу назму). Къуранда (12,4) ол затла Юсуфха тюшюнде тюл, тюшюнде кёрюнгенча айтылады. Тауратда къарнашла, асыры сукъланнгандан, Иосифни чунгургъа атхандыла, деб айтылады. Къуранда уа, хуюгъа атхандыла, дейди. Иосифни Мисирге сатылгъан историясы эки китабда эки тюрлю бериледи: Тауратда къарнашла, Иосифни чунгурдан алыб, израилчилеге джыйырма кюмюш ачхагъа сатхандыла, ала да аны Мисирге алыб кетгендиле. Андан сора къарнашла эчкини кесгендиле да, аны къанына Иосифни кийимлерин булгъаб, аталарына келтиргендиле, къарнашыбызны кийик джаныуар ашагъанды, дегендиле, деб джазылады. Къуранда уа ол историяны башха тюрлю келтиредиле: къарнашла келгендиле да айтхандыла: «Ой, атабыз! Биз чабышыугъа кирдик да, Юсуфну хапчюклерибизни къа-

тында кьоюб кетдик. Аны бёрю ашаб тура эди» (12, 17). Андан сора уа быллай хапар барады: джолоучула келиб, аланы бири хуюгъа челекни джибергенди да, андан Юсуфну алыб чыкыгъанды. «Ала аны бир кесек дир-хемге сатыб ийгендиле» (12, 19-20). Муслиман динни алимлери бла Къуранны ангылатуучула, бютюн да бек белгили ат-Табари, ачханы къаллай бир болгъанын кесгин айтыргъа излемейдиле.

Амма быллай ууакъ-тюек дыгаласла «сыйлы китабланы» тюрлю-тюрлю диндеде тпиртерге излеб кюрешгенле, историкле, дагыда башхала даулашырча затладыла. Ол затха объективли къарагъан окъуучу, «Джашау» деген тауратчы китабы ол башлары бла Къуранны «Юсуф» деген сурасын тенгleshдирсе, алайлыгъын сезмей къаллыкъ тюлдю.

Къуранда танг магъаналы орун алады Даутну (Давидни) юсюнден хапар. Тауратдан алынган башха таурухлача, ол да танг тюрленюу бла къошакъны сынагъанды, алай болса да баш магъанасы тюрленмей сакъланганды.

Къуранны 11-чи бла 71-чи сураларында, аны кибик башха башланы бир къауум аятларында джерни башын суу алгъаныны юсюнден тауратчы хапар къайтарылыб айтылады. Ол сууну аллах ийгенди джерге, адамланы гюнахлары ючюн. Аны кибик сыйлы Нухну (Нойну) аллахны буйругъу бла кемеде къутулгъаныны юсюнден хапар барады. Къуран келтирген вариантында ол хапарны тюрленген джерни кёбдю: тауратчы суу басыуну орнуна мында араблагъа — къуу тюзлени, къуругъан суу ызланы джеринде джашагъанла-

гъа ангылашынырча, башхаракъ хапар айтылады. Нухну кемеси илиннген Арарат тауну орнуна Аравияны ал-Джуди деген тауу сагъынылады. Дагъыда башха тюрлениуле бардыла. Тауратчы хапар Аравияны география болумуна келишдирилгенди. Алай болса да аллах ийген азабны магъанасы, Тауратдача, толу, кесгин берилгенди.

Талай сурада (21, 37, 68) Юнус файгъамбарны (Тауратда Ион) юсюнден айтылады. Аны кит джутуб къойгъанды деген хапар барды. Ол себебден Къуран аны китни пёгерше санайды (68, 48). «Ион файгъамбарны китабы» деген тауратчы китабны эки башында келтирилген таурухну къайтарыуду бу.

Къурандагъы Лут — тауратчы Лот — Авраамны къысха джууугъуду. Аны тилеги бла Лот Содом бла Гоморраны халкъын тюбелек къыргъан кёзюуде сау къалдырылгъанды. Тауратчы «Джашау» китабдан бу хапарны Къуранны 7-чи сурасыны 78-82 аятларына, аны кибик «Файгъамбарла» деген 21-чи сурагъа кёчюргендиле. «Лутха биз акъыл бла билим бергенбиз, осал гюнах этиучюлени элинден кутхаргъанбыз, ала аманлыкъны, джоюлгъанлыкъны адамлары болгъандыла!» (21, 74).

Тауратчы дин башчылапы юсюнден хапар юзюкле Къуранны кёб джеринде тюбейдиле. Исайяны, Иеремияны, Иезекилли, Данилли айтмай, Тауратда аты сагъынылгъан баш файгъамбарла барысы бирер тюрлю дараджада Къуранда эсгериледиле.

Къуранда дагъыда башха тауратчы хапарла тюбейдиле. Сёз ючюп, Фиргъаун (мисирчи фараон; былайда тукъум ат энчи атха бу-

рулуб къалгъанды) «Исраилни уланларын» джесирге алгъаныны юсюнден хапар барды. Андан сора аллах алапы къутхарады. «Ма биз сизни Фиргъаунну адамларындан къутхардыкъ. Ала сизге ачы азаб салыргъа, сизни эркишилеригизни ёлтюрюб, тиширыуларыгъызыны сау къояргъа излей эдиле... Ма сиз да алайда тургъанлай, тенгизни джардыкъ, сизни къутхардыкъ, Фиргъаунну тукъумун тенгизге кёмдюк...» (2, 46, 47). Былайда да «Исраилни уланларына» аллахны разылыгъы тиеди, ала уа, ахырында байлыкъгъа табына, аллахха бюсюреу этмей, иймансызла болуб къаладыла.

«Бешкитаблыкъда» (Тауратны Эски оюуну биринчи кесегинде) тубеген таурухлукъ ишлени юсюнден да иги кесек зат барды Къуранда. Ол ишледе историялы керти затланы бюртюкчюклери джомакъ бла чексиз фантазиягъа къатышыбдыла. Тинтиучюледен кёбле кюрешгендиле билирге бурунгу дуняны историясындан Тауратха не затла тюшгенлерин, авторла кеслери не затланы чыгъарыб айтханларын. Керти историялы ишлени кесекчюклери фантазиядан айырыб таныргъа бек кыйын болгъанды. Керти бла таурухну аллай чалышыулары Къуранда бютюн да кёбдю.

Аны алайлыгъыны чуруму, эшта, Къуранны авторларыны асламысы Тауратны ауздан айтылгъан формалары бла шагърей болгъанларындады. Аны кёб затын ала юзюк халда эсге алгъандыла, къайдан чыкыгъанын билмей неда билирге суймей.

Дуняны эки уллу динини «сыйлы китабларында» джазылгъанны кёб джерде бирча-

лыгына юлгюлени андан да аслам келтирирге боллукъду. Алай а былайда айтылгъан юлгюле христианлыкъ бла исламны догматикасы бла культуну бир-бирине «джууукъ» болгъанына ийнандырыргъа джетишедиле.

Алай болса да Къуранны авторлары хар затны башха китабладан алыб, кеслери джукъ этмегендиле, деб бегитмеклик тюз тюлдю. Христиан миссионерле, аны кибик Тауратны идеалист оюмларына бѐлениб тургъан ориенталистле аллай пропаганданы кенг бардыргъандыла. Ай медет, илмугъа келишмеген оюм аллай къауумшу ишинде да табханды орун.

Къуранда тауратчы сюжетлени кемсиз кѐб болгъаны аны авторлары ол хапарланы Тауратдан кѐчюрюб джазыб алгъандыла деген акъылны бегитмейди; динча уллу социал кючю болгъан затха ол асыры бош, магъанасыз къарау боллукъ эди. Биз башында айтханча, Тауратдан тюзюнлей алынган затла да Къуранны авторларыны ангыларында тюрлениб ѳтгендиле, башха ангылатыу магъанагъа кѐчюб, къуру Къуранны энци формасына келишген халда берилгендиле. Бурунгу мифлени, Тауратда айтылгъан таурухланы джангыдан джарашдырыуну, ангылауну ол бек къыйын процесси болгъанды. Таурухланы кѐбюсю не христиан, не нудей тамырда чыкъмагъанды. Аланы иги кесеги бурунгу Восток хапарладыла. Асламысы Палестина бла Аравияны джерлеринде, семит халкъланы арасында джаратылгъанды.

Ергеракъда биз Фридрих Энгельс чуутну сыйлы китабы деген затны, алай демеклик: Тауратны эм бурунгу кесеги бурунгу араб

дин бла тукъум адеглени джазыу болгъаныны юсюнден айтхан сёзлени келтирген эдик. Чууутлула кеслерине джууукъ семит халкъладан эртде айырылгъанлары себебли, ол ханарла тюрлендирилгендиле. «Алай а бурунгу араб джазыула, адетле, Къуран, аны кибик тынч танылгъан тукъум тамырла, дагъыда башха затла — была барысы аланы баш магъаналары араб неда, тюзюрек айтсакъ, бютеулю семит тамырдан къуралгъанларын кёргозедиле...»¹ Керти болум ма алайды.

Ол себебден Къуранны къуралгъанын эпигонлукъгъа санау, Тауратдан алыу бла кёчюрюу демеклик бек терең, керти историяны факталарына къаршчы келген джангылычды. Ол джангылычны ахыр идеология заранлары аз тюлдюле. Къуран бурунгу араб джазма литератураны эсгертмеси болгъанын огъарлакъда айтхан эдик. Аны бла да къалмай, ол китаб ислам динни тутхан араб, дагъыда кёб башха халкъланы тин культураларыны хазнасыды.

Дуняаны, аны законларыны, адамны, Къурандагъы джашау оюмланы халларына бюгюнню кёзден къарасакъ, башха динлени «сыйлы» литератураларындача, Къуран да заманга келишмеген, илму оюмлагъа къаршчы келген китаб болуб чыгъады. Илмугъа къаршчы, идеология джаны бла заранлы бу оюмланы топ-толу кертиликге санау деген адетни биз унамайбыз. Былайда терслик, китабдан эсе, аны ангылатыучулада асламды,

¹ К. Маркс, Ф. Энгельс. Чыгъ., 28 т., 210 б.

аны кёкден тюшгенине, бузулмазлыгына, заманга бойсунмазлыгына учунуб ийпап-панлада асламды. Оюмлу, илмугъа таян-пан критика ол къарангы табышыудан къу-тулурча болушургъа керекди.

Къуран Тауратны магъанасын араб тамал-да бернудю дегенле имперналист лагерде джалгъан теоретиклени тирменине суу къоша-дыла. Ол теоретикле бир халкъны экинчиге къаршчы салыргъа тырмашадыла. Аллай ре-акцион имперналист кючлени ал тизгининде сионизм барады, кеси да «сайлама халкъны» милитарист, шовинист пропагандасын барды-рады, Израилни ол пропаганданы формула-сына буруб.

Бююнлюкде антикоммунизмин саут гё-зенинде дин ишле асламдан аслам орун ала барадыла. Аланы арасында адам улуну «За-пад» бла «Восток» дуннягъа бёлюу эм онг-лу лагъымланы бириди. Ол эски лагъымды, колоннализмин идеологлары бла бююнлюгю джакъчылары джангыртхан капиталист сис-теманы махтаучула аны бла таукел хайыр-ланадыла. Дин апологетика Тауратны «Запад дунняны» белгисине, Къуранны уа «Восток дунняны» белгисине санайды.

Алай болса да, Таурат «запад» цивилиза-цияны белгисиди дегенле да, оюм этну бла джашауну Къуран «восток» юлгюсюдю деген-ле да ахыры эм ачы миллетчилик бла рас-измин джайыб кюрешедиле. Ол затлагъа къаршчы чыгъуу, къуру илму-атенст ангы бернуде магъаналы болуб къалмай, интер-националист ангыда юретнуде да магъаналы ишди.

КЪУРАН ЭМДА БЮГЮНЛЮК

КЪУРАННЫ ИЛМУ БЛА
ДЖАРАШДЫРЫР ДЫГАЛАСЛА

Муслиман динни белгили алими Аш-Шахрастанни (1153 джыл ёлгенди) «Дин сектала бла философия школланы исторнясы» деген ишинде Къуранны, анга ийнаныуу къалай чыкъгъаныны юсюнден былай джазады: «Бизни сартын (Къуранны) тыш бетлерини арасында болгъан затла барысы, аллахны сёзлери болуб, Джабраил мёлекни юсю бла (Мухамматха) джиберилгенлерине ийнанабыз; ол сёзле сыйлы къангалада джазылгъандыла; аланы сууаблыла джандетде аллахны кесинден эшитгендиле. Къуранда «Рахатлыкъ» деген назму ол затха шагъатлыкъ этеди» [15].

Къуранны къайдан, не затха джораланыб чыкъгъаныны юсюнден динни бюгюнню алиmlерини кёллерине келгенни ислам динни джолунда аланы алгъыннгы коллегаларыны кёллерине келгенден башхалыгъы джокъду, орталары сау сегиз ёмюр болса да. Триполи (Ливан) шахарда муфти Надим аль-Джнор былай джазады: «Къуранны аллах бютеу джерлеге, заманлагъа деб бергенди. Ол себебден аны магъаналы джорукъларын хайырландырыуу не заман, не узакълыкъ деген

чурумла бла мардалау джарамагъан иш бол-
лукъ эди» [16].

Алай болса да «бютеу дуняда болгъан зат-
ны нюзюрюн, магъанасын, акъылын, дуня-
ны кенглиги бла кѣб тюрлюлюгюн, дунядан
кетгенлени, бюгюн джашагъанланы, мындан
ары джашарыкъланы да акъыллары бла джю-
реклерини эм сейир умутларын кесине сый-
ындырыб тургъан» китабны хайырландырыу
хар къуру да аны суралары бла аятларыны
магъанасын ангылатыу бла байламлы излем-
ле салгъанды. Исламны дунясында граждани-
лыкъ джашау неда дин джашау аллахны
буйрукъларында не тюзюча, неда башхартыу
халда сагъынлмагъаныны проблемаларын
чыгъарыб баргъаны ючюн да тюл. Сурала
бла аятланы ангылатыргъа дагъыда нек ке-
рек эди десенг, IX ёмюрню белгили араб фи-
лософу Аль-Кинди айтханлай, Къуранны
«бир-бирин тутмагъан, бирини магъанасы
экинчини магъанасын къурутуб баргъан джер-
лери кебдюле, бютеулей барысы уа джангы
туугъан балача къарыусуздула» [17].

Аллах джерге джиберген «ачыкъ сёзню»
магъанасында къарыусузлукъну джабар
ючюн, Мухаммат аланы бир болджалгъа де-
ри деб берилгенлерин, арта кетерилиб, орун-
ларына башха джазыула салынныкъларын
айтханды. Алай а Мухаммат ёлгенден сора
къурашдырылгъан Къуранны текстине кете-
риллик назмула киргенлери себебли, дин
окъууну «ильм ат-тафсир» деб аталгъан сау
бир джангы санагъаты къуралгъанды—«ки-
табланы китабын», дуаланы джыйымын, хар
кюндеги джашауда джюрютюлген юристлик
бла адеб мардаланы кодексин, хар муслиман

адамны кесни тутар джоругъун кѳргюзген ангылатыуну юсюнден илму.

Иби-Халдуи (1382 джыл ѳлгенди), «Къуран кѳкден арабланы тиллеринде тюшгенди, аланы сѳлешну стиллерине келишгенди, аны ала барысы ангылагъандыла», деб бегитсе да, хал алай болмагъанды [18]. Бек кѳб кере исламны файгъамбары, «кѳкден тюшген» текстни адамлагъа джая, мутхуз айтыула, кѳбле джюрютмеген сѳзле бла хайырланганды. Мухамматны кесни заманында огъуна кѳб табысызлыкъ зат чыкъгъанды. Алайлыгына шагъатлыкъ этедиле Къуранны биринчи комментаторлары этген ишле—Иби-Аббасны (688 джыл ѳлгенди), Абу-Обейданы (942 джыл ѳлгенди), аз-Замахшарини (1143 джыл ѳлгенди), аны кирик араб тил бла литератураны аладаи сора титнучюлени китаблары.

Тюрлю-тюрлю сураланы магъана джаны бла бир-бирине келишмегени кѳбюсюне исламны дин окъууна бек керекли затлагъа къатылгъанын айтыргъа керекди. Сѳз ючюи, аллахны келечилерини арасында эм сыйлы оруну алгъанын, аллах суйген Мухамматны юсюнден ачыкъ ангылашырмагъан джукъ болмазгъа керекди дерчады. Алай а, ма, къуру «Ийшек» деген сурада аллах эки тюрлю оюмну «айтады»: «Былай айтыгъыз: «Биз аллахха ийнабыз, аны кирик ол бизге буюргъан затлагъа, Ибрахимге, Исмаилгъа, Исхакъгъа, Якъубха, аланы тѳлюлерине ол кѳкден ийген затлагъа, Мусса бла Иссагъа берилгенге, аллахдан файгъамбарлагъа берилгенге да. Биз аланы бир-биринден башха кѳрмейбиз, айырыб бирине табымайбыз» (2, 130). Былайда аллахны аллында келечиле

барысы тенгдиле. Бу сураны 254-чю назму-сунда уа башха тюрлю айтылады: «Ма келе-чиле! Бирлерини къатында бирлерине онглу-лукъ бергенбиз. Аланы арасында талайы бла аллах сёлешген этгенди, аланы бир къаууму-пу дараджаларын ёсдюрюб, кеслерин да кёл-тюргенди аллах. Биз Марнамны джашы Ис-сагъа ачыкъ белги бергенбиз, аны шийых-лыкъ бла бегитгенбиз». Бу сёзледен къара-санг, Иисус Христос эмда «аллах бла бетден бетге сёлеширге» сый табхан бир къауумла дараджа джаны бла Мухамматдан тапг ёрге болуб кетедиле. Мухамматха уа аллахны сё-зюн тюшюнде Джабраил мёлек келтириб тур-гъанды.

Сёзсюз да, улемле Къуранны быллай джер-лерин эсге алмай къоялмагъандыла. Ала айт-хан зат, не да этиб, «Аллахны китабыны» сыйын орнуна салыргъа керек эди. Къураннга юзюк халда неда системаланган формада ангылатыу джарашдырыуну къуру догматика-ны излемлери этдирмей эдиле. Халкъланы джашауларыны джамагъат, политика, эконо-мика болумуну башхалыкълары, адетледе, культурада, турмушда, адеб эмда тин ёсюм-ню дараджасында башхалыкъла дин идеолог-ланы керекли этгендиле, ислам дин хар джер-ин, хар заманны излемше келиширча, тюрлю-тюрлю мадарла излерге. Орта ёмюрлени эрт-деден келген адетлерини бугъоуларында буз-лаб тургъанча кёрюнсе да, джашау исламны кесине келишдирирге излегенди. Ол келишиу-ню тирилиги, джюрюшю ислам динин тутхан халкъланы джашауларында тюрленуленн баргъанларына кёре болгъанды.

Муслиман дин джайылгъан къраллада джа-

магъат джашау дин кючлеге джарыкълыкь идеологияны, илму бла культураны тунчукь-дуругъа мадар бергенди. Муслиман Восток дегенни алимлери тинтну ишлени бир да къуруса да тыш къарамы бла Къураннга къаршчы келмезча этерге кюрешгендиле. Ислам толусу бла бийлик этген болумда илму кертликлени ала «сыйлы китабны» излемлеринне кёре ангылатыргъа керек болгъандыла. Бурунгу заманы онглу алимлери кеслери этген ишлеге дин кийимле кийдириб кюрешгенлери, аланы илму дараджагъа «учундургъан» ислам динге шежде этиб кюрешгенлери да ма ол себебден болгъанды. Бююнлюкде муслиман динни джангыртыргъа неда тюрлендирирге кюрешгенле, Къуран илмуну ёсююне ёмюрде да зарап салмагъанды деген муратны джар ючюн, ол болумну хайырландырадыла.

Муслиман Востокну белгили алимлери Иби-Халдун, Иби-Рошд, Иби-Синна, аль-Фараби, аль-Бируни, уль-Хорезми, Улугбек, дагъыда кёбле бююнлюк теологлары джазгъанларында «ислам культураны чыракъларыча» кёрдююледиле. Кёб кере Западны буржуй авторлары Востокну халкъларыны культурада, илмуда, тин джашауда джетишимлени аланы къайсы динни тутханлары бла байламлы этедиле. «Муслиман культура», «исламны дунясы», «исламны илмусу» деген айтыулары чыгъарадыла.

Адамны излемлери ючюн этилген не илму, не социал, не техника прогрессге Къуран къаршчы атлаяллыкь тюлдю, деб бегитедиле исламны идеологлары.

Дин тутханла бла аллахны арасында келечилик болмагъаны, «муслиман адамны ал-

лах бла бетден бетге сёлеширге» дин кьул-
лукъчула болушмай мадары болмагъаны Къу-
ранны хар кимге кесича ангыларгъа эркин-
лик береди. Кертиди, муслиман динчиле дин
тутхан адамлагъа кеслери сюйгенча этерге
эркинлик бермегендиле, дин джаны бла ус-
тазлыкъ алыудан кенгде тутхандыла. Къу-
ранны аятлары ангылатыу дин кьуллукъчу-
лагъа, юристлеге, башчылыкъ этген кьауум-
лагъа тыйышлы болгъанды.

Бююннгию ангылатыула (комментарийле)
кенг басмаланадыла, радиода, телевизион бе-
рпуледе сюзюледиле. Къуранны бююн ангы-
латыу иш, ол бурунгу «классика» адет-
лени тутаргъа кюреше эсе да, бузулмазлыкъ,
тюрленмезлик затлагъа саналыб тургъан кёб
айтыуну тинтиу барады, «тюз» окъууну джа-
нгы вариантлары тежеледиле.

Бююнлюкде Къуранны ангылатыуну төрт
джолун белгилерге боллукъду — филология,
табигъат-илму, джамагъат-политика, теоло-
гия джолланы. Ала барысы ахыры бююннгию
халгъа Къуран не кёзден къарагъанын ачыкъ-
ларгъа термиледиле. Филология анализ, ангы-
латыучула этген муратха кёре, аллах кесини
китабында джюрютген сёзле бла айтыулары
керти магъаналарын ачыкъларгъа керекди.
Араб тилин ёсюмюню законларын, бююннгию
языкознанини джетимшилерин билну аллах-
ны сёзлери адамланы тиллерине тюз кёчю-
рюлюрча, алагъа ангылашынырча болур ючюн
хайырландырылыргъа керекди.

Къуранны табигъат-илму джол бла «тин-
тиу», кетген ёмюрюю аягъында башланыб,
реформаторланы кючю бла бююн да бар-
дырылады.

Бютюн да бек джамагъат джашауну тюрлю-тюрлю джерлерине къатылгъан аятланы ангылатыугъа кёб кыйыш салышады. Алгъынча, къуру юристле-закопчула кюрешиб къалмай, бююнлюкде джамагъат эмда кърал къуллукъчула, социологияны санагъатында ишлеген алиме да тирн къошуладыла ол ишге.

Къуранны ангылатыргъа кюрешген улемле кеслерини кыйышларын аллахха тюзюча атайдыла, аны не болгъанын, дуннягъа, анда джашагъанлагъа къалай къарагъанын «ачыкъларгъа» кюрешедиле, Аламын ишлерин бардыруну формалары бла джорукъларыны юсюнден сагъышлападыла.

Теологла, Къуранны мистика кючюн керн атмай, аны «джангыча окъургъа» кереклиси не мюкюл боладыла.

Алай а Къуранны бегитирге, аны магъанасын ёсдюрюрге деген мурат бла «джангы джорукъланы» чыгъарыргъа излегенле тинтиуню илму джорукъларын бузмай болмаидыла. «Джангы джорукъла» илму бла динни джарашдырыр, аланы арасында къаршчылыкъны сыйдамлар деген муратны тутадыла.

Къуранны эски неда джангы комментаторлары, исламны биринчи реформаторларын да, бююнню модернистлени да айтыб, барысы китаб аллахдан келгенди, анда ташалыкъла бла ышанла кёбдюле деб бегитедиле.

Алай болса да бизни заманыбызда, аллахны разылыгъы бла джашаудан тышындагъы кючлени барлыкъларына мюкюллюк бла биргелей, кёб сура бла аятны магъанасын таб ангылатыр мадарла излеб кюрешну аслам болгъанды. Сёз ючюн, «Ма, сиз кесигизни ал-

лахдан болушлукъ тиледигиз, ол да: «Мен сизге минг мёлекни болушдурурма...»—деб джууаб берди» (8, 9) деген сёзле, джангыртыу башлангычы замаплада ангылатыучулары сагышылы этмегендиле, ала да эки тюрлю ангылаб, ол сёзлени юсюнден даулашмагъандыла. 624 джыл Бадраны къатында сермешнуде аллах кесни суйген файгъамбары Мухамматха хорлам этерге болушханды, анга кёкде аскерчиледен иги кесекни джибериб. Алай а Рашид Риди (1865-1935 джыллада)—шийх Мухаммат Абдоу сохтасы (1849-1905 джылла), исламы белгили реформатору, «Толкования досточтимого Корана» деген комментарийни автору—файгъамбарны хорлагъанын тюз чурумла бла ангылатыуну сайлагъанды, душман бла кюрешнуде психология, адеб факторлары магъаналы болгъанлары айтханды. Ол ангылагъан бла, аллахха, кесни ишини тюзлюгюне ийнамакълыкъ Мухамматны джыйынына къанат бергенди.

Илму тюзге санагъан тиштиу мадарладан тышына чыкъмагъан аргументле Къуранны ангылатыуда да аслам орун ала башлагъандыла. «Сыйлы китабы» магъанасын ангылатханла бюгюн дни тутхан адамлары, илму информацияны теренне кириб айланганлары акъыллары къалай болгъанын эсге алмай болалмайдыла.

Къурандагъы «тамаша», «буюрулгъан» дегенча сёзле адамлары эслерине кючлю къатылыр ючюн айтылгъандыла, ала бизни заманыбызда алай уллу сейирсиндирмегеп затлагъа да айтыладыла. Кюнню оруна кечени келгени, джангур, мылы топракъны кёбгени, битимлени ёсгенлери, кёгетни къуралгъаны,

джаны болгъан затланы джаратылгъанлары, кемени джюзгени, кюн бла айны джюрюгенлери, джулдузланы учханлары, бал чибинлени бал этгенлери — была барысы, Къуранга кёре, башындан келген «буйрукъ» бла этилгендиле. «Шемшерле бла джюзюм терекледен сиз эсиртген ичги аласыз, къууанган да этесиз. Кертиси да ангылы адамлагъа ол зат башындан келген игиликди!» (16, 69), деб джазылгъанды.

Хар кюндеги джашауда адамны тегерегинде болуб тургъан затла, табигъатны кёб ишнини бурулуб келиб тургъаны бурунладан бери да адамлагъа алай уллу тамаша затлача кёрюнмегендиле. Сёз ючюн, Къуранда тиши джанла ичлеринде балаларын аллахны буйругъу бла табадыла деген «ачыкъ сёзле» (35, 12), эшта, Мухамматны заманында да адамны алай кючлю ийнандыргъан болмаз эдиле. Ол себебден сейирлик затла — «акъыллы адамлагъа» деб чертилгенни ийнаныб къалычу, даулашмаучу адамла деб ангыларгъа керек болур. Алай болса да, Къуран этген шагъатлыкъгъа кёре, «джелимсизле», «аллахны келечисини» айтханлары бла ауазларына алай тынч ийнаныб къалыргъа суймегенле да кёбдюле. Ала аны бла тохтаусуз даулашхандыла, айтылгъан затны ийнамлы бегитирин излегендиле.

Файгъамбаргъа адамла былай айтхандыла: сен айтханга кёре, Мусса, аллахха таяна, таягъы бла къаяны ургъанлай, андан суу къуюлуб тебрегенди. Сен а, Мухаммат, кесинги файгъамбаргъа санайса, не эталлыкъса? Сёзсюз да, Мухаммат аллай затны этиб кёргюзалмагъанды. Аны неда аны шохлары-

ны аты бла байламлы тамашалыкъ ишле арт заманлада, Мухаммат ёлгенден сора муслиман динчиле чыгъаргъан затладыла. «Тамашаны юсюнден бегите эсенг, ол тау сени аллынга келсин, сора биз ийнанырбыз сени келечи болгъанынга» деген сагъатда, айтыуда келгенше кёре, Мухаммат быллай джууаб бергенди: ол зат керекли тюлдю, керек болса, кесим барлыкъма таугъа. Ол хаман да, эм уллу тамаша—Къуран кесиди, дегенлей тургъанды. Даулашыучулары аллахдан келлик азабла бла къоркъута бегитгенди кесини сёзлерини. Къайсы болса да бир сейир затны эт деб кюрешгенлеге быллай айтханды: «Бизни сейирликлерибизни кёрюрге кюрешгенле, аланы къарыусуз этерге излегенле азабха тюшерикдиле» (34, 37).

Динни къаты тутхан, хар аятда бир ышаны кёрюб тургъан, «кёкден тюшген китабны» айтханына сёз салмай ийнанган къауумлача болмай, исламда реформизмни башлагъанла, «аллахны акъылыны кёзлеуюн» сокъур халда болмай, оюмлу хайырландырыргъа излегендиле. Амма реформатор шийых Мухаммат Абдо Къуранны аллында башын ийлтгенди, аны магъанасын толу ачыкъланыб бошалмазлыкъ затха санагъанды. Синай тау, аллахны кючю бла хауагъа кёлтюрюлюб, чууутлулары тюшюндюргенди, деген оюмну керти болгъан затха санагъанды ол (2, 60). Алай болса да Мухаммат Рашид Рида ол затны андан бошуракъ мадар бла ангылатыргъа излейди. Ол айтханнга кёре, джер тебрениуден тау къалтырагъанды, чууутлула уа ол затны тау кёкге кёлтюрюлгенча ангы-

лагъандыла. Къуранда аллахны атындан аны хапары былай айтылады: «Сора биз тауну аланы башларындан ёрге создукъ, булутну созгъанча. Ала да, тау башыбызгъа тюшеди, деб турдула» (7, 170).

Къуранны дин джаны бла ангылатыучула, табигъатда болмагъан кючле табигъат неда джамагъат ишлеге къатышыргъа боллукъдула, дейдиле. Мухаммат Абдо реформизмни джолунда кесини ызындан келгенлени, Къуранны сюжетлерни ангылатхан сагъатда «тамаша затлагъа эс бёлюрге сюймегенлени» бир аз къоркъутургъа излегенди. Сёз ючюн, дегенди Абдо, ала чууутлуланы Къызыл тенгизден ётгенлерни сууну джагъагъа къуюлгъаны бла ызына саркъгъаныны кючю бла ангылатыргъа излейдиле, аллахны ачыкъ сёзлери джазылгъан китаблада болгъанча ангылатмай. Ала айтханча эсе, бир къауум назмуну магъанасы ачыкъланады, къалгъанланы ангылатыргъа табсызлыкъ тюшеди. Сора Къуранны айтханын — чууутлула ётюб бара, тенгизни толкъунлары, онгдан, солдан да кёлтюрюлюб, таулача болдула, — дегенин къалай ангыларгъа керекди?

Алай болса да Къуранны джангы халда ангылатыу адам бла табигъатны ишлерине кёкден къатылыуну кем этну бла байланыбды. Амма ол кючлени къаллай бир къысхартыргъа боллукъду? Муслиман дуняны эм сыйлы китабын ангылатыучуланы арасында бу соруугъа бирча джууаб берилмейди. Бир-бирлери Къуранны илму бла келешдириуде узакъгъа кетедиле, башхала, къоркъуулу, къайгъылы да болуб, ызларына къарайдыла, «сюзюлюрге болмазлыкъ» догмаланы джазы-

уларына къайгъырадыла. Аласыз а муслиман дин болаллыкъ тюлдю. «Догмаланы седиретну динни кесни дагъанларын кымылдатуду», — деб, динни илмуну кючюнден къоруулай, исламны биринчи теологлары алай кюрешиб тургъандыла.

Муслиман динни алимлири Рашид Риданы, дагъыда бир къауум модернистни Къуранда сейирликлени илму аргументле бла ангылатыргъа кюрешгенлерин асыры онгсунмагъандыла. Кесни комментарийлерини биринде Рида Иисус Христос сейир тукъум туугъанын партеногенезни кючю бла ангылатыргъа излегенди. Алай демеклик: биологияда клеткалары урлукъсуз кеслери алларына кёбейгенлерини бир формасы. Марияны джашыны туугъаныны юсюнден Къуранда бу халда хапар бериу, былай къарагъанда, ким да джаратырча ангылатыуду. Аны себеби бла Иисус Мухамматны шохларыны аллында кесни артыкъ сыйын тас этеди, Къуран да аллахны кысыха джууугъу — джашы барды деген табсыз оюмдан къутулады. Исламны «таухид» деген джоругъу аллахны юсюнде адам шартланы табаргъа унамайды, «аллахдан сора аллах джокъду» деген дин белгини къаты сакълайды.

Теологлары кёбюсюню Къуранны текстлерине терен сингюден джанлагъаны ангылашынады: динни аллай догмаларын илму бла джарашдырыргъа ол халда кюрешну аллахны сёзюню сыйын тюшюрлюк эди.

Экинчи джанында, партеногенез да, илмуну кёзюнден къарасакъ, адамны джаратылгъанын ангылаталлыкъ тюлдю.

Алай а Къуранны «илму» мадарла бла

ангылатыргъа излеген улемлени алайлыгъы джунчутмайды. Абдо ангылагъан бла, сейрлик деген зат болмазлыкъны категориясына кирмейди, нек десенг, табигъатны законлары бузулмазла деб бегитирге болмайды. Бизге сёз къошарла, дегенди ол, алай болгъаны табигъатны башха белгисиз законларыны кючюнденди, дерле. Биз былай айтырбыз: «Бир законланы орнатхан, башха законланы да орнатханды, тамашалыкъны болдурлукъ энчи законланы чыгъарыргъа аны къолундан келликди» [19].

Андан ары, «тамашалыкъны» ачхан, таша затланы, табигъат, джашау кючлени тамалларын ачыкълагъан илмуну аллында керти кючлю кёрюнюр ючюц, сейрликлени заманы кетгенди, деб бегитеди ол. Адам улуну сабий кёзююне келишген затла энди, ангыны ёмюрю келген кёзюуде, кеслерини магъаналарын тас этгендиле.

Рашид Рида кесини ангылатыуларында илму бла Къуранны арасын джарашдырыуну муратына тереп сингиб, дагъыда «Къарангы адамлача, шийыхланы къабырларына барыб айланигандан эсе, илмудан болушлукъ излеген игиди», — деб къошады.

Аны бла биргелей улемлени асламысы Къуранны алчы сыйын чертерге кюрешеди, Къуран хар заманда илмудан алгъа барады, ачыллыкъ джангылыкъланы кёргюзе, дейди. Илмуну бююнигю джетишимлерини Къуран онтёрт ёмюрню мындан алгъа билиб тургъанды, аланы кёбюсюн толусу бла кёргюзгенди, дейдиле. Джангыз адамланы къарангылыкълары бла артха къалгъанлары ол затны ангыларгъа мадар бермегенди. Алайды да, Къу-

ранда адам ангыны келлик заманда джеттишимлери да кѳргюзюлюб тургъанларына сейирсинирча тюлдю.

Сириячы реформатор Абдар-Рахман аль-Кавакби (1849-1902), «Природа деспотизма и гибель порабощения» деген китабны автору, Къуран тюзюча неда башхартыу халда илмуну бюгюнню джеттишимлерин кѳргюзеди дей эди. «Илму, — дегенди ол, — арт ёмюрледе талай джангы кертлик бла халны ачыкълагъанды. Къуранны титтиучю ол джангылыкъланы юсюнден эгертилгенни анда табарыкъды».

Бюгюнню улемле илму джеттишимлеге «толу сауутланыб» туберге, аланы Къуран бла келишдирирге, алай бла «сыйлы китаб» динге ийнанганланы арасында кесини сыйын тюшюрмезча этерге кюрешедиле. Айтыргъа, 1957 джыл октябрда «Лива аль-Ислам» деген журналны башламы бла Каирде «Спутник эмда Къуран» деген темагъа симпозиум къуралгъанды. Анда чыгъыб сѳлешген шийых Мухаммат аль-Банна, Къуранда «О, джипле бла адамланы кѳбчюлюгю! Кѳкле бла джерден тышында теринге сингиб кеталлыкъ эсегиз, кетигиз!» (55, 33) деген сѳзле, адам ишлеген спутниклени къой, планетала арасы джолоучулукъну бардыргъа боллугъун эртдеден огъуна кѳргюзгендиле, деб бегитгенди. Бу улем дунияны кырылыб бошарыгъыны юсюнден айтхан аятланы арасында аллахны водород бомбаны тууарыгъына аталгъан сѳзлерни да табады. «Тенгизле бир-бирине къуюлсала...» (81, 5) деген сѳзлени ол ма алайгъа ышанлайды.

Титтиуню алай бардыра, пакистанчы Абд

аль-Хак Виджарти Къуранда Суэц каналны ишленнигин кёрюзген сёзлени табады. Ол ангылагъан бла, алай ишленирге боллугъу «Эки востокну да, эки западны да аллахы. Бир-бирине туберге хазыр болуб тургъан тенгизлени араларын ол айыргъанды» (55, 16, 20) деген сёзледен чыгъады. Къураннга «илму позицияладан» къарай, ливанчы улем Юсуф Мурувва анда математика проблемалагъа аталгъан 61 аят, физика проблемалагъа аталгъан 64 аят, ядро физиканы баш ишлерине аталгъан 5 аят, тенгleshную теориясына аталгъан 62 аят, дагъыда аны кибик затла табханды. «Кёк», «тубан», «букъу», «мюрзёу» деген сёзлени космос, космология, галактика, джудуз ассоциацияла дегенча ангылайды, «мюрзёу» дегенни уа атом физиканы ышаныша санайды [20].

Айтыб къояргъа, Къуранны бюгюнню ангылатыучула космогонияны проблемаларына уллу эс бёледиле, илмуну факталары бла гипотезаларын аллахны «белгилерине» санаргъа тырмашадыла. Джерин тегерек айланганындан башлаб, Аламда бола тургъан къыйын, сейир ишлеге дери, хар зат исламны «сыйлы китабында» джазылыб бошагъанды, деб бегитирге кюрешедиле. Джазылгъан затланы кереклисича окъуб, ангыларгъа керекди ансы, дейдиле.

Каирде 1957 джыл чыкъгъан «Аллах эмда бюгюнню илму» деген китабда доктор Абд ар-Разак Нуфль, ислам бла бюгюнлюкню джарашдырыргъа кюрешген ишлери бла белгилли алим, Къуранны 51-чи сурасыны 47-чи назмусунда «Кёкню да Биз къолубуз бла сюегенбиз. Биз кенгертючюлебиз» деген

сёзледе кенгериб баргъан Аламны теориясын кёреди. «Аллах джаратхан джети кёк, — дейди ол, — кенгериб барадыла. Бу аятда айтылгъан затланы ангыларгъа мындан алда алимлени биргелей кюрешнулери мадар бергенди. Ала, ол ишни ахырына джетерге мадар табмай, аятда кёргюзюлген затланы тинтиб кюрешедиле. Къуран а ол болумну минг джылны мындан алгъа ангылатханды» [21].

Къуранны «Кюн да кесни барлыкъ джерине саркъады. Махтаулуну, Акъыллыны бегими алайды!» (36, 38) деген сёзлери, аны кибик кюннге айны сюрюб джетерге боллукъ тюлдю, кече да кюнню озаргъа боллукъ тюлдю, хар бири кесни джолунда джюзеди» (36, 40) деген сёзле Коперникге дери дуняны кюн-аралыкъ системасын (гелиоцентрика система) алапат кёргюзюуге саналадыла.

Арт джыллада «Исламнк ревью» деген журналда джазгъан кёб автор кенгериб баргъан Аламны, джулдузла бла галактикаланы къуралгъанларыны юсюнден, аны кибик дуняны тамалын салгъан материалны, къууатны ол къайдан алгъаныны юсюнден затла табадыла. «Джордж Гамовну¹ теориясында эм магъаналы зат Къуранда айтылгъан бла тамамлы келишеди», — дегенди аллай авторланы бири, «Кёкле да тютюн эдиле» деген сёзлеге таяна (41, 11).

Улемле Аламны кенгериб баргъаныны

¹ Гамов Георгий (1904—1968) — орусдан чыкыгъан американ физик, башха алимле бла бирге джулдузлада джылыуну болумунда ядро реакцияны теориясын джарашдыргъанды.

юсюнден айтыулары кыруу аллахны «Биз кенгертиучюбюз» деген сөзлери болган аят-да табыб кыалмайдыла, алгыаракыда «кёк-ле бла джер бир-бирине кыошулуб эдиле», артда ол аланы «бир-биринден айырганды» (21, 31) деген сөзле джазылган аятда да табадыла. Кыураншы бюгюннгю ангылатыучула аллахны бирча сөзлерине тюрлю-тюрлю, таб бир-бирине кыаршы келген магыаналаны да бек тынч бериб кыоядыла. Не да этиб, илмуну, техниканы, джашау келишнулене санагыатларында, органика эмда органикасыз табигыатны ёсююнде ачылган джангы затлагы ала Кыуранда бир ышан табаргы кюрешедиле. «Тенгизле бир-бирине кыошулсала» (81, 6) деген «сыйлы» сөзде Мухамат Абдо 1883 джыл Кракатау айрымканда вулканы кючлю атылганын кереди. Ол кёзюуде тенгиз толкунла джыйырма метрге кёлтюрюлгендиле, кёб затны ойгандыла. Кыуранны эндиги ангылатыучу М. Банна китабда ол сөзлени аллахны водород бомбаны кючюню юсюнден эгертиюне санайды.

Бир-бирине кыошулмазлыкы затланы кыошаргы кюрешну — Кыуран бла илмуну джарашдыруу, мистика-догматика окыуу бла ёсюб келген билимни келишдирирге кюрешну — бек кыуджур болумгы келтиредиле. Илмуну логикасына бир да кыуруса да субайлыкыгы тагылыргы кюреше, Кыураншы ангылатыучула уллу аллахны бек кыйын болумгы саладыла. Кесини творчество ишин ол табигыатны законларына кереди, алагы бойсунуб бардырмаса болмайды. Динге ийнанганланы боюларын буууб турган

«огъаргы кюч» дунияны законларыны излемлерине джыйылыргъа керек болады.

Цейлончу улем Т. Б. Джалил «аллах» бла «энергия» деген эки магъананы тенг этеди. «Алам джукъ да болмагъан затдан къуралмагъанды, энергияны тюрленгенненден жаратылгъанды» [22], — деб бегитеди ол.

Дагъыда бир башха автор, Къуран оюмлу окъуучуланы гравитацияны закону бла танышдыргъаныны юсюнден айта, гравитацион кючле бир белгили халда бир-бири бла ауурлукълары бла араларыны узакълыгына кёре тийишгенлерини хакъындан джазады. Андан сора материяны думп этерге болмазлыгыны, аны саулай да табигъатда болгъан саны азаймагъаныны юсюнден ханарлагъа кетеди. Алай а чертиб къояды, табигъатны кёзлеую аллахды, деб. Сейир неди десенг, энергияны, затны санын сакълауну, ауурлукъ бла энергияны келишиулеринде халны юсюнден оюмларында Къуранны бюгюнню англатыучула «Базманы тюз салыгъыз, кем этмегиз ауурлукъну!» (55, 8) деген аманатха таянадыла. Ол зат а, ёмюрлени узагъында тюз ангылашынганды, сатыу-алыуну тюз бардыргъыз, адамланы алдамагъыз деген магъанада болгъанды.

Къуранны джакълаучула не зат излеселе да табадыла анда. Кеслери да «сыйлы китабны» биринчи ангылатыучуланы бири Иби-Аббас, файгъамбарны кысха джууугъу, айтхандан чыкъмайдыла: «Мен тюени кишенин тас этсем, аны табар ючюн, Къурандан оноу сорлукъма», — дегенди ол.

Тюрк инженер Мехмет Сезер «Положительные науки в Коране» деген аты бла

эки тэмлүк китаб джазгъанды, аны 1965 джыл Анкарада чыгъаргъанды. «Къуранда, — деб джазады ол, — бютеу илмула орналыбдыла. Аны аятларын окъугъан сагъатда кесгин илмуланы баш законларын барын да билрге боллукъду». Бу айтыулада сейирсишир зат джокъду, нек десенг, арт кёзюудегин ислам литература танытханыга кёре, Къуранда адам аныны бютеу ачхан, джеттишген затларын «табадыла», кертиди, алимле аланы илмуну хазнасына къошхандан, джашаугъа сшигдиргенден сора. Илму ачыкъ этген затланы къайтарыб айтмакълыкъ а джунчутмай къоймайды. Астрономла Кюн системаны джетти планетасын таныб бошагъанларында, улемле аланы Къуранда сагъынылгъан джетти кёкге санагъан эдиле. Алай а бизин галактиканы ачылыб баргъан планеталарыны саны хаман ёседи, ол себебден «кёкленн» башха тюрлю ангылатыргъа керек болады.

Биология илмуланы джеттишимлери да Къуранда «эртде ачыкъланыб» тургъан кёре эдим. Анда эволюцияны теориясы «берилгенди», организмлени клеткаладан ишленгенлери «кёргюзюледди», микробланы юсюнден «айтылады»... Къураныны ишгилиз тилге кёчюрген шийых Маулана Мухаммат Али, аллахны биринчи ишине огъуна эволюцияны идеясы киргенине ийпаныгъыз, дейди. Иш недени десенг, деб бегитеди ол, аллах джаратхан хар зат кесини муратына джетерге керекди, кесини буюрулгъанына кёре къуллукъ этерге, алай бла ёсерге, тюрленирге керекди. Ишлениб, этилиб, джаратылыб башланган зат этилиб, ишлениб да бошалыргъа керекди, алайлыгъы уа эволюцион про-

цессни ажымсыз излейди. Абд ар-Разак Нуфль эволюцияны идеясын, джаны болмагъан материядан сау джанланы джаратылгъанларын бу сёзледен «табады»: «Биз... джаны болгъан тюрлю-тюрлю затланы суудан этгенбиз» (21, 31); «Биз адамны маджалыракъ джарашдырыб этгенбиз» (95, 4). Аллах адамны саз топракъдан ишлегенди деген оюмну юсюнден Къуранда джазылгъанны уллу суююнмеклик бла къайтарыб айта, «Джер неден къуралгъан эсе, адамны чархы да ол затладан къуралгъанын бусагъатда илму кёргюзгенди. Къуру ма ол зат огъуна танытмаймыды Къуранны сейирлигин?» — деб суююнеди.

Башха автор андан да теренге киреди. «Бизни ышаныбызгъа ийнамагъанланы Биз кертиси да отда кюйдюрлюкбюз. Хар къуру да, аланы терилери кюйюб бошагъанлай, Биз аны орнуна джангы тери кийдирликбиз, ала азабны терен чегер ючюн» (4, 59) деген сёзлерни аллахны, ол ангылагъан бла, джан тамырла адамны терисини юсюндедиле, къара, чабакъ этинде ачытыу къарыусуз биллинеди, деб кёргюзюуге сапаргъа керекди.

Къуран бла илмуну «бирликлерини» черте, «обур китабны» ангылатыучула ислам бир заманда да алимлини ызламагъанды, аланы теорияларын керн тюртмегенди, «тыйылгъан китабланы индекслерини» салмагъанды дерге кюрешедиле.

Христиан динни Джерни юсюнден айтханына — ол, Аламны аралыгъы болуб, тохтаб турады дегенине, анда джашагъан ёсюмле бла джанууарла тюрленмей турадыла дегенине ушагъан Къуранда джукъ да джокъду, дейдиле. Алай болса да исламны историясында

джарыкълыкъ билим алыуну ызлау, алимле-ни сюрюб кюрешну, алчы ангыны, аны ислерин кыстырыу дегенча затла болгъандыла. Аллай халны кеслерини юслеринде сынагъандыла Авиценна, Бируни, Фараби, аль-Маарри, аль-Кинди, дагъыда кёбле.

Илму кесини ич халы бла атенст джанына тартады, атензм да Къуранны да, аны джакълагъанланы да ачы джауу болгъанды, алайлай да къалады. Кертиди, ислам джайылгъан регионлада, Занадны бир къауум буржуй къралындача, «маймул» процессле болмагъандыла. Востокда эволюцион теорияны, Дарвинни окъууун, илмуну материалист оюмларын джакълаб тюл, эволюцияны теориясын «аллахны сёзюне» къаршчы келмегенине кёре ангылагъандыла. Халкъ башдан-аякъ къарангы болгъан кёзюуде, динчиле бла улемле ал башланган, орта эмда баш школлагъа толу контроль салгъан кёзюуде, джангы илму теорияланы магъаналары халкъны кёбчюлюгюне джетмегенди, халкъны дин ийнамын экили этмегенди. Кысхача айтыргъа, къоркъуу асыры узакъда болгъанды, кесине сагъайырча, къаршчы мадарла излерча этмегенди.

Халны алайлыгъы Къуранны къагы джакълагъанланы не ючюн рахат болгъанларын, Дарвинни окъууунда алагъа къоркъуулу джукъ джокъду деб нек айтханларын ангылатады. Алай болса да, Дарвинни окъууунда теология кёзлюкле киймей къарагъанча эволюцион теория Къуранны айтханын толусу бла керн атханын, ол китабны ич дуниясына къаршчы келгенин кёрлюкдюле. Къуранны оюмлары дарвинизмге къаршчы келмейдиле деб бегите, улемле аны хар пени да аллах

джаратханды деген идеягъа къаршчылыгъын сагъынмазгъа кюрешедиле.

Къуранны бюгюнлюкню излемине келишдирир, аны илму оюмла бла джарашдырыр дыгаласла ким да ийнанырча затха келтирмейдиле. Асламысына ала исламны «сыйлы китабыны» хурметин окъуулу публиканы алында кем этедиле. Биринчи реформаторланы арасында да болгъандыла аны ангылагъанла.

Мухаммат фыйгамбар «Къуранны кесини кёлюне келгенча ангылатыргъа излеген джаханимге тюшерикди» деб айтханды деген «хадисге» да къарамай, алчы муслиман къауумланы арасында ислам къуралгъанлы бютеу исторняны узагъында Къураннга ангыны кёзюнден къараргъа деген адет барыб тургъанды. Аны аятларына сокъур кёзден къарамазгъа излегендиле. VIII ёмюрню аягъына Багдад халифатда мутазилитлени къозгъалыуу болгъанды. Ала Къуранны магъанасын ат башындан, сагъышсыз ангылаугъа къаршчы тургъандыла. Анга ушаш дагъыда болгъандыла къозгъалыула. Алай а муслиман къраллада Къуранны илму джаны бла сыйын ёсдюрюр ючюн чыкъгъан литератураны саны кем болмайды. Ислам союзла, дин къуллукъчула Къуранны джангы, эм джангы «тинтиую» джакълайдыла, аны «илму терсилигин» ачаргъа кюрешиюню джаратадыла.

Кертиди, Къуранны текстлерин «бюгюнлендириу» материалист ангыны ёсюмюне белгилн тыйгъыч салады. Муслиман динчиле неден да алгъа окъуй тургъан джаш тёлюге, алкъын ийнамы бегимеген адамлагъа уллу эс бёледиле, тюз дин тутханлагъа да аллай «къайгъырыу» болгъанлай турады. Алим-

лени кеслерини Къуранни юсюнден даулашыулары, аны «джукъланмазлыкъ кертиликлерин» ачар ючюн улемле бардыргъан сёлешишу динчилени арасында ол китабны сыйып ёсдюрюрге деген муратны тутады.

Башында айтылгъаныча, дин джазыучулары, теологла бла улемлени арасында Къуранны магъанасын ангылатыуну бирча джоругъу джокъду. Динчиле бек суйген айтыу «Къуранни ангылатыу Къуранни кесиндеди» демекликди. Алайлыгъы, иги сагъыш этсенг, учу-къыйыры болмагъан дегерек тогъайды. Андан чыгъаргъа джол табылмайды. Китабны уа бир джеринде эсгертилгенине кёре, ол «бек ачыкъ китабды», экинчи джеринде уа «аны магъанасын аллахдан сора киши да билмейди», деб айтылады (3, 5). Уллу аллахны алай айтханы джерде ангылатыучулары къайсы бирин да къаушатыргъа боллукъду.

Алчы социал-экономика реформаланы керек болгъанларын Къуран бла бегитиб кюрешгенлени джепгер ючюн, реакцион динчиле ма ол зат бла хайырланадыла.

Мухаммат джашаууну арт кюнлерине дери «аллахдан келген» буйрукъла бла эсгертиулени алгъанлай тургъанды. Андан сора аллах бла «связь» юзюлюб къалгъанды. Файгъамбардан сора кёкден келген буйрукъланы билирге кишини да мадары болмагъанды. «Аллахны суйген файгъамбары» Мухаммат кетгенлей, файгъамбарланы, келечилени да узун джиби юзюлгенди. Бу ахыр файгъамбар болуб, келечилик юзюлгенди. Къуранда айтылгъанга кёре, алай болгъаны аллахны андан сора айтыры тауусулуб къалгъаны ючюн тюдю. Аллах Мухамматха былай айтхан-

ды деген сёзле джюрююдюле: «Айт, мени аллахымы сёзлерин джазаргъа тенгиз мерекеб болса, аллахымы сёзлерин бошалырдан алгъа тенгиз бошалыр эди, биз аны юсюне дагъыда аллай бирин къошсакъ да» (18, 109).

Алай эсе, Къуранны джазылыб бошалгъан, тамамланган, юсюне джукъ къошулургъа болмагъан китабха санаргъа джарамайды. Аны себинден динни алимлери бир къаууму хар кесгин соруугъа джууабны Къуранда излеб барыуну тыйыншы кёрмейди, ала Къуранны адеб, политика, юристлик санагъатлада бютеулей джорукъча хайырландырыуну тыйыншы кёредиле. Ала ангылагъан бла, Къуран илму китаб тюлдю, джюрекни-джапны китабыды. Кёкден учунмакълыкъ бере, ол адамгъа инанмакълыкъ келтиреди, илму санагъатда адамны ишлерине къууат къошады. Адам къарыусуз джапды, аны ангысы бара-бара джыяды кюч. «Сыйлы китаб» алайлыгъын тергеуге алады, адамгъа кесини ич магъанасын дженгил ачыб къоймайды. Алай этмесе, адам ол китабны кесине да, джууукъларына да хайыргъа джараталлыкъ тюл эди. Адеб бла, культура джапны бла ёсе келгенше кёре, адамгъа кертилик да алай ачыла барыргъа керекди.

Техника бла илму прогрессни артда чыгъаргъа боллукъ осал ишлери ючюн терслик джамагъат къуралышха неда джегнучю классланы политикаларына салышмайды. Керти джашаугъа кесгин социал-класс политика анализ берну ислам идеологияны джангыртыучула сюйген зат тюлдю.

Бютеулю джорукъгъа Къуранны теджей, дин алимле муслиманланы не тюрю да ишек-

лиликден, критицизмден кери этерге излейдиле. «Къуран, — дейдиле ала, — джабыкъ китабды, кеси да къуру таза джюрекли дин ахлулагъа ачылады. Сиз аны бла даулашабыз десегиз, чыртда хайыр табаллыкъ тюлсюз. Къуран джаш келинчикге ушайды: сиз аны башындан ауун алабыз десегиз, ол кесини бетин джашырады». Кимни да ийнандырыр ючюн, бютеу ёмюрлерин таймаздан Къуран окъуб ашыргъан суфийлени юсюнден хапарла айтыладыла. Алагъа ахыры «сыйлы» сураланы таша магъаналары ачылгъанды.

Быллай оюмла Къуранда джазылгъанны «таша» магъанасына джетерге термилгенлени учундурур ючюн деб этилмейдиле. Динни излеми «ташаны» ачыкъ болмазына, «сейирликни» бош зат болмазына таянады, ма ол затны багъалатады. Кёб ёмюрню муслиман динчиле Къуранны башха тиллеге кёчюртюрге унамай тургъандыла. Ол тыйгъыч алыннгандан сора, улемле кёчюрюлген сурала тыйыншылыгъа саналмайдыла, аланы дин кючлерни джокъду дегендиле. Нек десенг, кёчюрюлген текстде араб тилдеги текстде болгъан «сейирлик» сакъланмайды.

Каирде университетни профессору Ахмат Шабали, исламны харифин алмай, «саутха» аны ич дуньясын алыргъа керекди, дейди. Нек десенг, къуранчы аятланы бюгюншю проблемалагъа келишдирир дыгаласла, аланы илмуну тилине кёчюрюу дин окъууну джунчутхан этеди. Къуранны магъанасын философия джаны бла ангыларгъа керекди. Каирде университетни филология факультетини деканы Яхья Ховейда да ол акъылгъа келеди. Ол айтханнга кёре, бютеу эсни къуранчы филосо-

фия исламда аллахны терен ангылаугъа таяныргъа, алай ангылауу философияны ѓзегин этерге, аллахны дуння бла, адам бла байламлыгъын, ол дунняны джаратханын ангылатыргъа, адам бла, ол джашагъан джамагъат бла байламлыгъын кѳргюзюрге керекди.

Феодализмден къалгъан эски адетле кѳб болгъан джерде Къуран бла анга таянган шернатны хайырландырыу алай кѳб тыйгъычха тюртюлмейди, джамагъат джашауу ѓсюмлю джерлеринде уа прогрессин излемлерине аны келишмегенине тѳзмезча зат болады. Сирияда, Мисирде, Тунисде, Пакистанда, Къуранны бюгюнлюкню ѓсюб келген болумуна келишдириб, «оюмлу» ангылауу излеми салынады. Сауд Аравияда, араб княжестволада, дагъыда башха джерледе «аллахны китабда джазылгъан аманатларын» тюрлендирмей хайырландырыргъа излегенле дженгедиле. Болмаз къалса, аланы ангылатыр ючюн Суннаны хадислерин эсге тюшюредиле, алай демеклик, кѳб ѓмюрню мындан алгъа къуралгъан идея-догмат юристлик хазнаны сакълаучула болуб къаладыла. Къуранны юсюнден даулашыу, интеллигенцияны, джамагъат къуллукъчуланы, политиклени ол затха къошулуулары тюрлю-тюрлю джамагъат къауумла бла классланы излемлери бир-бирине келишмегенине шагъатлыкъ этеди. Социал-экономика, идея-политика ишленн кючлю баргъанлары Къуранны ангылатыу формаларында танылыб турады.

Аль-Газали (1058-1111 джылла), Къуран аны кесинден чыкыгъан илмуланы тинтгенлеге ангылашынады, деб айтыучан эди. Муслиман теологлары эм авторитетлеринден бири

кеси айтхан сёзлеге ийнанганы бла кьалгъанын билрге кыйынды. Алай болса да ол кёзюудегн илму дараджаны болумунда бютеу билимни Къурандан алыргъа боллукъду деген тезис кертиге ушатылырча эди.

Къуранда «Хар пени да ангылатыр ючюн, Биз сенге китабны эндиргенбиз...» (16, 91) деген сёзлени илму джаны бла ангылатыуну джакъчылары Къуранны текстлеринде билимни теориясын кенг магъанада табаргъа аллах берген эркинликча кёредиле. Мисирчи улем, шийых Джавхари (1870-1940 джылла) кеси Къураннга джазгъан комментарийледе алай этгенди. Ол джазгъанла 26 том болуб чыкыгъандыла. «Сыйлы китабны» аятларына дунягъа белгилн илмула барысы киргизилгенча айтады. Къуранда кёргюзюлген затла илму факталача ангылатылгъандыла, алагъа сурат иллюстрацияла, формулала, диаграммала, фотосуратла берилгендиле. Кертидн, «уллу аллахны сёзлерини» «джерге алай тюшюрю» хар кимни да келюне бирча джетиб кьалмагъанды. Сауд Аравияда Джавхарини китабларын унамагъандыла. Бу кьралны реакцион башчылары бла динчилери Къуранны кертн магъанасына не кьадар джууукъ болмакълыкыны сайлагъандыла. Ол магъана уа илмудан бек узакъда кьалады.

«Бютеу илмуланы Къурандан алыуну» джакъчылары кеслери тутхан джорукъну кьоруулар муратда быллай оюм этгендиле. Муслиман юристле, дейдиле ала, Къуранны адеб джорукъларыны тамалында, адам кесин кьалай джюрютюрге керек болгъанын мардалаучу аятлагъа таяна, правону системасын кьурагъандыла. Алимле да ма ол халда ты-

йыншы аятлада айтылган затлагъа таяна, ёсюмню законларын чыгъарыргъа, кёкдеги джудузланы, планеталаны «кеслерин джюрютюу мардаларын» ачыкъларгъа боллукъдула...

Бюгюнлюкде илмуну ёсюмю дженгилден дженгил бола барады, дни бла башха догмат оюмланы джюгюнден кьутулмай, аны ызындан джетерге да кыйындан кыйын болады.

Бусагъатда ол акъыл кенг джайылады, халкъны тюрлю-тюрлю къатларына сингиб барады. Ислам кьуру дни борчланы толтурган, адамланы дни излемлерин баджарган, Кьуран догматика магъанада сакъланган, алай а анга юристлик бла адеб законланы таяндырмаган, бютюн да бек аны илму энциклопедиягъа санамаган джамагъатланы юлгюлери былайда магъаналы боладыла. Улемле, дни кьуллукъчула аллай болумда, Кьуран илмугъа кьаршчы келмейди, ол затны кьой, аны юретнулери биллим алыргъа излеген адамланы учундурадыла деген айтыу бла баш аладыла. «Биллимни излегииз, илмулада джетишимле этигииз, аны ючюн джерин бир кыйырындан бир кыйырына барыргъа керек эсе да» деген хадисге кёб джерде таянадыла. 1969 джыл 12 апрелде Москвада межгитни имамы, намазгъа джыйылганланы алларында ауаз бере, былай айтханды: «Бюгюн биз адамны космосха биринчи кере учханыны ючюн белгилейбиз. Аллах адамлагъа берген акъыл бла биллим аланы космосха кёлтюрюлюрча этгендиле. Ол бизни сыйлы динибизни айтханына келишеди». Бизни кьралда муслиман теологла бла ислам динни кьуллукъчулары Кьуранны магъанасы-

на ангылы кёзден къарауну излейдиле. Алахны сыйлы къуллукъчуларыны ауузларындан бюгюплюкде быллай затланы эшитирге боллукъду: «Къуранны окъугъан сагъатда аны ат башындан бош окъуб къояргъа джарамайды, аны терен магъанасына сингерге керекди»[23]. Ол айтыуланы мураты, тыйышлысыча ангылатыуну кючу бла, Къуранны бюгюплюкге бир кесек келишдирирге излеудю. Алай этген кёзюуде дин къуллукъчула, алгъынныгы муслиман динчиле Мухаммат файгъамбарны юретгенлерин терс ангылатхандыла, энди уа Къуранны окъуу аллахха ийнанганланы исламны керти магъанасын ангылатыугъа джууукълашдырыргъа керекди, дейдиле. Ол джаны бла къарасакъ, «Къуранны магъанасы бла Мухамматны юретнуую джалгъан динчиле муслиманланы адетлери бла ийнамларына ёмюрле бла сингдириб тургъан, файгъамбарны плмусун бузуб тургъан бош затлагъа къаршчы келедиле. Керти муслиманла ол затны ангыларгъа керекдиле», деген айтыу бек сейирди.

Ол ышанланы тинте, совет исламовед Н. Аширов былай оюм этеди: «Хар муслиман адамны дин адетлени ангылатыргъа эркинлигин бегите, дин къуллукъчула алай бла муслиманланы дин литератураы тинтиуге къошаргъа излейдиле... ол чакъырыулада динчиле ийнанганланы ангыларындан дин идеологияны къораб баргъанын бироз кем этерге тырмашханлары эсленеди» [24].

Бизни къралда муслиман алиме бла динчиле Къуранны терен ангылаб окъуу адамлагъа бютеу илмула биргелей бергенден аслам биллим береди деген замаң озуб кетген-

ди. Энди ала башха тюрлю селешедиле. «Мир араб» деген медирсени бошаб чыкыгъан молла Бибарисов Аббас, дин тутханлагъа айланыб, «Кечени узуну намаз этиб тургъандан эсе, бир кюнню илму бла кюрешген хайырлыды. Бизни файгъамбарыбыздан келген хадислени биринде ма алай айтылады», дегенди.

Илму, техника джетнишмленни уллу сыйларына мюкюл болуу ёмюрде да историяда болмагъан социал прогрессни, халкълары культуралары бла билимлери, алары арасында дин тутханлары да, ёсгеннен, динни хар джерде къарыусузгъа бурулгъанындан чыгады.

КЪУРАН ЭМДА БЮГЮНЛЮКНЮ СОЦИАЛ ПРОБЛЕМАЛАРЫ

Тыш къраллы алимлени бири айтханлай, «сыйлы Къуранны джазыууна эм ауур сынаула бизни заманыбызда социал джаны бла тюшгендиле». Эшта, тюз айта болур. Эм къаты динчиле бла китабны магъанасын джангыртыучулагъа «аллахны сёзюню» магъанасын илму джаны бла ачыкъларгъа кюрешни эрши кёрюне эсе да, ол затны кечерге боллукъду. Къуранны «кертн магъанасына» бирбирде уллу артыкълыкъла этилген эселе да, ала ахыры исламы «тамалларыны тамалын» къоруулар ючюн, аны сыйын сакълар ючюн, ашхы муратла бла этилгендиле.

Къуранда социал болумну юсюнден затлары ангылатыу да динни сыйын сакълар мурат бла этиледн. Алай а ол амалсыз былай бир зат бла байланыбды: ангылатыуу авторлары кеслерини социал бетлерин кёрдюзюрге керек боладыла, къаллай кёзден къарагъанлары ачыкъларгъа, къайсы болса

да бир джамагъат кючлени бирини джанын тутаргъа, къайсы болса да бир партияны муратын джакъларгъа, къысхача айтыргъа, класс кюрешнуге къошулургъа керек боладыла. Джегнучю классланы излемлерин букъдурмай, тюзюнлей джакълау бурун заманда «тыйыншлы» ишге саналгъан эсе, социал кюрешнуде кёзлери ачылгъан урунган халкъны аллында алай этну, таб «сыйлы» аятлагъа таянылса да, кеснин ийнандыргъан кючюн къурутады.

Дагъыда унутмазгъа керекди «закондан эсе ангылатыу магъаналы болгъанын», ол зат артыкъ да бек дни текстлеге джетген джерде тюз болады. «Ислам, — деб джазгъанды И. Ю. Крачковский, — Къурансыз ангылашынмайды, алай а исламны историялы ёсюмюн толу ангыларгъа ол зат да азлыкъ этеди» [25].

Джер джюзюнде адамланы арасында тенгсизлик аллахдан келген затды, деб кёрдюзюледди Къуранда. Джашауда джетишимли болгъанланы мюлклерин хыянатдан аллах кесн сакълайды. Аны бла биргелей, аллах юлюшюз къалгъаны да келюн басаргъа унутмайды: джашау къысхачы, тёзерге да боллукъду, джарлы болгъанынг кесниге игиди, джангылычдан тыйылыргъа сениге тынч боллукъду, тюзлюк, аллахха джарагъан джашауну джашаргъа ол зат санга таблыкъ береди Аллында уа сени «аллахынг берлик юлюш сакълайды, ол маджалды эмда аслам заманга джарарыкъды» (20, 131). Къайсы динни да мураты адамланы арасында класс башхалыкыны сыйдамлауду, ийнанган адамлагъа ол башхалыкъла ууакъ затла болгъанлары, терк кетериклерин ангылатыуду.

Къуранда байлыкны ёсдюрюге тырмаш-хан адамлагъа къаршчы назмула кёбдюле. «Ёксюзю ииджитме» (93, 9), «къулну башына бош эт» (90, 13), «тилегенни къыстама» (93, 10) «джарлылагъа ашат» (90, 16), — деб айтылады бу китабда. «Аллах берген зат... сизде, байланы арасында, юлешимезге керекди» (59, 7), «къызгъанчлыкъ этиб байынган, эм аламат затны ётюрюкге санагъан — аллайлагъа биз азаб чегерге (джолпу) тынч этерикбиз» (92, 8-10) — быллай, дагъыда башха кёб затны билдиреди аллах бу дуняны залимлери бла байларына. Алай а ол сёзлени артларында хар зат къолундан келген къудретлини къарыусузлугъу сезилб турады. Къолларында власть болгъанланы сыйларын сакълауну юсюнден назмулада бу дуняда этилген кесгин ишлени юсюнден айтыла эсе, жарлыланы сакълауну юсюнден оюмла тутхучсуздула, кесгин тюлдюле, мистика формагъа джыйылыбдыла.

Атензми пропагандистлерини лекциялары бла брошюралада алайына алкъын аз эс бёлюнеди. Кёбюсюне Къуранда джамагъатны онглу къауумуну политика бла экономика излемлерини тюсюнлей джакълагъан джерлеринден цитатала келтирилиб къаладыла. Алай этген сагъатда исламны бюгюнню ауазчылары муслиманланы кёбчюлюгюню излемлерини «джакълагъан», дини тутхан адамланы кёбюсюню джанына джарагъан аятла бла сураланы чертиб къорешгенлери тергеуге алынмайды.

Къуранны башсыз-тюбсюз болгъан, тюрюлю-тюрюлю заманла бла тематикагъа кёре аны

аятларына турмушну, къазауатны, рахат-лыкъны, табыш бла мюлкню юлешуню, муслиман джамагъатха башчылыкъ этуню юсюнден айтыулары тутхучсуз джыйышдырылгъаны, дагъыда башха затла тюрлю-тюрлю оюмлагъа, керексиз дыгаласлагъа, софизмлеге кенг джол ачадыла. Кёб айтыуу мутхузлугъу бирча аятда бир-бирине келишмеген талай ишни хакъындан ангылатыу бардырыргъа мадар береди. Сёз ючюн, «ёлче» деген сёз джюрютюлген назмула табигъатда болгъан законлулукъну кёргюзедиле, бютюн да бек ауурлукъ бла энергияны ачыкълагъан болумлары танытадыла, дейдиле. Социал ишлени юсюнден айтылгъан джерде уа «ёлче» деген сёз аятлада бютеу адамлары арасында тюзлюкню сиюшмиди, деб бегитиледи.

1971 джыл 15 августда «Блиц» деген инди-ячы журналны баш редакторуна «Кейхан интернейшнде» басмаланган интервьюсунда Ираны шахы «Кертиси да Къуран социал-экономика ёсюню джолунда тыйгъычны чыртда салмайды»,—дегенди. Аны тюз хайырландырыргъа сюймегенлеши уа «...биз кючлю къол бла... ауузлары джабабыз»,—деб къошханды ол.

Исламда, улемле не бегитселе да, кеш прогрессни хайырына ишлеб тебрерча ич механизм джокъду. Исламны муслиман динчиле бла буржуй исламоведле кёб джайыб кюрешген тирилиги бла бюгюлюу кючю, аны бюгюплюкге келиширге кемсиз усталыгъы кертисинде кёлтюрюлюб кёргюзюледди. Кертисини алыб къарасакъ, аны институтлары, право, адеб-намыс джаны бла, идеология бла политикада оюмлары, сынгар онглу социал кючле

басыб, алай бередиле джангылыкъгъа джол. Исламны башламы бла, артыкъ да бек джангы заманда, джамагъат ёсюмню алгъа бардырыр джаны бла бир джукъ да этилмегенди. Алчы социал тюрлениулени къозгъагъан чурумла исламдан, Къуранны догмаларындан тышында боладыла.

Сёз ючюн, тиширыу тенгликни (эмансипацияны) проблемасына къарайыкъ. Ислам джайылгъан бир къауум районда реакцион шийыхлашы айтмасакъ, бизни заманыбызда тиширыуланы тенг эркинликли болууларына къаршы, аланы толу азатларча болум къураугъа къаршы хазна киши сёлешмейди динчиледен. Кёб санда чыгъарылгъан литературада ислам къуру да тиширыуланы джакълагъанды, алагъа адамлыкъ кёзден къараргъа чакъыргъанды деген магъана кёб тюрлю халда бериледи. Былайда Къураннга таянмай къалмайдыла. Ол китабда тиширыуланы эркинликлерини сакъларгъа, аланы зорлукъдан къорууларгъа кереклиси ачыкъ кёргюзюледди, дейдиле.

Къарайыкъчы ол ишни юсюнден Къуранда айтылгъаннга. Тиширыуланы юсюнден анда айтылгъан затла мардасыз кесгиндиле. Минг джылдан артыкъ заманны ичинде ала кишини даулашдырмагъандыла, не тинтну, не терс аныгълау дегенча къайгъы салмагъандыла. «Кесигизни кёлюгюз алгъан тиширыулагъа — эки-сине да, ючюсюне да, төртюсюне да юйленгиз» (4, 3) деген аят узакъ ёмюрлени ичинде кёб къатын алыуну закон тамалы болгъанлай тургъанды. Къуранны ол аяты бир къауум къралда бюгюн да кёб къатын алыуну тюзге санатхаплай келеди. Таб бизни

къралда да, социализм хорлагъанлыкъгъа, тиширыу бла эркишини тенг эркинликлери болгъанлыкъгъа, шернат мардала кѣб джылланы мындан алгъа къоратылгъанлыкъгъа, юйдеги джашауда чирик муслиман адетлени шартлары тубейдиле.

«Тиширыула» деген тѣртюнчю сураны 38-чи аятында къаты формада былай айтылады: «Эрлери тиширыуладан башдыла, нек десенг, аллах кеси биреулени биреуледи онглу этгенди... Бойсулмазла деб кърккъгъанларыгъызыны уа, — деб юретеди Къуран, — уялтыгъыз, орунда кююб кетигиз, уругъуз». Рысханы юлешген сагъатда эркишиге «эки тиширыуну юлюшлерине тенг юлюш» тыйыншылды (4, 175), сюде уа шагъатлыкъ этген бир эркишини орну шагъатлыкъ этген эки тиширыу тутадыла (2, 282). Тиширыуну юйден чыкъмагъаны «аллахны китабында» кѣргюзюлген затладан чыгъады.

Къуранны джангыртыучу комментаторла ол оноулагъа къалай къарайдыла?

Мисирни кърал советини оноучусу, доктор Мухаммат Шауки аль-Фанджари былай джазады: «Исламизм онтѣрт ѣмюрню узуну тиширыуну болумун эркиши бла тенг этиуню излеб кюрешгенди, ол затны биз алкъын джашауда бегиталмагъанбыз» [26]. Ол айтханнга кѣре, ислам эркиши бла тиширыуну юйленуде, айырылыуда, аны кибик урунууда, джамагъат джашаугъа кюшулууда тенг эркинликли этерге кюрешгенди. Андан сора да бетин, санын джабыу, ислам эркинлик берген бла кѣб къатын алыу тиширыуланы эркинликлерин миндемейди, аны кюй, бир-бир болумлада алаы халларын тынч этеди деб,

бегитирге излейди. «Юйдегиленну керти болур ючюн, — деб джазады ол, — исламда кызыны разылыгы, эрге чыгъаргъа таукеллиги бек кючлю изленеди.»

Алай а ол башха тюрлю болгъанын айтыргъа керекди. Не Къуранда, не шернатда аны юсюнден ачыкъ айтылгъан зат джокъду. Ислам ачыкълагъан адетле бла джашау тиширюнуу зорлукъдан къорууларгъа деб кёрдююлген адаргы мардачыкъланы да джокъ этиб ийгенди. Ата бла анагъа тынгыламау гунахды, адебсизликди деген айтыу, дагъыда башха тыйгъычла муслиман тиширюнуу сабийликден огъуна бойсунургъа юретгендиле. Адетге кёре, кызыны эрге чыгъаргъа разылыгъын сормагъандыла, сорсала да, аны джууабына хазна магъана бермегендиле.

«Хидая» деген муслиман правону шийых Бурханаддин Али аль-Маргани (1152-1197 джылла) джазгъан комментарийлери бла Орта Азияда кёб ёмюрню хайырланигандыла (Совет Орта Азияда бу ёмюрню 20-чы джылларыны ахырында шернатны джорукъларын къурутхунчу хайырланигандыла). Ол комментарийледе муслиман юристлени оюмлары айтыладыла: «кычырыкъ неда тарыгыуу бла бирге чыкъмай эселе, джиламукъла разы болмауну ангылатхан затлагъа саналмазгъа керекдиле» [27]. Джашауда уа эрге бериле тебреген кызыланы не кычырыкъларын, не разы болмауну дагъыда башха формаларын къулакъгъа алмагъандыла. Исламны дуниясында ол зат адет болгъанды. Европаны, Азияны, Африканы тюрлю-тюрлю къралларында алчы джамагъат кючлени узакъ заманны ичинде кюрешиулерини себебинден

Къуран кесини ангылатыучуларыны ауузу бла «ёмюрлюк эмда тюрленмезлик» кертиликни орнуна джангы кертиликлени айта тебренгенди. Совет Восток, Орта Азияны, Поволжьеги, Тау Артыны республикалары улуу сукъландыргъан кючю болгъан юлгю кёргозгендиле: тиширыу социалист джамагъатны толлу эркинликли члени болгъанды, Советлени Къралыны экономика, политика, культура джашауунда дуняда болмагъан мийикликге чыкыгъанды.

Къуранны ангылатыуда кёб къатын алыуну сюзюу биринчи кере XIX ёмюрде башланганды. Ол заманда ишлеб тургъан сирячы комментатор Аль-Касими «Тюзлюк этмейбиз деб къоркъа эсегиз, бир тиширыуну алыгъыз, неда къолугъузгъа тюшгенлеге юйленгиз» (4,3) деген аятда сынгар «Тюзлюк этмейбиз деб къоркъа эсегиз...» деген сёзлени санагъанды ангылашынмагъаннга. Башха улемле бла бирге ол да аллай сёзлени къатын алыуну тыйыу деб ангыларгъа керек тюлдю, дегенди. Талай къатын алыу исламда Къуранны ич хауасы бла тамам алапат келишгенге санала эди. Андан кечирек заманлада да улемле кёб къатын алыугъа къаршы джукъ айтыргъа суймегендиле. Мисирде юстицияны министри Абдель-Азиз Фахм 1925 джыл, Къуран кёб къатын алыуну унамайды, аны юсюнден «Тиширыула» деген сураны 128-чи (129-чу) аятында «Къатынларыгъызыны арасында, не къадар излесегиз да, сиз тюзлюклю бир заманда да болаллыкъ тюлсюз» деб айтылады дегенинде, динчиле анга Западны ууу джетген къоркъуулу адамды деб тохтагъандыла. Къураннга таяна, кёб къатын

алыуну тохтатыргъа кереклиснин юсюнден министрни айтханын мисирчи басма бек къуджургъа санагъанды.

Исламны оюмларыны тузагъына тюшюб тургъан ангылатычуладан кёбле бир затны ангылаялмагъандыла: эркишини кёб тиширыугъа бирча тюз къараргъа, сюерге, аланы сыйларын кёрюрге боллугъу-болмазлыгъы бла аны алагъа юлеширге эркинлигини арасында къаллай байлауу болгъанын.

Муслиман къраллада миллет азатлыкъны толкъунларында, джангы джаратыла келген ишчи эмда коммунист къозгъалыуда туугъан алчы джамагъат оюм, Совет Востокну республикаларында тиширыуну толу эркинликли болгъаны, исламны эволюциясына асламдан аслам къатыла, полигамияны юсюнден ишни тарбыуундан чыгъаргъандыла. Къуранны комментаторларыны, юристлени кёбден кёбю быллай оюмгъа келе тебрегендиле: «сыйлы китаб» джорукъ джаны бла талай къатын алыугъа къаршчыды, сан бир болумда эркишиге бирден артыкъ тиширыуну алыргъа эркинлик берилрге боллукъду.

Алай болгъанлыкъгъа алкъын кёб къатын алыу адетин бузаргъа тыйыншылыгъа сапамагъан залимле аз тюлдюле. Ала былайда Къуранны оюмларын бузаргъа боллукъ тюлдю деген акъылгъа таянадыла. Тиширыуланы эркиши бла тенг эркинликлерини джоругъуна заран тюшерик тюлдю, дейдиле. Ислам тиширыулагъа бирден талай эр тутаргъа эркинлик нек бермейди десенг, ол болумда аталыкъны белгилерге мадар табыллыкъ тюл эди, дейдиле. Алайды да, тиширыуну кесни табигъаты бла уллу аллахны буйрукълары

аны ёмюрлюкге бойсунуу халгъа саладыла, юйдегиде, джамагъат джашауда эркишини башчылыгъын, онглудугъун, сыйын бегитедиле. Белгили француз исламовед Анри Мас-сэ «Тиширыуну юсюнден Къуран ангылашырмагъан затны айтмайды»,—деб джазады.

Доктор Мухаммат аль-Фанджари, «Сынала тургъан» деген сурадан 12-чи аятда «О, файгъамбар! ийшанига тиширыула сениге келиб, Аллахха иёгерге кишини да теджерик тюлбюз, башха эркишилеге къарарыкъ тюлбюз, кесибзини сабийлерибзини ёлтюрлюк тюлбюз деб ийшандырса... сен алашы аптларын къабыл эт да, аллахдан алагъа кечмеклик тиле», деген сёзлени келтириб, «Къуран ма онтёрт ёмюрню узуну тиширыулагъа чёб атаргъа эркилик бериб турады»,—деб джазады. Не айтырыкъса, былайда Къураншы текстини ангылатыу асыры кёлтиртыу халда барады, сагъынылгъан аят сайлау эркиликке чыртда джалгъанмайды, деб къояргъа да боллукъду. Сейир педи десенг, тиширыулагъа сайлау эркилик берпуге бютюн да бек къаршчыла Къураншы айтханларын иги билген, алашы башчылыкъгъа тутхан къауумла болгъандыла. «Аллахны китабыны» джангыз бир джеринде ала тиширыулашы сайлау эркиликлерини юсюнден сагъыниганига ушагъан зат табмагъандыла, прогрессив кючле тиширыугъа ол конституцион эркиликин даулаб алгъынчы.

Къураншы харифи бла ишетише таяна, тиширыугъа орта ёмюрлени кёзюнден къараб, ол рамкадан чыкъмай къалгъан бек тынчды. Ол себеден ашы магъанасын модернист халда бюгюнлюкню джашау проблемаларына кёре чайнаб, артыкъ да бек тиширыуну тенг эр-

кинлигини юсюнден айтхан сагъатда, кыйын затлагъа тюртюледиле, керти ангыны бюгерге, тюзюрек айтсакъ, китабны керти магъанасы бла логикасын бузаргъа керек боладыла.

Европада окъуу-билим алыб келген джаш тѣлюшо аллында сѣлеше, пакыстанчы улем Гулам Ахмед Парвез, юй бийчелеге азаб берну, артыкъ да бек аланы туююу джануу-арлыкъды, ол затны Къуранда айтылгъан затла бла кечерге боллукъ тюлдю, дегенди. Къуран а бир-бирде эркишиге аллай эркишлик береди. Белгили улем Къуранны ангылатыб кюрешмейди, тыйыншлы аятланы магъаналарын тюрлендирирге излемейди, нек десенг, билимли адамлагъа Къуранда айтылгъанны тюрлендириб ангылатыр дыгаласны джолу боллукъ тюлдю. Ол затны алим ангылайды. Тиширыугъа къатылыкъ этнушо Къуранны башха джерлеринде айтылгъанга кѣре тыяма десе, сора бойсунмагъан неда къайырылыучу тиширыуланы «джатхан джерлеринден туююб кыстаргъа» тыйыншлыды дегенча аллах этген буйрукъланы бузаргъа керек боллукъду (4, 38).

Ол себебден Парвез Къуранны чегинден тышына чыкыгъан оюмла бла сылтаулагъа таянады. Аны кибик урлагъанлагъа азаб салыуну юсюнден иште да ол халда къарайды.

Сауд Аравияда, аны бла хоншу дагыда талай княжествода урлаб тутулгъан адамланы къолларын кесиб атадыла, Къуранда кѣргюзюлгенича (5, 42). Ол зат правону шернат мардаларына киргенди. Парвез, дагыда башха бюгюнню комментаторла ангылагъан бла бу аят урлагъанланы юсюнден тюл,

кеслерини байлыкъларын ёсдюрюр ючюн урлагъанланы юсюнден айтады, дейдиле. Джамагъат кесини членлерини къабарыкъ къабынлары ючюн къайгъырырга керекди. Ол себебден урлаучу тюлдю терс, джамагъат кесиди. Мисирли автор аль-Фанджари андан да къатыракъ айтады. Ол джазгъаннга кёре, «исламизм урлагъан адамны къолун кесиб атаргъа, саякълыкъ ючюн тиширыуну ташла бла ёлгюнчю тюерге деб айтмагъанды бир заманда да, алагъа ажымсыз иш табылырча мадар джокъ эди эсе, алай бла ала кечинирча тюл эдиле эсе, тиширугъа уа аны бла бирге тыйыншысыча юйлю джашау къуралмагъан эди эсе» [28].

Джамагъат джашауну демократ джорукъда къурауну песи да Къуранда джазылыбды деген тезисге бююнню модернистле кенг таянган себебден чыкъгъандыла аллай оюмла.

Тунисчи улем доктор Ахмед Джамиль Маззара «Ислам демократияны баш формасыды», деб бегитеди. Ал кёзюуде, дейди ол, артыкъ да бек Умар халифини замапында, джамагъатны консультатив системасы тамам кесгин сакъланганды.

Сейир неди десенг, бююнню улемле алгъынны «шийых» халифлени замапында къуралган джашау мизамланы хамап юлгюге тутадыла. Алапы багъалатыр зат джокъду. Махтау сёзле барысы исламны «алтын ёмюрюню» юсюнден легендалагъа таянадыла. Алайлыгъы дагъыда бир кере кёргюзеди Къуран этген оноула, хамап кетген заманнга бурулуб турган болмаса, бююнлюкню джашау излемлени чыртда баджармагъанларын.

Пакистан деген ислам къралны къррагъаннга кеслерин санаб тургъан адамла ол къралда муслиманланы арасында, Къранны сураларында айтылгъанча, иш керти кърнашыкъ халда орналлыкъды, деб ант этгендиле. Социал тюзлюк эмда джашнаб тургъан демократия башха къраллагъа да юлгю болукъдула, дегендиле ала. Алай а Къран багъалы кърген энчи мюлк тутууну феодал эмда капиталист формалары, монополияланы ачы бийликлерине бурулуб, шернатха таянган джамагъат джашау, муслиман партиаланы парламентде, кърал эмда административ учреждениеледе орун алыр ючюн къаты кюрешнулери, шахарда ишчилени, ремесленниклени, элде элчилени къаты тукъум джегю Пакистанда джашауну башха тюрлю суратын салгъандыла. Ол сурат исламны идеологлары айтхан затладан кенгде кългъанды.

«Сыйлы китабладан» кълсысы да тюздю. Нек десенг, адамланы бир-бирине кършчы класслагъа юлешну ёмюрлюкге аллахдан келген буйрукъду, деб бегитедиле. Динни кючю бла класс кюрешнуню сыйдамлау социал проблемаланы баджарыугъа тыйгъыч болады, урунганланы класс ангыларын, революцион кюрешнуню ёсююн сериуюн этеди.

Демократ традицияланы ислам билмейди. Патчахны, солтанны, корольну диктатурасыны идеясына, онглу кълуумну зорлугъуна неда аскер хунтаны, властха джол табхан байланы ишлерине Къран кършчылыкъ этмейди. Аны къл, шийых Абдоча, Рашид Ридача, Къранны белгили комментаторлары да, Къранда бир оюмлу бюртюк табыб, демократ къралны кърраугъа, бюгюнлюкге ке-

лишген джукъ сезалмагъандыла. Къуран не-де тохтайды десенг, муслиманла властны къолда тутханлагъа бойсунургъа керек болгъанлары айтылады. Муслиман правону юсюнден литературада бир-бир джерледе Къуранга таянган оюмла тюбегендиле. Алай а ала сан бир кёзюуде власть дин тутхан общинаны къолунда болгъанын кёр-гюзедиле.

Бир-биринден айры джашагъан гитчерек муслиман общиналада (элледе) аллай оюм-ла бла хайырланыргъа мадар болгъанды. Амма областны, шахарны, артыкъ да бек къралны масштабларында исламны керти сайланган органлары болмагъанды. Муслиман общинада болуб тургъан джорукъла ул-лу социал къауумлагъа кёчюрюлселе да, ан-га керти демократия деб айталлыкъ тюлсе. Тиширыула, джаш неда орта джылгъа келген эркишле кенгешпулеге къошулургъа бол-магъандыла, магъаналы ишлене баджаргъан сагъатда ала айтхан оюмланы тергеуге ал-магъандыла. Къаллай масштабда болса да, муслиман община демократияны юлгюсю бо-лаллыкъ тюлдю, аны таб буржуй магъана-сында алсакъ да, демократияны социализм бла коммунизм деген баш формаларын айт-май огъуна къойсакъ да.

Къуранда кёргюзюлгени бла керти тюзлюк тутхан джамагъат къуралышны сынгар юл-гюсюн салыргъа да, эм бош схемасын кёргю-зюрге да мадар болмагъанды. Исламны дин алимлериини джакълыкъ эте джазгъанлары-нда башчылыкъ этнуню демократ формалары-на илешнуню юсюнден айтылгъанын ты-шына чыгъарсакъ, бюгюн муслиман литера-

турада Р.Риданы комментарийлеринде айтылган оюм онглу орун алады: джамагъат магъаналы хар кюндеги ишлени баджарыуда аллах адамлагъа толу эркилик бергенди, дейди ол. Муслиманла, дейди Рида, эки къауумгъа юлешинибдиле. Бир къауумла адетлени сакълашыры, бурунда келген бютеу халны тюрленмезни излейдиле, къалай болса да бир тукъум тюрленшу этдиргенден эсе, ёлюрге разыдыла, артыкъ да бек ол тюрленшу муслимансыз къралланы демократ джорукъларындан чыгъа эсе. Башхала уа ол адетлени алыргъа излейдиле. Ала да, ол бирсиле да, дейди Къуранны ашгылатучу автор, керти исламны билмейдиле. Автор айтханыга кёре, аланы мийик хуна айыргъанды Къурандан. Ала юлгюге крестопосецлени келтиредиле, «Востока исламны кертилигини джарыгъын кёрюб, халкъны къраллыгъыны джорукъларына таяна, алай къурагъандыла кеслерни правительстволарыны властын», дерге кюрешеди. Ол айтханыга кёре, Европаны индустрия бла культураны джолунда ёсюмю ма ол затдан башланганды [29].

Европачыла христианлыкъдан джанлагъандыла — аланы джетимлерни чуруму ма андады, муслиманла уа кеслерни дилеринден кетгендиле; Къурандан джанлагъандыла — аланы джоллары болмагъаныны чуруму да андады», — дейди Рашид Рида. Бош затланы юсюнден оюмланы, хар чыгъыб келген проблемаланы рецентлени Къуранда излерге керек тюлдю. Ол китабны ишетни башчылыкъгъа тутаргъа керекди. «Къуранда динни джорукълары бла белгилери, правону ишлеринден оюмла, адамла ючюн акъылны, кючню да

тюз хайырландырыуну юсюнден айтыула бардыла. Аллах адамгъа хар нени да бойсундургъанды, кеси джаратхан затлагъа къалай башчылыкъ этгенин кёрюрге алагъа мадар бергенди. Ол себебден адамла цивилизацияны дараджасын, кеслерини ангыларыны дараджасын ёсдююрге боладыла», дейди ол. Къурапны джанлаусуз тутуу, башха динледен, артыкъ да бек христиан динден, исламны онглулугъун чертерге таймаздан излеу «аль-Манар» деген ангылатыу китабланы джыйымыны авторларын, алапы ызы бла баргъан бюгюнню авторланы да башха халкъланы культура бла илму джетишимлерине керти багъа бернуден, аланы джетишимлерини себебни тюз ангылатыудан тыйгъандыла.

Аллахны кертилиги адамны кертилигинден кемсиз уллу болгъаныны юсюнден бегитнуге таяна, исламны джангыртыучула бла тюрлендириучюле алчы социал оюмланы хайырларын эслемейдиле. Илму социализмин теориясы да ма ол себебден керп атылады. Анга къаршчылыкъгъа, Мухамматны заманында болуб тургъанды деб, динчиле бегитирге кюрешген алдауукъ социализм салынады. «Муслиманланы,—деб айтылады «аль-Манарны» X томунда,—башха диндени адамларындан онглу къарнашлыкъ сезимлери болгъанды. Қъарнашлыкъны, бир-бирине болушууну ол сезимлери исламны дуниясын коммунист анархиядан, аны тюрлю-тюрлю материализмден сакъларыкъдыла. Файгъамбарны асабаларыны разылыкълары бла къуралгъан социализм джашауда орналыб да тургъанды».

Тунисчи дин алим А. Д. Маззара, «Марксист социализм, азатлыкъны, тенглик бла

къарнашлыкъны джакълай эсе да, ол адамны кесин унукъдурады, аны кърал контрольно тубюне салады», — деб джазады. Ол «эркинликсиз социализм» нек чыгъады десенг, аны кёлюне келген бла, марксизм, атеист окъуу болгъаны себебли, кесини джамагъатыны членлерини эгоистлик тырмашууларыны къызгъанын, кърал аппаратны кючю бла басмаса, тыяллыкъ тюлдю. Дин а къыйынлыкъ салгъан эгоист энчиликден къутхарады, социализмни «демократ» тамалын къурайды. Социализм, Мухаммат файгъамбар ангылагъан бла, ишде орун табхан дин сезимле бла сыйлы ийнам болады. Дин бла социалист илму бир-биринден айырылмазча бирликде ангылашыныргъа керекдиле. Бизни акъылыбыз бла, аллахдан къоркъмакълыкъ дегенча, тыйгъан кюч болмаса, адамны бютеу ишлери, энчи тырмашуулары, социализм, башха политика теорияла кибик, уллулукъгъа кёллендирирге джарайдыла, къазауатха, класс кюрешнуге, дагъыда башха амалсыз къыйынлыкъгъа келтиредиле» [30].

Ол затны айта, динчи алим социал эмда миллетле арасы къаугъаланы керти чурумларындан джанлайды. Дин кеси, аны ичинде муслиман дин да, аланы биринден артха къалмай, бир халкъланы бир халкълагъа юсдюрюуде бийлик этген классланы муратларына уллу табыкъ бергенди. Аллахдан къоркъуу, дин сезимле, исламны узун историясында кёб затла шагъатлыкъ этгениге кёре, не къазауатланы, не юйюрле арасы къаугъаланы, не аманлыкъны тохтаталмагъандыла.

Социализм а бек къысха историялы болджалны ичинде къазауатланы, геноцидни,

расизмни тохтатыуну ишине кертти багъалы юлюш къошханды. Илму социализмни джорукъларын джашауда бардырыу бла класс юрешинуно орнуна адамланы джамагъатда кертти къарнашлыкълары ориалады. Коммунизмни уллу идеяларын джашауда бардырыр ючюн этилген социалист революция адам улуну бютеу историясында башха джолгъа бурулуууну кёзююу болгъанды. «Аврора», тобдан атыб, Советлени власти туугъанын билдиргенли, алты хорламлы онджыллыкъ ётдю. Ол джылла дуняны халкъларына социал, экономика, культура ёсюмню уллу джолун кёргюзедиле.

1977 джылны къачында бизни къралны халкълары, ала бла бирге бютеу алчы адам улу Уллу Октябрьни 60-джыллыгъын белгиледиле. «Сёзсюз да, Октябрь революция неден да алгъа бизни къралны проблемаларын баджара эди, анга история салгъап, кесгини джашау болумла салгъап проблемаланы. Алай а кеслерини тамалларында, — деб чертилгенди «Уллу Октябрь эмда адам улуну прогрессни» деген докладда, — ала къуру бир джерни проблемалары тюл эдиле, бютеу адам улуну аллында джамагъат ёсюм чыгаргъан бютеулю проблемала эдиле. Октябрь революцияны бютеудуния-историялы магъанасы недеди десенг, аллай проблемаланы баджарыргъа джол ачханды, — алай бла — Джерде цивилизацияны джангы тюрлюсюн къууаргъа да».

Планетаны тюрлю-тюрлю джерлеринде миллионла бла адамла революцион, урунуу творчествогъа, джангы джашау, джангы дуня ючюн юрешинуге уянигандыла. Урунганланы класс ангылары бла революцион

къурамлылыкълары кемсиз бек ёсгендиле. Уллу Октябрь Востокну да чайкъагъанды, анда миллет азатлыкъны революцияларыны толкъуну къозгъалгъанды. Капитализмни дуня системасына къаушатыр таякъ тийгенди.

Сынгар Уллу Октябрь ачханды Азияны, Африканы къралларына, аны ичинде муслиман къралланы халкъларына да, миллет эркинликни джолун.

Ол революцион прогресс бюгюн да барыб турады, ёседн. Дин а, аны ичинде ислам да, халкъланы революцион къозгъалыуларыни, аланы класс бир иншестлиликлерини ёсююн тыяды, джамагъатны революцион халда тюрлендириуню керти илму теориясы бла — марксизм-ленинизм бла — сауутланыуларына тыйгъыч салады.

Исламны «хайырландырылмай тургъан ич резервлери» тюл, ма ол зат, аны «динамизми» керекли этеди Къуранны модернизаторларын анда джазылгъан затланы адамланы шохлукълары бла къарнашлыкъларына, джамагъатда джашау тюзлюкню муратларына бурдуругъа. Бизни къралда ислам динни къуллукъчулары айтханнга кёре, адамла кеслерин иги этиуню, адеб джаны бла джапгырыуну джолун санларгъа керекдиле. Муслиман динни алимлери тереи джамагъат проблемаланы баджарыуну ачхычын ма ол затда кёредиле. Аланы акъыллары бла, социал тюрленуледен башларгъа керек тюлдю, абстрактлы индивидден башларгъа керекди. Аллах буюруб, аны китабында джазылгъан борчла ол оюмгъа келтиредиле.

Юлгюге расизмни проблемасын алайыкъ.

Африканы, Латин Американы къралларында, АБШ-да муслиман динчиле, исламны онглулугъун черте, башха тюрсюнлю халкъны бырнак этнуию Къуран огъурамагъанын суююшуб айтадыла, файгъамбар ачхан биринчи межгитни муадзини негр болгъанды, дерге кюрешедиле. Къысхача айтыргъа, ислам тюрсюн айырыуну билмегенди, дерге кюрешедиле. Вакуфла бла аль-Азхарны ишлерини юсюнден мисирли министр доктор Абду аль-Азиз Камил ЮНЕСКО чыгъаргъан «Ислам и расовая проблема» деген китабын ма ол муратда джазгъанды. Ол анда тенгликни джоругъун, «кёкле бла джерлени джаратханча, тилле бла бояулань» да аллах адамлагъа берген къудретге таяндырады (30, 21).

Бу аргументацияны «ёсдюре», автор Къуранда къара бояу—10 кере, акъ бояу 12 кере сагъынылгъанды, дейди. Бет тюрсюнню бояууна да къарамай, «Къиямат кюн сен бети къаралгъанла Аллахха ётюрюклени къуйгъанларын кёрюсе» (39, 61), деб эсгертеди аллах. Ол затдан автор оюм этеди: эшта, бизни джаратхан гунахлыны бет тюрсюнюне къарамай береди азабны, адамланы барына да бир ёлчени салады. Аны бла къалмай, дейди ол, «къара» деген сёз бла «джюйюсханлыкъ» деген сёз бирча араб харифледен къураладыла. Аллах «къара» деген сёзге осал магъана салса, сора аны бир аягда «джюйюсхан» деген сёзю къатында салмаз эди.

Быллай оумла, адамлыкъ мурат бла этиле эселе да, окъуучуну тюрсюн айырыуну социал-класс чурумларын ангылатыугъа чыртда джууукълашдырмайдыла, аны бла бай-

ламлы осал психология эмда адеб-намыс магъаналаны ангыларгъа болушмайдыла. Бурун заманда Къуран къара къулланы сатаргъа, аланы Европада, океанны ары джаны къраллада рыноклагъа къб санда элтирге муслиман къпселеге тыйгъыч салмагъанды. Исламны къралларында къараланы, башха тиллиленн, башха динлиленн учуз этнуно юлгюлерни бюгюнню история да биледи.

Тюрсюн бла миллет проблемаланы кертн баджарыуну джолу социализм ишлеуно юсю бла ётеди. Уллу Октябрь социалист революцияны 60-джыллыгъыны юсюнден докладда Октябрны джеттишимлерини арасында эм къыйын ишленн бирин — миллет ишленн джарашдырыу айырылыб башха орун алгъаны чертиледи. Бизни кърал, ленинчи миллет политиканы джорукъларына таяна, адам улуну историясында биринчи кере ол ишни уллу, гитче миллетленн, халкъланы да кертн тенгликлерни бла эркинликлерини плму эмда тюзлюк тамалында баджаргъанды.

Къб социал эмда политика-экономика проблема исламны къралларында производсону мадарларыны энчи къолда болгъанлары бла байламлыды. Башында чертилгенча, Къуран энчи мюлкню сыйлыгъа санайды. Анга хыянат джетдирмез джанындан эгертиу да барды анда. «Аллах сизге къалгъанланы аллында онглулукъ беририн излемегиз. Эркиншилеге — кеслерни алгъандан бир юлюшю, тиширыулагъа да — кеслерни алгъандан юлюшю» (4,36). Аятланы ангылатыуда энчи мюлкню юсюнден да айтылады. Джер джюзюнде бютеу байлыкъны къолунда тутхан сынгар аллахды, адам а аллах берген бере-

кет бла бир кёзюуге дери хайырланады, ол аны толу мюлкю тюлдю. Алай бла, диниге ийишанганлагъа исламда энчи мюлкню сыйырыу бла байламлы проблема джокъду, деб ангылатыргъа излейдиле. Аны бла терс хайырланьыргъа излегенлеге тыйгъычла бардыла, деге кюрешедиле. Сёз ючюн, дин налог—зекят, асабалыкъны джорукълары, адиллик, дагъыда башха мадарла.

Алай болса да Къуранны комментаторлары Рашид Рида, Мухаммат Мазхар ад-Дин Сиддики, Парвез, дагъыда башхала бай муслиманланы джарлыла бла джазыкълагъа джумушакъ болургъа чакъырыугъа эс бёлмейдиле, ёксюзле бла кюнсюзлени джазыкъланмайдыла, деб джазадыла.

Бу джаны бла Мисирни динчилерини халилери бек сейирди. Миллет азатлыкъ ючюн кёзгъалыуну кёлтюрюлген, Г. А. Насерни башчылыгъы бла бардырылган алчы социал-экономика реформаланы кёзююнде, аль-Азхар университетни улемлери, къралны онглу муслиман къуллукъчулары реформалагъа къаршы болмагъандыла. Къуранны атында ол реформаланы багъалатханла да, алагъа тыйышлы аятланы табханла да аз тюл эдиле. Амма кыйын замапла келдиле, прогрессив мизамны джазыууну юсюнден проблема чыкъды. Сора динчилени энди муратлары къалай боллукъду? Дин джаны бла белгили адамланы бири да «ачыкъ эшиклени» джоругъун къаргъамайды, къралда монополист компанияланы къутургъанларын, демократланы таргъа тыйыуну, дагъыда башха реакцион ишлени правительство бардыргъанын сёкмейди. Аны кёй, Мисирде прогрессив джетимиле-

ни исламны иннетине, Къуранда джазылгъаннга келишмегенге санай, ала СССР-ге, кеслерини къралны алчы адамларына къраршчы ётюрюкню къуюб башлагъандыла, аланы коммунизмни идеяларына берилмекликде терслей.

Къуран эскиликни китабыды, аны башчылыкыгъа тугуу кетген заманнга кёз къраратыуду. Бизни къралны динчилерини ангылары къалай тюрленгенине кърарасакъ, ала джамагъатда тюрленмезлик процесслеге эс белгенлерни кёребиз.

Исламны тийиши джетген, аны иннетинде ёсген адамла Къуранны догмаларындан кыйналыб кутуладыла. «Китабдан тышында, андан кенгде джукъ да джокъду, нек десенг, ол китаб Аллахдан келгенди». Бу девиз «бида» деген оюмну тамалы болады. Ол оюм, джашаугъа джангылыкыны киргизну гюнахды, деб бегитеди. «Джангы затладан эм осалы, — дейди хадис, — Сунада болмагъан затны динге киргизнудю», алай демеклик — файгъамбарны заманында болмагъан затланы. Исламда джашау джорукыгъа дин саналады. Анга джангы затны кьошуугъа салынган тыйгычыны магъанасы — турмушну, адеблени, джамагъатда адамланы арасында келишүүлени джангыртыргъа боллукъду, тюрлендирирге уа чыргда мадар джокъду демекликди. Алкын муслиманланы арасында «китаб» деген сёзню Къуран дегенча ангылагъанла аз тюлдюле. «Алим» дегенле уа ол китабны окъугъан адамладыла. «Китабха» таяныу кимни да эм бек ийнандыргъан аргументди. Бурунгу заманнга сый берну, аны оюмларына багъалы кёзден къраруу, кетген заманны

кѣлтюртюу деген адетле хаман Къурандан кюч табадыла.

Кѣб тыйгыч, узакъ-узун заманладан ѳтюрб келген эски-чирик адетле ѳмюрледен ѳмюрлеге сыйлылай къалгъандыла. Мухамматдан минг джылны алгъа джашагъан бурунгу историк Геродот кесни «История» китабында суннет этнуу эм кийик адетге санаб джазгъанды. Мисирчиле, дагъыда бир къауум башха халкъла ѳч болгъандыла суннет этерге. «Эллада бла иш джюрютген финикиячыла барысы мисирчиледен юлгю алгъанны къойгъандыла, кеслерини сабийлерине суннет этмейдиле», — деб суююуб билдиреди ол «Мисирчиле тонгузну кирли хайуанига санайдыла», алай а аны бир къауум аллахлагъа къурманлыкъгъа соядыла, андан сора этни да ашайдыла, деб чертеди Геродот [31].

Суннет этну, аны юсюнден Къуранда сакъышылмаса да, исламда махтаулу ишге саналады, адет болуб турады. Тонгуз этни ашамауну юсюнден а аллахны кесниден буйрукъ болгъанига саналады. (5, 4; 6, 146). Тонгуз этни ашаргъа нек болмагъанын Къуран ашлатмайды, аны осал, «кирли» затха санагъан болмаса. Эски адетлени джакълагъанла суннет этну бла тонгуз этни ашамауну гиена джанындан тыйыншылыгъа санайдыла. Исси джерледе ол адетле экиси да келишедиле, дейдиле.

Алай болса да башха догмалыкъ тыйгычла, сѳз ючюн, оразаны кѳзююнде ашамау бла ичмеу, адамны саулугъуна къайгырыу тюлдю. Аланы дин магъаналары барды. Къуран кесниде болгъан оноуланы барысына алай магъана береди.

Къуранны ичинде юретну ауазланы ара ёзеге болуб тургъан догмала дин тутханлагъа аз табсызлыкъ салмайдыла, башламчылыкъны тыядыла, прогрессге ишеклик саладыла, адамны магъанасыз, эски оюмладан тышына чыгъаргъа къоймайдыла.

Ханаргъа кёре, Бонапарт Каирде болгъа кёзюде хауа шарны кёкге джиберирге буйрукъ бергенди. Шарны андан алгъаракъда къарнашла Монгольфьеде ишлеген эдиле. «Французла, — деб джазгъанды ол затны юсюнден бир шийых, — къуджур затны ишлегендиле. Ол зат кёкге кёлтюрюлгенди, аллахха джетиб, анга бедиш этерге излегенди. Алай а ол аз мийикликге чыгъалгъанды, сора, адам кюлюрча, джыйырылыб, ызына тюшгенди».

Муслиман дини къаты тутханла, Къуранны аты бла таукеллениб, китаб басмалаугъа къаршчы кюрешгендиле (динчи къауумла Къуранны типография джорукъ бла чыгъарыргъа кёб заманны таукел болалмай тургъандыла). Ала радиога, телевидениеге, электричествога, самолётха, автомобилге, тракторга, дагыда башха техника джангылыкълагъа къаршчы болгъандыла. Сёз ючюн, Туинде трамвай джюрюб башлагъандан сора, кёб заманны муфтале бла къадыла аны бла хайырланмай тургъандыла. Бютеу исламны душиясында алай болгъанды: джангы затла бла, сёз ючюн, телефон, телеграф бла хайырланыргъа, модалы кийимни кнерге, айтыргъа, башха къаблаучу феслени, тюрбанланы, тюбетейкаланы орнуна шляпала бла фуражкала кнер ючюн, иш этиб эркинлик алыргъа керек болгъанды. Кинога, театрда

барыу кѣб заманны тыйыншсыз ишге саналыб тургъанды.

Социал келишнулени юсюнден тыш къраллада исламны идеологлары, Къуранны догматларына таяна, кетген заманны бекден бек джакълагъанлары сейир тюлдю.

Кертиди, бизни къралда муслиман динчилени социал-политика муратлары тыш къраллы Востокда динчилени муратларындан башхады. Тышында да динчилени тюрлю-тюрлю къауумларыны кѣб ишге къараулары бирча тюлдю.

Бизни къралда исламны къуллукъчуларыны юсюнден айтсакъ, кеси кесин молла этген къауумчукъла бла мюрид башчыладан къалгъанла социалист къуралышха тюз кѣздеи къарайдыла, муслиман динни кѣб келечиси, башха динлени къуллукъчуларыча, патриотлукъ ангыны джюриотедиле. Амма ала да Къуран кемсиз уллу акъылны гѣзениди деген ийнамдан чырта джанламайдыла. Аны бла къалмай, дин тутханланы кѣллеринде болгъанны тергеуге ала, Къуранда айтылгъан затла коммунист идеологияны джорукълары бла бирчадыла, деб бегитедиле.

Бизни къралда ислам динни къуллукъчуларыны юретну ишлеринде Къуранда болгъан затланы коммунист адебни тамалларына тенг этерге тырмашыу айырылыб магъаналы орун алады.

КЪУРАН ЭМДА АДЕБ-НАМЫС

Дни оумла адебин чыкыгъанын аллах буюргъан джорукъла бла байламлы этедиле. Адамланы къарангылыкъдан, «адебсизликни кёл къачыргъан халек теренинден» къутхарыуда, айырылыб башха, ёзге динлени бири бла да тенгleshдирмезча орунну кесине даулагъан ислам да ол оюмладан тышында къалмайды.

Аллах кеси суйюб сайлагъан арабла да, Къуран чыкыгъынчы, не юйдегиде, не джамагъатны пчинде кесин джюрютююню мардаларындан тюбелек хапарсыз болгъандыла, дерге кюрешедиле. Исламгъа деричи, муслиман динчиле «джахиллик» деб атагъан заманланы кёзююу эди ол.

— Ислам джаратылгъынчы, — дейди межгитде намазгъа джыйылгъанлагъа ауаз бере, муслиман динни къуллукъчуларыны бири, — адамла шохлукъ дегени не зат болгъанын билмегендиле, бир-бирин ёлтюрюб тургъандыла. Адамла бир-бирини рысхысын сыйыргъандыла, тюрлю-тюрлю аманлыкъла этгендиле, таймаздан бузула, джоюла барыу бла джардан кетерге джетгендиле. Сыйлы файгъамбар аллахны буйругъу бла адамланы

огъур джашаугъа тартханды. Ол бютеу джашауун адамгъа суймеклик излеуге бергенди, адамланы тюз джол бла барыргъа, ашхы адетлеге, кылыкълагъа юренирге, адамлыкъны сакъларгъа, бир-бирин сыйлы кюрюрге, болушургъа юретиб тургъанды.

Муну айтханына тынгыласанг, къолунда Къураны болгъан Мухаммат кюрешгени себебли, «джангылычланы, ангысызлыкъны, кийикликни» ачы заманы кетгенди, джапгы адеб законланы джашаугъа джарашдыргъан исламны заманы келгенди. Артда ислам дин джайылгъан джерледе муслиманлагъа кыйынлыкъ келтирген осал ишле болгъан эселе, ала неден да алгъа адамла Къурандан жанлагъанларыны чуруму бла болгъандыла.

Динчиле, аланы ызындан аллахха ийнанган тюз адамла да Къуранда джазылгъан затланы ёмюрде да тюрленмезлик, аллах бегитген джорукълагъа санайдыла. Аллай оюмла илмугъа къаршчы келгенлери хакъды. Марксизмни-ленинизмни тамалын салгъанла, тамам уллу история материалгъа таяна, тюрлю-тюрлю эпохаланы джамагъат келишиулерине кесгин анализ берюню болушлугъу бла, адеб джорукъла социал-экономика, политика, дин процесследе чыкыгъанларын ачыкълагъандыла.

К. Маркс бла Ф. Энгельс джамагъатны материал эмда тин джашаууну болуму адеб мардалада суратланганын кёрдюзгендиле. Фридрих Энгельс былай джазгъанды: «Биз кесибизге къаллай болса да бир адеб догматиканы ёмюрлюк халда, ахыргъа дери бегитген халда, мындан ары бузулмазлыкъ адеб закон халда бегитнуге къаршчыбыз. Адебни

дуниясы да кесини бузулмазлыкъ законларын тутады, деген сылтау бла, ала историядан, миллет башхалыкъладан мийикдедиле деген сылтау бла аланы бизге тагъыуну унамайбыз. Аны къой, адебни-намысны къайсы тюрлю теориясы да, эм ахырында бюгюнге дерни бир белгили экономика джамагъатны кёгетти болуб келгенди деб, бегитебиз» [32].

Адебни юсюнден ангы ислам джаратылгъынчы, бек эртделеде джашагъанды. Ол зат адам улуну джамагъаты джангы къуралгъан кёзюуледе да белгили болгъанды. Ислам джаратылгъан кёзюулеге арабла кийиклик педа варварлыкъ халда болмагъандыла, муслиман динчиле айтханча, ала адеб оюмладан керн турмагъандыла. Арабла сыйшы, намысны, борчну, адамлыкъны ариу кёргендиле, эки бетлиликни, къоркъакълыкъны, учузлукъну, джадалыкъны, дагъыда башха осал затланы кёрюб болмагъандыла. Юйюрлюк джашауну болумунда аланы арасында джамагъат эмда энчи келишиулени кёргюзген оюмлада кеслерини энчи башхалыкълары болгъаны белгилиди. Сёз ючюн, кюпсе караванланы тонау, башха юйюрню адамларыны къойларын, тюелерин урлау, тиширыуланы къачырыу, кесине хайыр алыр ючюн башха тукъумну адамларын алдау, хорладым деб, керексиз махтануу — бу затланы уллу хаталыгъа санамагъандыла. Кёчюб айланган бедуниле таянган адеб джорукъла бла мардала шахарда джашагъанла, бир джерде орналыб джашагъан халкъ таянганладан башха болгъанларын айтыргъа керекди.

Къуран теджеген адебле къайдан чыкыгъандыла? Ислам дин орналгъандан сора,

арабланы адеб байлыкъларына ол кълаллай джангылыкъл кълшханды?

Неден да алгъл чертерге тыйыншлыды: арабла исламгъл дери джюрютген адеб мардаладан Кълуранны айтханларына къл зат кълчгенди. Кълуранны адеб джорукъларын эс бъллюб тнтген адам аланы джер юсюндеги келишнулеге таянганларына, джамагълат практикадан чыкългъланларына ийнанныкълды. Гудучулукълну, джангы туугълан кълызчыкъланы ёлтюрюуню сёлюю, артыкъллыкъл этиуге уллу азаб салыу дегенча джорукълла араб джамагълатда бола тургълан тюрлениуленни кёргюзедиле.

Башха адамны рысхысына заран келтиргениге азабны кълаты этиу кълолунда власти болгъланланы кеслерини энчи мюлклерин сакъларгъл кълыйгълырыуларына шагълатлыкълды. Ол нени кёргюзеди десенг, община-тукълум кълуралыш чачылгъланы бла халкълны класслагъл юлешингени кълзыугъл кирген сагълатда чыкългъланды Кълуран.

Кълуранны огълурундан келген насыбны, адамланы кълылыкъларын тюз этиуге ол кълшхан юлюшню юсюнден хапар айта, динни алимлери кълызчыкъланы ёлтюрюрге болмазлыгълыны юсюнден анда айтылгълан затланы къл сагъланадыла, джахилликни заманында болгълан «халек кълйикликни» черте. Алай а Кълуранда ол эски-чирик адетни, Мухамматны заманында аз тубеучю адетни тыяргъл кереклиси айтылады. Ол адет бедунн тукълумланы арасында ач джыллада джюрютюлгенди: джангы туугълан кълызчыкъланы джанлары саулай джерге кълмюб кълыйгъландыла. «Ислам джаратылгъландан сора, аллай мардасыз

къатылыкъ джашауда тюбемегенди,—деб чертеди белгили совет исламовед Е. А. Беляев.—Европачы джолоучула алгъын заманлада сабийлени ёлтюрююню юсюнден айтхан хапарланы бедуниле XIX ёмюрде ала кеслерни иш этиб чыгъаргъаннга санагъандыла». [33]. Алай болса да тиширыуну унукъдурулгъан халын, эркишини къатында аны тенгсизлигини Къуран тюзетмегенди. Аны къой, ол тенгсизликин бютюп да кючлю бегитгенди, аллах салгъан законнга санагъанды.

Тиширыуну аллай унукъгъан халын тюзге санатыр ючюн, аллах, аны кесини къолу бла ишлерге суймей, мёлекге ишлетгени айтылады; тиширыуну джаны джокъду, нек десепг, аллах джанны биринчи инсаннга — Адамгъа салгъанды. Муслиман тиширыуну эркинликсиз халына анга салынган къаты азабла да шагъатлыкъ этедиле. Ала Къуранда кёргюзюлгендиле; адебни мардаларын бузуу ючюн салынадыла ала. Бирча айыблы иш ючюн тиширыугъа эркишиден аслам азаб салынады. Муслиман джамагъатда къадыла, адеб бла джорукъну сакълагъан дагъыда башха динчиле сынгар эркишиле болгъанлары себебли, тиширыуну джазыууна оноу этилген сакъатда «эркишилени бир-бирине джан басыулары» табылыб, тиширыулары болумларын бютюп да осалгъа бургъанды.

Джамагъатны ёсююнде талай магъаналы иште ислам, аны аллындагъы заман бла тенгleshдирсек, артха атлау болгъанды. Исламгъа дерн заманлада адамгъа хурмет этну тюзюплей аны байлыгъы бла джарлылыгъына кёре болмагъанды. Ол зат артда, Къуранда айтылгъаннга кёре, алгъанды джашауда

орун. Исламгъа дери джашагъан поэтле аш-Шанфара, Амр Ибн-Кульсум, Имру-уль-Кайс огъурну, сыйны, джигитликни, патриотизмин махтагъандыла, къызгъапчылыкны, къоркъакълыкны, антсызлыкны сёкгендиле. «Этген игиликлерни бла махтаныб, кесин мени джанымы къалдыргъаннга санагъандан эсе биреу, ачдан да ёлейим»,—дегенди аш-Шанфара [34].

Муслиман ангыгъа кёре, садакъа джыйгъан, адамла берген бла кечинген, учузлукъгъа, джегилнуге чыдау адеб-намыс джанындан толусу бла тёзерча затлагъа саналадыла. Адебни алгъаракъда чыкыгъан мардаларындан бир къауумун а тюрлендириб, джангы болумгъа келишдиргендиле. Атауул тийрени джашауунда амалсыз этилрге керекли адеб-намыс шартланы талайын сакълау исламны табигъатына келишмеген ишге саналгъанды. Айттыргъа, тиширыугъа хурмет этну, рыцарлыкъ кёзден къарау, ол затланы эсгертген адетле исламда кеслерини кючлерин тас этгендиле.

Къуранда джазылгъан затла джашауда орналыб, хар кимге да фарыз болгъунчу, «тиширыу, артыкъ да бедунн тиширыу, азатлыкъ бла, иги танг баш эркинлик бла хайырланганды; башхача айтсакъ, тиширыу элчи мюлкню объекти болуб бошамагъанды» [35].

Къуранны апологетлери, аны адеб-намыс джаны бла юретиуюне кемсиз сый бере, ол китаб «джерге тюшгючю» арабланы арасында юйдеги джашау мардасыз адебсиз болгъанды, дерге кюрешедиле. Ол зат тюз тюлдю. «Мардасызлыкъ» полнандрияны, башхача айтсакъ, тиширыу талай эркиши бла байламлы джашагъан некахны, юсюнден бара эсе, сора, джууукъ джетген адамланы бир-бири-

не бериу-алыуча, ол да «законлу» ишге саналгъанды кесини заманында.

Ала матриархатдан къалгъан кесекле болгъандыла. Кёчгюнчюлюк джашауну болумунда полнандриядан (кёб эр тутуудан) къалгъан эски адетле ма быллай затлада танылгъандыла: шатргъа нелик этген тиширыуну талай эри болгъанды; аланы хар бири шатрында бир белгили заманны джашагъанды. Арабла экзогамнягъа да, эндогамнягъа да огъай демегендиле. Амма бериу-алыуну тюрлю-тюрлю тукъумланы адамларыны арасында бардырыуну, джууукъ адамланы арасында, мадары болгъаныча, ол затны кем этнуно тыйыншлыгъа санагъандыла. Нек десенг, башха тукъумладан чыкъгъан къызла бла тул къатышла табхап сабийле саулукълу, кючлюрек да болгъанлары эсленгенди.

Къуран чыгъар кёзюулеге талай эр тутуу бла джууукъ адамланы юйленулерни дегенча адетле тохтатылгъан эдиле. Юйдегини юсюнден Къуранда айтылгъан харам этну, чек салыу, теджеу оюмла ары дерни джашаунда болуб тургъандыла. Мухаммат кесини ауазларында аллахны аты бла алагъа разылыкъ бергенди.

Къуранда болгъан дагъыда башха адеб джорукъла кёкден тюшмегендиле, джерде джашауну халын кёргюзедиле. Сёз ючюн, «аллахны китабында» гюнахлы ишлеге саналгъан джалгъан шагъатлыкъ, эки бетлилик, алдау бурун заманладан огъуна адамланы арасында адебсизликге саналгъандыла.

Адебни муслиман кодексини бютеу халкълагъа белгили болуб тургъан мардала бла

оюмла киргендиле дерге боллукъду. Алапы асламысы бютеу адам улулу бай гӱзешинден, биз бусагъатда айтхан адеб хазналадап алынганды. Уят, сый, адамлыкъ, борчуна кертлик, ёхтемлик, ишлеимеклик, дагъыда башха затла ислам джарашдырылгъынчы замаплада къуралгъандыла. «Урлама», «ёлтюрме», «алдама», «джууукъдагъын суй», «ата-аналаны сыйлары кёр», «адамны кыйыплыкъда къоюб кетме», «халал бол», дагъыда башхала, муслиман динчиле аллах буюргъаннга санасала да, кертиси, адамланы бир-бири бла келишулерини излеминден чыкъгъандыла.

Бютеу адам улулу ёмюрлеппи узуну джарашдырыб келген адеб мардалары, кесилликлери бла прогрессив халпы тутханлыкъгъа, исламда минделгендиле. Неден да алгъа, ала, джашаудан амалсыз эмда керекли халда чыкъгъаннга саналмай, тышындан, ёргеден берилгеннге санагъанлары бла адамны ангысында аны этген ишлери бла алапы джамагъат нюзюрлери бир-бирин туталмай къатышхандыла. Тюз джашауда хайыр берген тыйышлы адетле ол дуняда насыб табаргъа джарагъан затлагъа саналгъандыла. Историалы сынам кёргюзген бла, джамагъатны членлерини адеб джаны бла ёсмекликлери джамагъатны кесине керти хайыр келтиредди. Ол кертиликни орпуна адебге-намысха дин кӱзден къараупу саладыла. Аны ахыры уа адамны адеб-намыс борчун толтургъанына къарагъанын ангысыз къараугъа келтиредди. Алай бла джамагъат прогресс сериюннге бурулады.

«Сыйлы китаб» бла хадиследен аллахны мураты бла нюзюрлери ачыкълапандыла, деб

юретеди ислам. Ол затлада Мухамматны адамла этген ишлеге адеб джаны бла багъа берну оюмлары бардыла. Шернат излегенча ким джашай эсе, муслиман динни излемлери бла адетлерини ким тындыра эсе, олду адеб-ли. Адамгъа халал эмда харам затла белгиленгендиле. Аланы экисини да тыйылыргъа неда этилрге болгъан тюрлю-тюрлю дараджалары барды. Алагъа кёре учундуруу, сау-гъа берну неда сёгюу бла азаб салыу къуралгъандыла.

Муслиман общинагъа керекли адеб-намыс хауаны къурар ючюн, Къуран быллай азабланы джюрютюрге тыйыншлы кёреди:

1) ол дуняда, адамны «сюрлюк межамында», джаханим азаб бериллиги бла къоркъутуу, адебни-намысны бузгъанла азаб чегериклерин билдирну;

2) тыйгъычсызлагъа кючлю къатылыу, азаб салыу. Энци мюлкге хыянат джетдирну бютюндә уллу адебсизликге саналады. «Урлаучу эркишини, тиширыуну да, — деб айтады Къуран, — кюлларын кесиб атыгъыз, алгъан затлары ючюн, аллахдан къоркъуу сала» (5, 42). Эсгертиб кюяйыкъ: бурунгу индусла джюрютген законда («Закон Ману») ала ийнанганнга кёре, бютеу адамланы бурунгу атасы Ману Брахма аллахдан алгъанды деген законда, былай кюргюзюледди: «Биринчи кере урлагъанны эки бармагъын кесерге керекди, экинчи кере урлагъанны — кюлу бла аягъын, ючюнчю кере урлагъанны ёлюмге буюургъа тыйыншлыды» [36].

Эшта, Къуран тедеген къоркъутуу мадарла ислам туугъунчу да башха джерледе белгили болуб тургъандыла.

Къуранны кесини адамлагъа къатылыуда энчи адеб джорукълары хазна болмагъанын чертерге тыйышлыды. Аны эм белгили шарты сюд этиллик терсликленн адеб джангылычла бла къатышдыруду.

Муслиман адебин-намысны излемлерин толтурмагъанладан кёбле ачы аманлыкъчыла чегерик азабны аладыла. Азаб салыууу джегиллиги бла къатылыгъы адеб джорукъланы излемлерине кёре къураладыла. Аланы арасында ажымсыз кереклиге абдес алыу, намаз къылыу, межгитге барыу саналадыла. «Ажымсыз этилрге» керекли затланы ызы бла «тыйышлыгъа» саналгъанла барадыла. Ала махталадыла, «сууаб базманына» джазыладыла, «къиамат кюн» тергеуге алышыкъдыла. Амма ол излемленн толтурмау ючюн айыб салырмайды. Ары къошакъ халда тутулгъан ораза кюнле, тюрлю-тюрлю садакъала киредиле. Андан сора да муслиманла эсге алмазлыкъ ишленн да эсгередиле. Ол ишленн этерге боллукъду, амма ала ючюн не сауугъа, не азаб буюрулмайды. Тыйышлыгъа саналмагъан ишле да бардыла, динни тазадыгъындан къарасанг, аланы этерге керек тюлдю. Ахыры ажымсыз гюнахлыгъа саналгъан ишле, муратла да бардыла. Ала муслиман адамгъа керти да гюнахлы ишлеге саналадыла, бу дуньяда, ол дуньяда да ала ючюн азаб салынады. Право бла адеб мардаланы бир-бирине къатышдыруу исламны саулай да белгили шартыды. Ала барысы шернатда бирикдирлиб турадыла.

Патчахлыкъ Россияны муслиманларына аталыб, уллу дин башчыны къолу салынган документленн биринде былай айтылады:

«Россияны бютеу муслиманлары кеслернин дини излемлери толтурургъа, аны догматлары джанлаусуз тутаргъа керекдиле. Динден тайышханланы азаблы этну ю быллай юч мадарын хайырландырыргъа керекди: биричи кере — чыбыкъла бла тюрerge, экинчи кере — таякъла бла, ючюнчю кере — къамчиле бла».

Бурунгу Бухарада тамадалагъа, артыкъ да бек дин башчылагъа сый бермеген адамланы таякъла бла туйгендиле.

Бюгюн да Сауд Аравияда, Мароккода, Пакистанда, дагъыда бир-бир башха къралада муслиман адетни мардаларын бузгъанлагъа къаты азаб саладыла. Сёз ючюн, 1965 джыл январда Касабланкада, Рабатда, дагъыда башха шахарлада тогуз мингден артыкъ мароккочуну «адебсиз джюригенлери» ючюн тутхандыла: оразаны бузгъандыла, аланы «замансыз заманда» ашай неда иче тургъанларына тюртюлгендиле динчиле.

Тиширыуну бетинден ауун алыу, Къуранда айтылгъанга кёре, адебсизлик ишди. Джамагъат джашаугъа тиширыуну къошмайды шернат, аны митингге, демонстрациялагъа, киногъа, театрлагъа баргъанын, трибунадан сёлешгенин, дагъыда ала кибик башха затларын унамайды. Аллай «адебсизлик ишлери ючюн» динни къаты тутхан къауум тиширыуну сёгюу бла къоймайды. 1926-1927 джыллада сокъур ийнамгъа берилген муслиманла, реакцион моллала бла ишанланы сёзлерине алданыб, Самаркъанд областда 300-ден артыкъ алчы тиширыуну ёлтюргендиле, бютеу Узбек республикада уа — 2,5 минг активистканы. 1928 джыл Узбекистанда,

бетлеринден ауну атханлары ючюн 203 тиширыуну ѳлтюргендиле. «Ангылатыгъыз, туюююз бойсунмагъан къатыпланы» деген къуран джазыулагъа таяна, исламны къуллукчулары «муслиман тиширыуланы джамагъатда кеслерини тыйышлысыча джюрютюрюклерини» аллай мадарла бла излеб тургъандыла [37]. Уллу атенстин эмда гуманистин Людвиг Фейербахны, адеб теологияны тамалында бегитилген джерде, право уа аллахны бегимлерине таяниган джерде эм адебсизлик, тюзсюзлюк, бедншли затланы тюзге санатыргъа, бегитирге да боллукъду, деген ачыулу сѳзлерини былайда эсинге тюшюрмей къалай къойгъун.

Джюзле бла джылланы узуну динчиле школлада, юйдегиде, муслиман общинада «юретир мурат бла» уруу-туююуню кереклиге санаб тургъандыла. Алай бла бир къауум дин аманатны сакъларгъа бютюн да бек кюренгендиле. Джерде азаб салынырындан къоркбуу, аллахдан, шайтанла бла джипледен къоркъбуу — исламда адебни бегитиуню мадарлары ма быладыла.

Исламда къабыл этилген адеб мардаланы не джаны бла да сакъларгъа излеи, динчиле адамны кесини ишлерине, кесини джюрютгешине къаллай багъа бергешини къайгъысын этмегендиле. Адам ичинден кесини тюзлюгюне ийшаниганына эс бѳлмеу дегенча ангы къуралыб баргъанды. Игилик бла аманлыкъ, тюзлюк бла терслик, сый бла сыйсызлыкъ дегенча затла, адамны огъурлу этер муратда тюл, аны джазыугъа бойсундурур джаны бла джюрютюлгендиле. Ахратда къыйынына хакъ табаргъа умут этген унукъгъан адамла-

ны кысымлылыклары бла тѣзумлери кыолунда власти болгъанланы кыачан да кѣллерин хош этгенди. Алай болгъанлыкыга аллахдан саугъаны сакълаб турмакылыкъ «бу дуняны несни» ишлерине ичинден багъа беруню керн тюртмегенди. Джашауда кыыйнылыкъланы кѣкден тюшген рахматха санаб тургъан дин ангыда да адамланы келишнелери кеслерини кесгиликлерин тас этмегендиле. Унукъдуруучулагъа ачыу сезимленн адамланы джюреклеринден джангыз бир дин да толусу бла кыоратыб кетатлыкъ тюлдю.

Терсликге, тенгсизликге таянган джамагъат адамлада эгонзм бла индивидуализмин сезимлерин ѳсдюргенлей барады. Этген игилгинг ючюн, адеб борчунгу толтургъанынг ючюн тѣленник хакъ сени бу дуняда сакъламайды, тубан басыб тургъан узакъ ахратда сакълайды. Адеб борчла, сени кесинг ючюн тюл, кыайсы эсе да бир экинчи «сен» ючюн сакъланадыла. Экинчи «сен» ѳтюрюк бла джалгъандан толуб тургъан джууукъдагы джашауну «алдауукъ дунясындан» кыарайды, сора керти да «ѳмюрлюк джашауда» турлукъду. Алай юретеди ислам.

Бу джашауну «гюнахлыгъа» санаб, аны керти джашау болмагъанына ийнана джашагъан адамгъа башха адамланы джюрекин теренинде джзыкъсыныргъа кыыйнды. Керти джашаб тургъан джамагъатны адебин ислам тамалындан башлаб учуз, сансыз этиб турады.

Адамланы этген затлары бла шюзюрлерине адеб джаны бла берилген багъа джамагъатны кесинде игилик бла аманлыкыны, борчну, тюзлюкню, сыйны юсюнден кыуралгъан ангы-

гъа кёре болады. Ислам кесине энчи, башха тюрлю, «таза» эмда ёмюрлюк адебни кьураялмагъанды, бютюн да бек адамланы джашауда келишулерине, джашау болумланы кесгин-историялы халларына бойсунмагъан адебни.

Аллах сени этген ишлеринги къабыл кёредди, сени нюзюрлеринге разыды деб, адамны ийнандыра эселе, аллай адам джамагъатны сюдюне хазна эс бёлмейди. Адебни керти ёлчесини орнуна ишинги сууаблылыгы бла гюнахлылыгы деген джукъа оюмла салынадыла. Бир-бирде осал иш сууаблыгъа сапалыб да къалады, ийманлы адамны дин философия бла джыйышдырылгъан ангысыны джукъа болгъаныны себепинден.

Француз атенст Поль Гольбах, «Терсликни, тонаучулукуну, антсызлыкъны, бютеу зараны кечиб къояргъа къолундан келген бир зат барды деб ийнандыргъандан маджал, тели адамны аманлыкъгъа алландырыуну башха мадарын табаргъа боллукъмуду» [38], деб джазгъанды.

Муслиман адеб адамны аллах бла биригирге чакъырады. «Кёкню да, джерни да джаратхан бла» джууукълугъу аны джамагъатда болумлагъа ат башындан къараргъа алландырады.

Адебсиз иш этген муслиман адам тобагъа къайтыргъа, «гюнахын намаз бла джуудуругъа боллукъду. Дагъыда бир мадар барды— берну. Революциягъа дери бизни къралда байла, кеслерини гюнахларын кьурута, межгитле ишлегендиле, «шийыхлагъа» сын ташла салгъандыла. Джамагъатха неда къайсы болса да бир адамгъа джетдирген адеб заран-

ларын къайтарыр орнуна, ма ол мадарланы этгендиле. Исламда адеб нюзюр аллахны суймеклиги бла рахматын табыуду. Аллахдан къайтыр деген мурат бла, гурушхасыз-гууасыз, аллахны сюерге керекди. Аллах ачуланган, рахму этген кёзюуде да сюерге керекди аны. Бойсунгандан, кысылгъандан, суймекликден башха саугъаланы алмайды ол. Хар къайда, хар заманда аны шафагъатына ышаныргъа керекди. «Къыйынлыкъ бла бушуу адамны насыбча къууандырыргъа керекдиле, нек десенг, бойнунда аджалы бар адам аланы не затла болгъанларын билмейди, аллахды аланы билген». Къайсы къыйынлыкъ, къайсы джарсыу да аллахдан къайтхан дертча ангылашынадыла, ала адамгъа билмей тургъанлай джетедиле. Аллахны ачулангананы кертти чурумун билирге джокъду мадар.

Осал ишинг бла аны ючюн берилген азабны бир-бирине келишнулерини юсюнден сёлөширге болмайды. Бир къауум ууакъ-тюек джангылычла ючюн «аллах къаты азаб буюрады», башха, таб ауур гюнахлыны да кечиб къойгъаны болады. Аллах бала ючюн атаны, туудукъ ючюн акканы азаблы этерге, элде бир адамны гюнахлары ючюн бютеу элчилеге азаб салыргъа боллукъду. Ол себебден аллахха ийнанганла адеб джаны бла этилген аманлыкъны аллахдан тилеб кечдирирге боллукъду деб ышанадыла.

Чыртда кечилмезлик бир гюнах барды — «аллахдан башха дагъыда аллахла бардыла деб ийнаныу». Башха аллахлагъа табынган адамгъа кечмеклик джокъду, деб юретеди ислам. Адамны ёлтюрюу дегенча аманлыкъны

да, Къуран айтханнга кёре, кечерге боллукъду. Ёлгенни джууукъларына дерт къайтарыргъа, мурдаргъа уа тёлеу бла къутулургъа аллах эркинлик береди. «Эй сиз, ийнаниганла! Ёлтюрюлген адамларыгъыз ючюн дерт къайтарыргъа сизге эркинлик барды: азат адам азат ючюн, къул адам къул ючюн, тиширыу адам тиширыу ючюн» (2, 173).

Къураншы быллай аятлары ма бюгюн да анга ийнаниган адамлагъа бурунгу эски-чирик адетни — къан дертни — тюзге санатыргъа болушадыла.

Бурунгу адетлени бюгюнлюкге чырта келишмегенлерни ангылаб, муслиман динчиле да сёгедиле аланы.

Дин адебни сейри неди десенг, ол кёзбауча кёрюнеди, аны ангыларгъа болмайды, джорукълары биз билген затладан керидиле. Ийнаниган адам, гюнахым джокъду деб, бир заманда да ышаныргъа боллукъ тюлдю. Ол кеси хамаи бир затда терс этгенлей, аллахны аллында гюнахлыгъа санагъанлай турады. Дин къуллукъчула аны ол акъылын хамаи бегитгенлей барадыла. «Джангыз аллахды гюнахы болмагъан», дейдиле. Дин къуллукъчула аллахха хамаи тилекчи болгъанлай, тобагъа къайтханлай турургъа керекдиле.

Муслиман динчиле исламшы адеб джорукъларын совет адамланы джашауларына келишдирирге къалай кюрешгенлерни ма быллай ауаз берну кёргюзеди: «Къуран бизге салгъан борчланы сюерге, аланы толтура къыйынлыкъла да чегиб, джамагъат джашауубузну тюзетирге керекбиз. Дуня джашауда кёб тюрлю зат болады, биз аланы юслери бла озабыз. Хар джол сайын кеси кесибизге бы-

лай айтыргъа керекбиз: «Биз муслиманлабыз, биз ислам динни тутабыз, биз Къураннга ийнапабыз, биз халкъбыз — аллахны келечилери... — алай эсе уа, Къуранда айтылгъан сыйлы ишлени этнучюле бизбиз, бир-бири бла иги джашагъанла, бир-бирин джазыкъсына билгенле, бютеу адамлагъа игилик излегенле бизбиз». Баш юретиулени бириди бу, исламны тамалы. Къуранны къайсы назмусун окъусангда, ала барысы адамланы сыйлы кёрюрге, джумушакълыкъгъа, адамны къыйышлыгъына къыйналыргъа чакъырадыла. «Биз, Къуранны къаты тутханла, кесибизни анда изленгеннича джюрютюрге керекбиз! Муслиман адам адебджаны бла таза, халал, уятлы-бетли, кесни ишинде кесгин, сёзюнде кертили болургъа керекди. Ол заманда аллай адам аллахны, адамланы аллында да иги боллукъду, адам улугъа хайыр келтирликди. Ислам дин адамны керти уллу адебни этеди, аны осал ишледен тыяды...» [39].

Алай болса да совет адамланы джашауларында Къуранны уллу магъанасы барды, муслиманла адебджаны бла айырылыб онглудула деген оюмла бизни халкъланы шохлукъларына, ленинчи идеяланы джарыгъы тегюлген керти халыбызгъа чыртда келишмейдиле. Исламны къойнунда тургъанлай, ол китабда башха акъыл этгенлеге джау болургъа, «аллахны джолу бла бармагъанланы» ызларгъа керекди деб кёб кере ачыкъ айтылгъандан жанларгъа ауаз бернучюлеге бек къыйынды. Аллай болумда эм джууукъ адамладан да араны таукел айырыргъа чакъырады Къуран: «Ийнанмауну ийнаныудан бек суюдюле эсе, кесигизге негерге аталарыгъызны, къар-

нашларыгъызны да алмагъыз» (9, 23) деб, тамам таукел айтады.

Не ашхылыкъдан да мийикге кертти ийна-нууу салады «аллахны китабы». Джашауда чырт хайырлы зат этмезге, кишиге да ашхылыкъ келтирмезге боллукъду, джангыз кереклиси, аллахха ийнаныб, анга махтау сала, намаз этиб турууду. Ол замаңда джандетни эшиклери сени аллында ачыллыкъдыла.

Динни джакълаучула айтханнга кёре, аллахны аллында кьоркъмакълыкъ адамланы бир-бири бла джашауда джорукълу этеди, уллу адеблиликге тартады. Алай а ол айтыу адебни дин тамалыны кесинде болгъан кьаршчылыкъгъа тюртюледи.

Къуранда былай айтылгъанды: «Аллахдан кечмеклик эмда джандет тилегиз. Джандетни кенглиги кёк бла джерни арасы чакълыды. Ол аллахдан кьоркъгъанлагъа, къууанчда, бушууда да тыйылгъанлагъа, ачууларыи тыя, кечмеклик сала билген адамлагъа деб къуралгъанды» (3; 127, 128). Андан ары ол сурада аманлыкъ этгенлени юсюнден айтылады. Ала не этерге керекдиле? Аллахны эсге тюшюрюрге, тоба этерге, кечмеклик тилерге керекдиле. Къуранда айтылгъаннга кёре, «аллахдан кечмеклик» бла ёмюрлюк джандет алагъа саугъа боллукъду.

Джерде этген «джийиргеншли» заты ийнанган адамны нек къыйнайды десенг, ол иши аллахха джарашмагъан иш болур деб тартынады. Адамлагъа этген терслигин тюзстирге къайгъырмайды адам, аллахдан кечмеклик табар къайгъылы болады. Ийнанган адам, тилегим аллахха джетди, деб ышанса, аны уятын къозгъагъан затла тас боллукъдула.

Ислам динни адамы адеб джаны бла зауукъ сезимленн джамагъат бла бирге, бютеулей джетишимле этнуде сынамайды. Муслиман адамы адеби-памысы энчиди, къуджур тюрлюдю. «Мен эмда аллах» деген болумда адам джамагъат бла ишлеринде кѣб затны тас этеди. Ма ол болум исламны чегинде джамагъат борчну толу халын къуаргъа мадар бермейди.

Юйдеги-турмуш болумгъа ислам дин салгъан адеб мардала сейирдиле. Эрине суймеклик (муслиман кодекседе ол зат «бойсунуу» деген ангыда джутулуб къалгъанды), аны излеминден, буйругъундан тышына чыкъмау, анга бир затда да кѣнделен турмау, айтханын этген джумушчусу болуб туруу—эрини аллында къатынны борчлары алайдыла. Ол борчланы бузгъаны ючюн, тиширыу эрини эмда аллахны аллында къаты джууаб берликди. Эркиши тиширыуну уялтыргъа адеб джаны бла эркинди, аны бла къалмай, айыб салыргъа да боллукъду: уругъа, кесинден эрек этерге, эшикге кыстаргъа, талах салыргъа. Эркиши уа къуру аллахны аллында джууаблыды. Ол тышында башха тиширыулагъа тагъылыргъа, къатыны разы болмагъанлай, юйге башха тиширыуну келтирирге эркинди. Бир джолгъа тѣртге дерн къатынланы тутаргъа боллукъду. Эркиши башха дин тутхан тиширыуну да алады, муслиман тиширыу а кесин разылыгъы бла башха динни адамына барыргъа болмайды.

Тиширыуну джюреги бла уятыны азатлыкъларын миндеген, юйдегиде бла джамагъатны арасында кесин къалай джюрютюрге кереклисин кесгинлеген адеб джорукъла исламда

кёбдюле. Ала тиширыуну таукеллигин сыйырадыла, творчество джилтишлерин джукълатадыла. Бетин ачыб эшикге чыгыу, эркишиле бла сёлешну, кюлюу, киногъа, театрлагъа барыу тиширыугъа «адебсизликге» саналады. Шерпат адебни ол мардаларын къаты тутуб тургъанла бююн да тюбейдиле. Муслиман адебни сакълар муратда ала зорлукъ мадарланы джюрютюрге да огъай демейдиле. Салынган джорукъланы сакълау неда бузууну керти чурумлары исламда «тыйыншлы» болумну суйгенлени къайгылы этмейдиле.

Муслиман адамны адеби—ол аллахны сюндюден къоркъуб джашагъан, кесини кючу бла болумуна базмагъан адамны адебиди. Кесин факъырландыргъан, гюнахлыгъа санагъан, аллахны къулуна тергеген, кеси этген ишлеге кеси тёре болалмагъан—ма быллай адамны динчиле ёмюрлени узуну махтаугъа, юлгюге тутаргъа тыйыншлы кёргендиле.

Адам кеси кесине не тюлдю, аны джаны, ангысы да аллахдан келген затладыла. Игилликни ол кеси ючюн неда джууукълары ючюн этмейди, аллах ючюн этеди, деб ангылатады ислам. Ма ол себебден джолдашыкъ, къарнашыкъ, шохлукъ, суймеклик дегенча затла исламны идеологиясында кеслерине ёсюм табмагъандыла. Кёкде джандетни, адамланы аллахха бойсунган къулла этиб ёсдюрюню юсюнден къайгырыу джердеги излемлени керри тюртгенди, адеб прогресси нюзюрюн бузгъанды — адамланы насыб табыу нюзюрлерини.

Ислам динни тутмакълыкъ, моллала айтхан бла джюрюмеклик адамланы гюнахлы ишле этнуден бир заманда да тыймагъанды. Дин атала кеслери да бир-бирде динге алай те-

рен сингмегендиле, кеслерин алай тыйгычылы джюрюталмагъандыла. Алай а бюгюн-бюгече да дин адамлагъа, артыкъ да бек джаш тѣлюге, иги адетлени сингдиреди, аланы мизамгъа, ата-аналаны сыйлы кѣрюрге юрстеди, аланы осал ишледен тыяды дегенни эшитебиз.

Къуранны аманатларыи модернист халда ангылатыуда, аланы бюгюнге да игиликлерин кѣргюзюрге тырмашыуда улемле белгилли юретиу мадарлагъа аслам эс бѣле барадыла, сѣз ючюн: чагырны харам этнуге, ата-аналагъа хурмет бернуге. Бу тукъум магъаналы затла бюгюнлюкде унутулуб барадыла неда атенстлге белгисиздиле, дерге кюрешедиле.

Динни къуллукъчулары адеб темалагъа ушакъ этген кѣзюуде чагыр ичну деб кѣб сагъынадыла. Ол тыйгычыны себеби бла муслиманла чагыр ичмегендиле, алай бла башха динлени тутханладан иги джаны бла онглулукъ табхандыла, деб бегитедиле. Амма ол алай тюлдю. Арабла исламгъа дерн, ол динни алгъандан сора да тюрлю-тюрлю чагырладан джийиргенмегендиле. Айтыугъа кѣре, межгитге кеф алыб келгенле, намазны кѣзююнде кеслерин терс джюрютгенле болгъандыла. Эшта, межгитге кеф алыб келнуге Къуран салгъан тыйгыч ма андан чыкъгъан болур. Ол аятда былай айтылады: «Эй, сиз, ий-нанганла! Эсирген кѣзюююгюзде намазгъа джууукъ келмегиз, не айтханыгъызны кесигиз ангыларча болгъунчу...» (4, 46).

«Аллахны ол буйругъу», баям, кереклисича тамамлы къатылмагъанды, иск десенг, аны ызы бла «ѣргеден» джангы оноу келгенди. «Чагыр... Ибилис этген затланы эм осалыды. Джанлагъыз андан...» (5, 92). Алай болса да,

«Ийнек» (2, 216) деген сурада бир аят спирт-ли ичгилени джюрютюуге бир кесек ачык-лыкъ береди. Ол башха тюрлю ангылаугъа джолну кеседи. Мында аллах Мухамматха аллай изни береди: «Ала сеннге чагъыр бла майсирини юсюнден сорадыла. Алай айт: ала-ны экисинде да адамлагъа уллу гюнах бла бир кесек хайыр барды, алай а гюнах хайыр-дан асламды». Гюнахлы джерде чекген кыйы-ыплыкълары ючюн керти муслиманлагъа джаидет джашауну бериллигин айта, Къуран былай келтиреди: анда татыуу бузулмазлыкъ суудан къобанла, сют шоркъала да саркъа-дыла, ичгичилеге бек джарашхан чагъыр шор-къала да агъадыла» (47, 16). Дагъыда бир аят спиртли ичгилени джюрютюуно ол хал-да тюзге санайды. Анда былай айтылады: «Ийнаныб, ашхы ишле этгенлеге гюнах джокъду, аланы ичгенлеринде да джокъду гюнах» (5, 94). Къуранда сёзю баргъаны къуру джюзюмден этилген ичгини, чагъыр-ны юсюнденди, башха ичгилени хакъындан сагъышылмайды. Тыйгъычлыкъ бла алай ул-лу махтаналмагъан муслиман закончула да эсирген адамны айгъакъларгъа иш этиб бир джорукъ чыгъаргъандыла: «кёкню джерден айырмагъан, неда эркишини тиширюдан айырмагъан, неда тили сёз айталмагъан» адамла саналгъандыла эсиргеннге.

Аны бла биргелей муслиман Востока адамны башын тели этген затла бла хайыр-лануу кенг джайылыб болгъанды — гашиш, опиум, бетель, дагъыда башха затланы ичю. Ала адамгъа бек заранлы затла болгъанды-ла. Къуранда белгиленген талай тыйгъычны экономика хатасы кючлю болгъанын да ай-

тыргъа керекди — джюзюм ёсдюрююню къысхартыу, мал продукталаны бир къауумларын кем этиу.

Тамадалагъа хурмет этну, атала бла аналары сыйлары кёрюу деген адет ислам джаратылгъынчы огъуна чыкыгъанды. Эм бурунгу адамла да ол адетни сыйлы кёрюб тургъандыла. Тамадаланы айтханларына тынгылагъандыла, аланы усталыкъларын алгъандыла, джаныуарланы ызлауда сынамларын багъалатхандыла, аны кибик ашаргъа джараулу хансланы таба билулерини, межам ишлеулерини, ишге, уугъа керекли затланы чыгъаргъанларын джаратхандыла. Тамадалагъа хурмет этну бютеу халкълада джюрюгенди, «аллахны аманатларына да» къарамай. Тамада тёлуге сый берну бютёу адам улуда излемледен чыгъады. Ол излемле джамагъатны адамларына, юйдегиге салынадыла.

Бизни къралда джылы келген адамланы, урунуу бла аскерчилик махтауну ветеранларыны сыйлары дунняда болмагъанча уллуду. Ала уллу хурмет, сый табадыла, алагъа къайгырыу керти да алапатды. Алайлыгъы адебни коммунист мардаларына толу келишеди.

Коммунист этика бютеу адам улуну адебни джангы дараджагъа чыгъарады. Дни юретгенча кесни джюрютююню ким да билген мардалары уа осал тюрсюн аладыла. Кеслерини аталары бла аналары неда осийлары айтханга бойсуна, джаш адамла, окъууну, ишни къояргъа, суймей тургъанлай юйдегиге болургъа тебреселе, къалын тёлерге керек болсала, тамадалагъа сый берну алагъа учузлукъ келтирген ауур зат болады.

Аллахны буйругъу бла адамланы сыйлыла

бла сыйсызлагъа юлешну, власты болгъанла
бла болмагъанлагъа, производствону мадар-
ларын къолда тутханла бла тутмагъанлагъа
юлешну адам джашагъан джамагъатда, хар
адамны энчи джашауунда урунууну керти
магъанасын ангыларгъа мадар бермейди. Хар
не да аллахдан келе эсе, сора, аны буйругъу-
на къаршчы атлаб, не джашау, не турмуш
болумну тюрлендирирге мадар джокъду. Хар
адам дуннягъа аллах берген джазыуун бир-
гесине алыб тууады, деб юретеди Къуран.
«Хар адамны бойнуна чыпчыкыны байлагъан-
быз...» (17, 14).¹ Ол затха таяна, ислам дин-
нге керти адамланы хар биринден джазыу-
гъа къымсыз тюбеу, къайсы тюрлю къыйын-
лыкыгъа да аллахдан келген къадаргъача
къарау изленеди.

«Джазыууну кюйсюпмеу уллу аллахны ачуу-
ландырыуду», — деб ангылатадыла улемле
муслиман адамлагъа. Аны бла биргелей ала,
«аллах тѣзюмлюню сюеди» деб, Къуранда
джазылгъан сѣзлени келтиредиле (2, 148).

Бизни къралда муслиман динчиле Къуран-
дагъы эски джораладан джанларгъа тырма-
шадыла. Ислам динни къуллукъчулары энди
бираз башха ауазла береди: урунуу огъур-
луду, сыйлыды, къралны байлыгъын ѳсдю-
рюрге, алай бла джамагъат джашаугъа да,
энчи джашаугъа да ашхы табыкълa къура-
гъа керекди, дейдиле. Джигер урунууну ал-
лах джаратады, джакълайды, ол себебден
халал урунуу ол дунняда сууаб базманнга
джазыллыкъды, деб чертедиле ала. Ауазла-

¹ Чыпчыкъ бурунгу араблада джазыууну белгиси
болгъанды.

ны биринде межгитни имама былай айтханды: «Ислам дин айтханнга кёре, урунуу адам-лагъа намаз этгенча борчду. Заводлада, колхозлада, башха предприятиеледе джамагъат ючюн урунуу, намаз этгенча, ораза тутханча, дагъыда башха дин борчланы толтургъанча, хайырлы, ажымсыз керекли ишди. Халал урунуу ючюн аллах сууаблыкъ джазарыкъды...»

Алай болса да джангыртылгъан ислам адамны урунуу тирилигини къызындырыу ючюн, аны магъанасын аллахны аты бла, ахрат бла байламлы этеди, аны керти тамалдан, керти нюзурден айыра. Урунууну энчи багъасы, аны творчеству тюрлендирген магъанасы алай бла тышына чыгъарылады.

Дин ангы, урунуугъа энчи кёзден къарау-ну осал шартларын алгъа тутуб, коллективизмге зарап келтиреди. Динни фарызларын не къадар джангыртыб ангылатыргъа кюре-шну баргъанлыкъгъа, дин кесини догматика табигъатын тюрлендирмегенлей сакълайды. Аны баш догматы — джанны къутхарыу. Ахратны къайгъысын этиб тургъан дин тутхан адамгъа бек кыйынды коллективге, джамагъат, урунуу, творчество джашаугъа керекли-сича къошулмакълыкъ. Адам кесини эм ашхы муратларын урунуу бла байласа, аны магъанасын толусу бла ангыласа, урунуу ма ол заманда болады творчеству, ол заманда келтиреди адамгъа зауукъ. Коллективде ангылы урунууну хайырыны юсюнден айта, М. И. Қалинин былай чертгенди:

«Джангыз бир ийшам, джангыз бир дин, джангыз бир башха учунмакълыкъ бла тыр-машыу, этген ишшиг, къуру кесинге болмай, бютеу халкъгъа да хайырлыды деген сезим-

ча кѳууатны адамгѳа берлик тюлдюле. Ол ангы мингле бла аллахланы орунларын тутады, православниеникиден башлаб, магометан аллахха дерн. Ол зат кючню кемсиз ѳсдюредн... Бу джаны бла биз дунняда айырылыб башха тюрлю болумну тутабыз. Тюзюча айттайым: биз насыблыбыз!»¹

Насыбны аллай сезими бютеу бизни джамагѳатны хар членниде толу болур ючюн, коммунист адебге кѳаршчы келген дин оюмла бла кѳаджыкѳмай кюреширге керекди.

Динни бютеу мураты бла практикасы ахратны баш магѳанасы болгѳаныны, джерде кечиниюно ѳтюрюк, учхара болгѳаныны юсюнден хар адамгѳа сагѳыш этдиредиле. Дин тутхан адам бла илму-материалист ангысы болгѳан адамны психологиялары, ич эмда тыш кючлерин джыйышдырыргѳа мадарлары, кеслерини кѳолларындан келген бла хайырланыу онглары бирча тюлдюле. Дин тутхан адамны экили болмакѳлыгѳы аны творчество мадарларыны ѳсююне тыйгѳыч салады.

Коммунистлик адебни джорукѳларыни орната, кетмезлик материал эмда тин байлыкѳланы кѳурай, адам кесини этген иши бла кесини джашауда бегитеди. Туугѳанлары, туудукѳлары алгѳа бардырыб тургѳан ишледе, табхан, ѳсдюрген баласында, джашаугѳа салгѳанында созады адам кесини джашауун. Ёлгенден сора джашамакѳлыкѳны бу джапджангыз кертн юлгюсюдю, аны адам, кѳзбаулу таурух кючледен алмай, кесини кючю бла кесн кѳурайды.

¹ Калинин М. И. Статьи и речи, М., 1937, 63 б.

«Адамны джерде джолу кысхады, белгисиз башланады, белгисиз ётеди. Хар адамгъа буюрулгъан кюнлени тергеуюн аллах джегил бардырады, ол кюнлени санын ёсдюрюрге кишиге да мадар берплмегенди. Хар бир-бизни къачап джууабха тартарын сынгар аллах кесн биледи. Ол себебден джангыз бир кюнню зыраф ашырмазгъа, сабанны кирлендирген аман ханслача джашамазгъа керекди...» Быллай муслиман ауазны сёзлеринден амалсыз пессимизмни джелли урады.

Башха динленича, джашауну июзюрю бла магъанасыны юсюнден исламны юретгени да адамны акъылын, кюнюн терс джолгъа бурады, «керти джашаудан къарантхаланы джуртуна кетереди аны, кесини ишине ийнангысыз этеди, дунясын тозуратады. Джашауну магъанасын джашаудап тышында излеу адам адамны джегнуде къуралгъан антагонист джамагъатлада адамланы джашау джаны бла эзилгенлерин кёргюзеди. Унукъгъан кёбчюлюк, экономика, политика, тин джашау джаны бла эрекликде кыйын болумдан чыгъаргъа мадар кёрмей, керти джашауда тюзлюкню орнатыргъа боллугъундан тюзлюлюб, кесини муратларын кёкге кёчюреди» [40].

Бойсунууну, джазыуну аллында ийилууню махтай, ислам урунганланы эркинликсиз джашауларын тыйыншылыгъа санайды, дин тутхан адамланы джашау джолда къайгысыз, къаугъасыз джюрюрге алландырады.

Адамны адеб тюрсюнюн ачыкълауда хар кимни кесини эмда башхаланы этген ишлерине адеб джаны бла багъа берну магъаналы иш болады. Гюнахлы ишлерни ючюн динчилени аллында сокърану, кесини эмда башха-

ланы терс ишлерни кечну, аллахдан кечмеклик табаргъа ышаныу дин тутхан адамланы эки бетли этеди, кеслерини излемлерин азайтады, таукелликлерни бла ич мизамларын ояды. «Джангылмасанг, сокъранчыкъ тюлсе, сокъранмасанг, къутулаллыкъ тюлсе!» деген парт сёзю дин тутхан адамла бош джюрютмейдиле.

Белгили атенст академик Ю. П. Францев былай джазгъанды: «Дин адебни ол экибетлиги, аллай экилиги, эм ахыры хар адамны къаллай къыйын джашау болумдан да чыгъарыргъа сёз бериб,—дин адеб бла илму адебни арасында эм уллу башхалыкъ ма олду. Тюзюча къуралгъан илму адеб сынгар бир ёлчени тутады—джамагъатны адамларыны насыбын, адамны насыбын. Ол бизни коммунист адебибизди».¹

Коммунист адеблиликни кодексин оптимизмден толуду. Аны баш джорукълары совет адамланы джашауларыны мардасы болуб бошагъандыла, бизни ишибизни кертилигине ышанмакълыкъ бередила, аллыбыздагъы июзюрлени толлукъларына, адамны насыбы ючюн салынган планларыбызны баджарылыкъларына, адамны къолундан келлик уллу затланы барысына джол ачыллыгына ийнанмакълыкъ бередила.

Алай тюлдюле Къуранда айтылгъан адеб джорукъла. Таб аны джангыртыргъа кюренген модернистлени ишлеринде да джашауну керти муратларын белгилерге себеб болгъан зат джожьду, адамлагъа керти джолну кёре билерге мадар берилмейди.

¹ «Наука и жизнь», 1964, № 6, 19 б.

Къуранны баш магъанасына кысхача къарадыкъ, аны кирик ол бурунгу китабы бюгюнгу муслиман алимле къалай ангылатханларыны баш джолларыны сюзюк. Керти кыйын, къатышыу халда джазылгъан китаб болуб, Къуран бурун заманда адамланы биллим дараджаларын кѳргюзеди. Аны ичинде джерде болмагъан, «кѳкде» джаратылгъан зат джокъду. Алай а ѳмюрлени узуну ол миллионла бла адамлагъа сингдирген оюмла (ала бюгюн да тохтамай бардырыладыла) джамагъатда барыб тургъан идеология процесслени кыйынлыкъларына шагъатлыкъ этедиле.

Бизде ислам дини, социалист джамагъатда кыйсы бир динча, бурун заманы чирик адетине бурулгъанды. Алай болса да ол адет алкый совет адамланы бир кесегини ангысында къаты бегиб турады. Сыйлы китаб дегени керти магъанасын билмегенлик, аны аллахдан келгениге санамакълыкъ, ол китабы (дин къуллукъчуланы болушлугъу бла) «мийик», «ѳмюрлюк» партлыкъны китабыча ангыламакълыкъ дин шартланы сакъларгъа болушады.

Бизни къралда, адам улууну историясында биринчи болуб, адамны ич дунясыны эркинлиги толу баджарылгъанды. Ол эркинликге СССР-ни Конституциясы, республикаланы Конституциялары гарантия бередиле. СССР-де дин тутханы ючюн адамны ызлау, кыйнау болмагъанды, бюгюн да джокъду. Дин тутханланы атенстле бла тенг эркинликлери барды. Алай а бюгюнгу дини культураны мийик-

лигине чыгъар ючию, не джаны бла да онглу адамны ёсдюрюр ючию, совет адамланы ангыларып дин ышанладаң азатларгъа керекди. «Сыйлы китабда» айтылгъаннга кертти, илму анализ этнуню ол проблеманы баджарыуда уллу магъанасы барды.

КИТАБНЫ КЪАРАЧАЙ ТИЛДЕ ЧЫКЪГЪАНЫНА ТАМАМЛАУ СЁЗ

«Къуранны юсюнден китабны» орус тилде Ставрополь китаб басма эки кере чыгъаргъанды — 1979 эмда 1984 джыллада. Озгъан заманны ичинде окъуучула китабны юсюнден авторлагъа кёллерине келген кёб затны джазгъандыла, Къарачай-Черкесияны окъуучулары да бардыла аланы ичинде. Авторла аудиториялада сёлешген сагъатда да соруула кёб болгъандыла. Бу тамамлау сёзюню автору 1984 джыл апрелде «Тау» совхозну клубунда соруула бла джууабланы ингириинде болгъан эди. Тюбешиню КПСС-ни Къарачай-Черкес обкомуну лектор къаууму къурагъан эди. Эсимден энтда кетмегенди ол тюбешиу. Кёлюме асыу болгъан эди, китабны акъыл бёлюб окъугъанларын таныгъанымда, ала берген соруула, адамла, ат башындан окъуб кьоймай, терен сагъышланыб окъугъанларына шагъатлыкъ эте эдиле.

Башха сорууланы арасында, бирикдириб айтсакъ, бу магъанагъа келген соруула кёб эдиле: Къуран эмда ислам динни тутхан халкъланы исторнясы. Кёб затха тийишген, кёбню ачыкъланырын излеген сорууду бу. Муслиман дин джайылгъан халкъланы тин джашауларыны кёб тюрю джанындан ай-

тыргъа керек болады. Атеизмни бир-бир пропагандистлерича, ислам халкълары тин джаны бла ёсюмлерине тыйгъыч болгъанды, Къуран джашаугъа тийишмеген магъанасы бла илмуну, творчество оюмну ёсюмюне чырмау болгъанды деб къойсам, джууаб толу боллукъ тюлдю, бу уллу магъаналы соруугъа огъарыдан къараб къоюу терс да боллукъ эди.

Кертиди, дин дунияны халкъларыны барыны да тин джаны бла ёсюмлерине уллу зарап салгъанды. Къуру ислам болмай, христианство, иудаизм, буддизм, аны кибик меджисуулукъ динле — шаманизм, идоллагъа табынуу д. а. к., ёсюмлю капиталист къраллада, артыкъ да бек АБШ-да, энди туууб башлагъан джангы динле — была бары бирча саладыла заран. Артда айтылгъан динленн къуралыуу бююннго капиталист джамагъатны иннет-тин кризисине шагъатлыкъ этеди, буржуазияны адетли тин хазнасы оюлгъанын, культураны осал халгъа тюшгенин кёргозеди.

Алай а бусагъатда сёз аны юсюнден тюлдю. Ол энчи темады, магъаналы идеология проблемады. Экинчи джанындан а, бизни къралгъа чекни тышындан келген антисоциалист пропаганда ислам дин джайылгъан джерледе джашагъан халкълагъа — Орта Азияда, Къазахстанда, Азербайджанда, Дагъыстанда, Север Кавказда джашагъанлагъа, татарла бла башкирлеге — ислам динсиз адамны тин байлыгъы боллукъ тюлдю, ислам ол халкълары культураныны айырылмазлыкъ элементиди деб, къыркъ тамакъдан къычырады. Бизни къралда исламны эски-чирик адетлерине къаршчы бардырыл-

гъан атенст иш, — аллай иш а къайсы тюрлю динни да айгъакълайды бизде, — миллет тин байлыкълагъа, миллетлени энчи халилерине къаршчы бурулуб бардырылгъанча кёргюзюледи.

Илму атеизмни теориясына, практикасына да келишмеген затладыла быллай айтыула. Алай айтыу Совет Союзуу Коммунист партиясыны миллет политикасына, КПСС бла совет правительствону культураны хакъындан политикасына бетсиз халда ётюрюк затланы джалгъауду.

Ислам миллет дин тюлдю. Ол юч дуня динни бириди, алай демеклик — дуняны кёб къралында, халкъланы арасында кенг джайылгъан динлени бириди. Къайсы болса да бир халкъны айырыб энчи миллет хазнасы тюлдю. Айырыб бир халкъны культурасы бла байламлыгъы бар эсе, аллай байламлыкъны дараджасы ол халкъны арасында дин къайсы кёзюуде джайылгъанына кёре, къалай тамырланганына кёре, ол неда бирси халкъны энчи историялы джазыууна кёре болады.

Север Кавказы халкълары ислам динни башха халкъладан кеч алгъандыла... Ол себеден мында аны халкъланы тин джашауларына къатылыуу Орта Азияны халкъларыны тин джашауларына къатылгъаныча тюлдю. Совет Союзда муслиман динни тутхан граждандлагъача тюлдю аны къатылыуу тыш къраллы Востокда, Север Африкада, бизни планетаны башха тыш къраллы джерлеринде джашагъан муслиманлагъа. Арада уллу башхалыкъ барды. Социалист джамагъат-политика къуралыш, джашауу социалист болуму бизни къралны муслиманларыны культуралары

бла турмушларын тамырындан тюрлендирген диле.

Былайда ары-бери бурмай кесгин джууаб берилрин излеген бир принцили соруу барды. Ол сорууну джууабы буду: ол динни тутхан халкъланы миллет культураларын ислам къурамагъанды. Къуран джазылгъан кёзюуден башланмайды ол культура, ары дери узакъ заманладан келеди ол. Ислам дин, бизни эраны алтынчы ёмюрюнде джаратылыб, Джууукъ Востокну халкъларына терк джайылгъанды. Халкъланы арасында джайылгъан сагъатында, исламны иннети, адетлери къурала баргъан сагъатда бу дин да, башха динлеча, ислам диннге дери къурагъан культура хазналаны кеси ичине джыйышдыргъанды. Дамаскда, эндиги Сирияны ара шахарында, ол Араб халифатны аралыгъы болгъан кёзюулеге культура бек мийик дараджалы болгъанды. Айырыб Дамаскда къуралгъандыла искусствону алгъыннгы элементлери, артда дуня литературада алагъа исламныкъы деселе да. Бу элементледе уа византиячы, бурунгу римчи, алагъа дери джаратылгъан ассирниячы дагъыда башха культураланы элементлери бла адетлери бардыла. Бу затла муслиман динни алгъан халкъланы культураларына кючлю къатылгъан араб-муслиман элементлеге бурулгъан эселе, алайлыгъы не муслиман динни, не дин башчыланы, не Къуранны, не аны джайгъанланы асыллыкъларындан тюлдю, аны ючюн бюсюреу этиллик башха халкъланы культура джетишимлерин ичине сингдириб айнытхан фахмулу араб халкъды. Араб къралны бир-бир башчылары, артыкъсыз да аны ёсюмюню

историясыны ал чагында, плмулагъа, культурагъа, фахмулу алимлеге башчылыкъ этиб, кеслерини къралда культураны джайыугъа себеб болгъанларыи, Бурунгу Греция бла Бурунгу Римни тин байлыкъларын джангыдан ёсдюрюге болушханларыи да чертерге керекди. Араб халифат айныгъан орта ёмюрледе ол затла Европада унутулгъан халда болгъандыла. Дуния культураны аллында бу джаны бла арабла бек бюсюреулю иш баджаргъандыла. Антика культура бла илмуну кёб джетишими бла шагърей болургъа европачылагъа мадар берген арабла болгъандыла.

Орта ёмюрледе араб дунияда китабланы джазыб кёчюрюу адег кенг джайылады. Джаза билиу хайыр тюшюрген, сый берген усталыкыгъа бурулады. Орта ёмюрледе араб къралла бла аланы ара шахарларында (Дамаскда, Багдадда, Кордовада, башхалада) бай библиотекала къралалдыла, ала ол кёзюуледе акъыл хазнаны бай гёзени боладыла. Быллай джазма ёсюмге башлам берген а Къуранны кёчюрюуден, аны кёбейтиуден башланнганды.

Араб тилли орта ёмюрлю литература, — анга бир-бирде араб литература дейдиле, ол тюз тюлдю, не ючюн десенг, аны къуру арабла къурамагъандыла, азербайджанлыла, персле, таджикле, узбекле, араб халифатлагъа кирген башха халкъла бары бирге къурагъандыла аны, — сейирлик халда ёсгенди. Олсагъатлада джазылгъан чыгъармала дуния литературагъа магъаналы юлюш болуб кёшулгъандыла.

Орта ёмюрледе араб джазманы магъана-

сы, ол кёзюуледе Европагъа латынь болгъанча, уллу болгъанды — илму бла литература-ны тили болгъанды араб тил. Башха халкълагъа дуня цивилизацияны джеттешимлеринден хапарлы болургъа болушханды ол. Алай а, бу затланы черте, биз эсге алыргъа керек-биз: араб культураны ол аламат айныгъан кёзююнден бери кёб ёмюр кетгенди. Ислам Север Кавказны халкъларына джайылгъан кёзюуге, айырыб айтсакъ, Къарачай-Черкесияны халкълары ислам диниге кечген сагъатлагъа, араб тилли культураны алгъын-ныгы магъанасы, кюн батханча, къайтмаздан кетген эди.

Алай болса да ишни башы мында тюлдю. Къарачай-Черкесияны халкъларына ислам дин кючлеучю тюркле бла аланы вассаллары кърым ханланы юсю бла келгенди. Эки къау-умуну тин байлыгъы да араб культураны ай-ныгъан кёзюююнден кёб къатха кем болгъанды. Ол себебден, ислам динни джая, ала бу джерледе джашагъан халкъланы тин байлыкъларына хайырлы джукъ къошалмагъандыла.

Ол огъай Турция бла Кърым ислам динни сингдириб кюрешген кёзюуледе Къарачай бла Черкесияны халкъларыны кеслерини бай энчи тин культуралары болгъанды. Тюрк пачала бла кърым ханла уа араб аскер башчылача дараджада болмагъандыла. Арабла кеслерине джер къоша, динни джая къазауат этген сагъатда, социал-экономика, культура джапы бла хорланган халкъла аладан онглу болсала, аланы культураларын кеслериникине сингдиргендиле, араб культура хорланган халкъланы культурасына къошулуб тас болуб къалады деб къоркъмагъандыла. Кесле-

рини культураларына башха культураланы кьоша, башхалагъа кеслерини культураларын кьоша, ала багъалы культура сплавны кьурагъандыла, араб, араб тилли культура деб анга айтадыла.

Исламны Къарачай бла Черкесиягъа джайгъан сагъатда уа аллай затны аты-чууу да болмагъанды. Тыш джерли кючлеучюле ислам бла джихадны (къазауат) байрагъыны тюбюнде келгендиле, Къарачай бла Черкесияны бурунгу халкъларыны миллет культураларын теблегендиле. Алай бла ислам джашаудан кери дин оюмланы сингдиргенден башха бир зат да бермегенди бу халкълагъа. Динге сокъур ийнандырыуну теория, идеология, методика тамалы да Къуран болгъанды. Муслиман школлада окъургъа-джазургъа юретнуню тамалы да Къуран болгъанды, аны окъууну баш джоругъу уа «сыйлы китабны» аятлары бла сураларын азбар этнуден ары бармагъанды. Дуняны, аны ёсюм джорукъларыны юсюнден не керти билим бермегенди ол окъуу, не джамагъат джашауда болумланы ангылатмагъанды, не литератураны, не араб тилни кесин билирге юретмегенди.

Бу затладан къараб айтсакъ, Къуранны культураны историясыны белгисича, араб культураны эсгертме китабыча багъалатсакъ да, Къарачай-Черкесияны халкъларыны тииджаны бла ёсюмлерине аз да хайыры тиймегенди. Бурун да болмагъанды, энди уа, бизни замапда, аны хайыры бир тукъум бир затда боллукъ тюлдю.

Аны тышында да бу китаб (Къуран бла аны авторлары терс тюлдюле ол затда) джа-

магъат оюмну манипуляторларыны кёбюне болгъанды идеология таянчакъ. Реакцион динчиле, бу китабха таяна, дин-миллет айрылыкъланы отун ышырыб, алгъы бурун тюрк пачалагъа болушуб, артда патчахны заманында башха миллетли, башха тюрлю дин тутхан урунганланы бир-бирине къаршчы ышырыб тургъандыла. Уллу Октябрь социалист революцияны джылларында, таулу халкъла орус къарнашла бла бирге социал эркинликге ие болур ючюн кюрешген сагъатда, контрреволюционерле Къуранны урунган халкъгъа къаршчы кюрешлеринде хайырландырыб тургъандыла. Социализмни къурау баргъан джыллада кулакка, эзилиб бошамагъан бийле моллала бла эфендиле къатыш Къуранны урунган халкъны социалист джетишимлерине, джашауну тенглик бла къарнашлыкъны тамалында джангы юлгюсюн къураб кюрешгенине къаршчылыкъгъа хайырландыргъандыла. Кеслерини халкъгъа къаршчы ишлерине мюкюллюк табар ючюн, ала исламгъа, аны дин тамалы Къураннга таяныб тургъандыла. Аны бла биргелей, Къуранда аты-чууу сагъынылмагъан затланы, иннетлени, Къуранда алай айтылады деб, алдаулукъ бла бардырыб тургъандыла, «сыйлы китабны» къаранчхагъа тутуб. Муслиман адамла Къураннга уллу сый бергенлери бла, диннге ийнанганланы джюрек сезимлери бла хайырланыб, аланы башларын къатышдырыб, кир ишлени бардырыб тургъандыла уятны-хаятны билмеген душман иннетли адамла.

Бусагъатда бизни къралда дин тутханланы асламысы, ол санда кърал властны органларында эсебге алыныб кеслерини афендилик

борчларын баджаргъанла да, кърал оноула-
гъа разылыкъларын билдириб, динни юсюн-
ден Совет власть белгилеген джорукъланы
бузмай джашайдыла. Алай а энтда тюбейди-
ле бир-бирде «джарым моллала», «дуа» фаб-
рикантла, байыныр муратда этген алдаулукъ
ишлерин Къуранны аты бла джабаргъа кю-
решгенле. Аллайланы асламысы Къуранны
ичинде не джазылгъанындан хапарсыздыла,
кеслерине таб тюшсе, аны магъанасын кы-
йышдырыгъа тартынмайдыла. Алай бла бу
тукъум адамла китабны хайыр тюшюрю
дыгаласда джюрютедиле, дин сезимли адам-
ланы алдаргъа уялмайдыла. Ол зат а джа-
магъат джашаугъа къраршы келген акци-
яды.

Къайсы тюрлю дин да анга ийнанганла-
гъа танг къатылады. Исламны аллай кючу
айырылыб диннге ийнанганланы турму-
шунда бек танылады. Дин бла аллахха ий-
нанганла, миллет адетле бла дин джорукъл-
ланы бир-биринден айыра билмегенлери се-
бебли, къуру аллахха ийнанганла болуб
къалмай, дин бла байламлыгъы болмагъан-
ла да, бир-бирде бу эки башха затны бир
тутушлу затча, миллет адетлеча алыб къоя-
дыла. Алайлыгъы ангылатыу атеист ишни
къыйын этеди, динчиликге, эски-чирик адет-
леге къраршы кюрешни, илму-атеист юретиу-
ню артыкъ да бек керекли этеди.

Атеист иш эблиликни, адамланы джюре-
гине джол таба билуню излейди. Диннге
ийнанган адамланы джюресклерин къыйнар-
гъа, кёллерин къалдырыгъа джарамайды.
Унутмазгъа керекди ала ичлеринден ийнаныб
тургъанларын. Адам джангыла эсе да, аны

ангысы илму тамалда кьуралмагъан эсе да, селеке этиб, аны джюрегин джарсытыргъа джарамайды. Илму атеизмни пропагандистини борчу адамны джангылычын ангылатыуду, кертиге аны кёзюн ачыуду, тюз джолгъа турургъа болушууду.

Алай а бу илму-атеист юретиуноу сынга бир джаныды. Дин кьарам бла джангылыч ийнамны хорлауду бу. Ишни экинчи джаны джангылыч, динчи дуння кьарамны орнуна адамны ангысына илму билимни, дунняны юсюнден керти халны терен сингдириуду. Илмуну болушлугъу бла джетерге боллукъду ол муратха, пропагандист кеси илму джорукълагъа таяныб, илму бегитген факталагъа таяныб ийнандырыргъа боллукъду адамны кесн теджеген иннетге.

Дин кьарамла бла принциплеге терсди деб кьоймакълык джукъ бермейди адамгъа, адам ийнанырча, затны тамырындан ачыкъларгъа керекди. Тюшюндюрюб, не джаны бла да бегимли, ийнамлы айта билмесе сёзюн пропагандист-атеист, адамла андан чиркерге боллукъдула. Атеизмни пропагандистлерини аллай джангылычларын дин лагерде бизни иделогия джанындан кьаршчыларыбыз уста хайырландырадыла. Сынамы аз пропагандистини аллай джангылычын кёбдюрюб, ала саулай илму-атеист пропагандагъа да ол кёзден кьаратыргъа, халкъны аллында анга ийнамны джояргъа кюрешедиле.

Бу затха эс бёлмезге джарамаз. Илму-атеист пропаганданы бардыргъан сагъатда В. И. Ленинни юретгенни унутмазгъа керекбиз: халал кёллю, джарашыу халлы, ийнамлы сёлеше билген ангылатыучула болургъа

борчлубуз. В. И. Ленин ислам джайылгъан районлада бу джанындан артыкъ да бек сакълыкъны излегенди атеист ишни бардыргъанладан.

Дин бла тин культураны бир-бирн бла келишмекликлерини проблемасы илму атеизмни пропагандистинден айырыб терен билимли болууну излейди. Бу затны юсюнде марксист-ленинчи илмуну позициясындан алкъын терен сюзюлмеген аспектле бардыла. Муслиман дин джайылгъан халкъланы арасында ислам бла ол халкъланы тин культураларыны арасын айыргъан кёзюде, джангылыч джиберирге джарамайды. Муслиман динчиле (сёзсюз, бир къауум политика кругну болушлугъу бла) бегитирге излеген концепция, ислам дин муслиман халкъланы тин культураларыны тамалыды, дейдиле. (Былайда «муслиман халкъла» деген термин терсли, марксист термин тюлдю ол, аны буржуи илму бла литература хайырландырадыла. Бир-бир совет автор бу терминни джангылыч джюрютеди). Бу концепцияны айгъакъларгъа къолгъа алгъан пропагандистлеге бюсюреу этерге керекди.

Илму тамалда, вульгаризмден керн болуб, ангылатыу ишни тамамлы къураргъа борчлубуз. Атеизмни пропагандистлерини бир-бири сёлешген сагъатда, неда джазгъан ишлеринде, ислам искусствогъа, айырыб айтсакъ — живописге, къаршчы болгъанды дейдиле. Былай бегитиу джангылыч болгъаныны юсюнден талай кере чертгенме мен («Ислам на Северном Кавказе» деген китабда да чертилгенди ол, Китаб Ставропольда 1973 джыл

биринчи кере, 1984 джыл экинчи кере чыкыгъанды).

Биринчи кере алай айтыб бегитген авторну ким болгъанын ачыкылагъан бюгюн кыйынды. Аны тамырлары ёмюрлени терениндедиле. Эшта, ол авторла буржуазиядан болгъан болурла, христиан миссионер позицияны тутхан дворян-феодал востоковедле болургъа да болурла ала. Христианствону бегитир ючюн исламгъа къаршчы кюрешгенле искусствогъа асламыракъ эс бёлгендиле (тюзюрек айтсакъ, ала кеслерини динлерини кенг джаяр ючюн искусствону болушлугъуна аслам таянгандыла), ала исламны алай ёсюмлю болмагъан, «тёбен» дараджалы динча кёргюзюрге дыгалас этгендиле. (Айтыргъа, исламны къуллукъчулары да христианствогъа ол зат бла къайтаргъандыла тёлеуню).

Къалай-алай да болсун, ислам искусствогъа чюйре къарагъанды деу джангылычды. Башха дуння динлеча, ислам да искусствону динге ийнанган адамланы сезимлерине бегирек къатылыр ючюн хайырландыргъанды. Ол джаны бла ислам, христианствоча, иги танг джетимле болдургъанды. Артыкъ да бек культ архитектурада, искусствону бу тюрлюсюн кеси муратларына хайырландырыуда. Джууукъ Востокну бютеу барында, Север Африкада, азиат къралланы ислам джайылгъан джерлеринде, Совет Орта Азияда, Тау Артында, Волга джагъасында муслиман культ зодчествону сейирлик архитектура эсгертмелери сакълангандыла. Аланы аллахны аты бла байламлы къурагъандыла, алай а ол затла адамны фахмусуна, аны акъылы бла къолларына уллу махтау келтиргендиле. Бу тезисни

атенст пропагандада бусагъатдан эсе кенг хайырландырыргъа керекди. Адамны акъылы бла аны къоллары этген тамашалыкъ затланы диннге бериб къояргъа джарамайды, алай этерге боллукъ да тюлдю.

Бусагъатда муслиман искусство деген аты джюрютген затла VII—VIII ёмюрледе Дамаскда къуралгъандыла, ол Араб халифатны аралыгъы болгъан заманда. Муслиман архитекторла, бурунгу рим, византий архитектураны эм асыл джетишимлерине юре-ниб, анга кеси къыйынлары бла болдургъан жангы затланы къошуб, мавритан архитектура стиль деген жангы джетишимге ие болгъандыла. Артда халифлеге къалала ишлеу, алада байлыкъ къурау кенг джайыла барыб, гражданд мавритан архитектура ёсюм алгъанды. Бизни заманга дери культ архитектураны эм иги сакъланган эсертмелери, ол санда исламны ал кёзююнден, Омеядланы туудукъларындан къалгъанла — VIII ёмюрню арасына дери ишленген архитектура эсертмеледиле.

Бу мекамлада живопись кенг хайырландырылгъанды. Алай а ол живопись адамла бла джаныуарланы сураты бла джасалмайды, ол оюулу живописди, ол санда ёсюмлени оюулача суратлагъан живопись.

Эшта, исламны ал кёзюулеринде джаны болгъан затланы суратын салыугъа уллу тыйгъыч болгъан болмаз. Джууукъ эмда Орта Востокну, Север Африканы шахарларындагы музейледе джаныуарланы, адамны да кёб миниатюра сураты сакъланады.

Айтыргъа, Къуранда муслиманлагъа джаны болгъан затланы суратын салмагъыз деб бе-

гитген не бир сура, не бир аят джокъду. Джаны болгъан затланы суратын салыугъа къаршчылыкъ танытыуну биз сынгар хадис-леде (таурухлада-айтыулада) табабыз, ол зат Суннада бегитиледи. Специалистле — востоковедле бла исламоведле айтханнга кёре, муслиманлагъа джаны болгъан затланы, адамны суратларын салыргъа буюрмагъан хадис IX ёмюрден алгъа чыкъмагъанды, алай демеклик — Къуранны магъанасы джазылыб бошагъандан сора иги кесек замандан къошулгъанды ол. Алгъы бурун джаны болгъан затланы суратлары межгитлени къабыргъаларына да салыннганды. Алай а 690 джылны тегереги заманда межгитледен джаны бар инсанланы суратлары къорайды. Алайды, къысхасы бла айтханда, ислам динни джаны болгъан инсанланы суратын салыргъа къоймагъаныны хапары.

Бу тыйгъыч муслиман къраллада живописни кёб тюрлюсюню ёсююне, артыкъ да бек портрет живописни ёсююне, уллу чырмау болгъаны хакъды. Тыйгъыч болса да, керн атыб къоймагъандыла живописни. Востокну художниклери муслиман кёзюуде да малланы, къанатлыланы, таб адамны суратын да салгъандыла. Эски къол джасмаланы, суратлау литератураны, беллетристиканы кечюрген сагъатда артыкъ да кенг хайырландыргъандыла аллай суратланы. Аль-Харирини «Макъам» деген китабы Иракда XIII ёмюрде аты айтылыб тургъан китабланы бири болгъанды, суратлау джаны бла фахмулу джазылгъанды. Парижде бу китабны месопотамчы художник Ахья ибн-Махмуд джарашдыргъан списогу сакъланады. Анда художник

салгъан жанрлы суратла кёбдюле: тёрени ишин, джолоучулукъну, межгитни кёрюзген суратлары, аланы арасында адамла, тую, ат суратла бардыла.

Байланы энчи юйлерни къабыргъаларын адамланы, джаныуарны суратлары бла джасаб турадыла. Исламны историясыны ал кёзююнде бир-бир халифлени къалаларыны ичи да аллай роспись бла (къабыргъа живопись) джасалыб болгъандыла.

Алайды да, живописни ислам унамагъанды деб тюбелек бегитиб кююу дурус тюлдю. Межгитлени къабыргъаларында живописни къоратхандыла. Башха динлени культ мекамлары бу джаны бла муслиман межгитледен ариу джасалыбдыла.

Алай болгъанлыкъгъа адамны ариулукъгъа тырмашыуун киши да тыйыб кюялмайды, ол хама ариуну суратларгъа, аны ич магъанасын кёрюзюрге тырмашханлай турады. Джаны болгъан затланы суратларын салыргъа ислам тыйгъыч болгъанында, муслиман къралланы художниклери чемерликни оюулу живописге бургъандыла, алай бла искусствода энчи эпоханы кюрагъандыла. Север Кавказда кечги муслиман архитектураны талай багъалы эсгертмеси бизни заманга ашхы халда джетгендиле. Аладан экиси межгитледиле. Бирин алгъынгы Владикавказдагъы межгит (бусагъатда ол Орджоникидзеде республиканы краевед музейини филиалына бурулуб турады), экинчиси уа Ставропольдагъы межгитди. Бусагъатда аны мекамнында административ учреждениеле орналыбдыла, ол санда история бла культураны эсгертмелерин сакълауну Бютеусоюз обществосуну

край бѣлюмю да. Железноводскеде мавритан (араб) стилни архитектурасындан эки багъалы эсгертме барды. Аланы бири Бухар эмирни алгъыннгы къаласыды (бусагъатда ол Тельман атлы санаторийни бир корпусуду), экинчи Островскийни минерал ванналарыны межамыды. Бу межамла бары арну бояулу оюула бла джасалыбдыла.

Бу эсгертмеле архитектура джаны бла бек багъалыдыла, бизни ёмюрню аллында ишленселе да. Ала муслиман искусствода оюула къалай уллу орун алгъанларын таныргъа болушадыла. Алай болса да бу архитектура юлгюле Север Кавказы халкъларыны, ол санда Къарачай-Черкесияны да, граждан, культ архитектураларына къатылмагъандыла, бу халкъла мекям ишлеуде ол юлгюлени хайырландырмагъандыла.

Къарачай-Черкесияны, Север Кавказы бурундан джашаб келген халкъларыны культураларына уа ислам уллу заран салгъанды. Ислам динни къуллукъчулары халкъны бурунгу культура адетлерин къоратыргъа тырмашыб тургъандыла: аланы тамырлары муслиман динни бу халкъла алмагъан заманладан келгенди, кѣб затда ала ислам дин белгилеген мардалагъа къаршчы келгендиле. Халкъ джырла, таурухла, хапарла, нарт сѣзле, тепсеуле бек байдыла, алада эркин оюмну, диннге къаршчы иннетлени ауазы ачыкъ эшитилиб турады. Аланы кѣбюнде моллала, аллахны ахлулары хыликке, селеке этиледиле, аланы алдаулукъчу, джут халилери айгъакъланадыла.

Муслиман дин къуллукъчула Къарачай-Черкесияны, Север Кавказы башха халкъла-

рына кѣб заманны ичинде энчи миллет джаз-ма кѣураргѣа, орус тилде окѣургѣа чырмау болуб тургѣандыла. Муслиманлагѣа тѣйыншлы джазма сынгар араб джазмады, Кѣуран джазылгѣан тилни джазмасыды дегендиле. Совет власть орналыб, культура революция ары дери миллет джазмасы болмагѣан халкѣлагѣа окѣуугѣа, культураны кѣаласын ишлерге, халкѣланы бир-бири бла байламлы этген орус тилни окѣургѣа кенг джол ачхан заманда, башындагѣы сылтауланы тамалгѣа тутуб, динчиле антисовет реакция бла контрреволюцияны харам иннетине джандауурлукѣ этиб тургѣандыла.

Араб тил уллу магѣанасы болгѣан культураны литература эсгертмелерини тилиди. Бусагѣатда 100 миллиондан артыкѣ араблыны ана тилиди ол. Алай а Кѣарачай-Черкесияны эмда Север Кавказы халкѣларына бу тил ангылашынмайды, биреу тилиди ол алагѣа. Бусагѣатда бизни кѣралны бютеу халкѣларына бир-бирин ангыларгѣа, бир муратда биригирге мадар берген, адам улуну тин, культура хазналарына джол ачхан орус тилди. Араб тилни бизни кѣралда муслиман дин джайылгѣан джерледе миллет тиллеге, орус тилге кѣаршчы салыу совет халкѣланы интернационалист бир иннетлиликлерине, коммунизм ишлеуню иннетине кѣаршчы келеди. Бу затда сылтаугѣа Кѣуранны тутуу — ол кир иннетли алдаулукѣду, муслиман диннге ийнанган адамла сѣйын бек мийикде тутхан китабны аты бла хайырлана, совет адамланы излемлерине кѣаршчы оюмланы сингдирирге тырмашыуду.

А. АВКСЕНТЬЕВ, профессор.

ҚЪОШАҚЪ МАТЕРИАЛ

Къуранны сураларыны (башларыны) атлары

1. Фатиха (Китабны ач-хан)
2. Ийнек
3. Имранны юдегиси
4. Тиширыула
5. Шхууур
6. Мал
7. Тыйгъычла
8. Табыш
9. Тобагъа тюшюу
10. Юнюс (Иунус)
11. Худ
12. Юсуф (Иусуф)
13. Кёк кюкюреу
14. Ибрахим
14. Ал-Хиджр
16. Бал чибинле
17. Кечеги сынау
18. Дорбун
19. Марнам
20. Та ха
21. Файгъамбарла
22. Хадж
23. Ийнанганла
24. Джарыкъ
25. Айырыу
26. Поэтле
27. Къумурсхала
28. Хапар
29. Гыбы
30. Румла
31. Локъман
32. Ийилиу
33. Шийых джыйылыу-ла
34. Саба
35. Мёлекле
36. Йа-син
37. Тизгинде тургъанла
38. Терек бачха
39. Басынганла
40. Ийнанган
41. Ангылатылгъандыла
42. Кенгеш
43. Джасау
44. Тютюн
45. Тобукъланган
46. Къумла
47. Мухаммат
48. Хорлам
49. Комнатла
50. Къаф
51. Чачычула
52. Тау
53. Джулдуз
54. Ай
55. Джумушакъ джю-рекли
56. Аууб келген
57. Темир
58. Даулашыу
59. Джыйылыу
60. Сынала тургъан
61. Сафла
62. Джыйылыу
63. Эки бетлиле
64. Бир-бирин алдау

65. Айырылыу
66. Тыйгъыч
67. Власть
68. Джазгъан таякъчыкъ
69. Ажымсыз боллукъ зат
70. Атлауучла
71. Нух
72. Джинле
73. Чулгъаннган
74. Чулгъаннган
75. Тирилну
76. Адам
77. Жиберилгенле
78. Хапар
79. Тартыб алгъанла
80. Къашын-башын туйгенди
81. Тутуб буруу
82. Джарыу
83. Базманда алдаучула
84. Джарыу
85. Минарала
86. Кече джюрюген
87. Эм мийикдеги
88. Джабхан
89. Таг аласы
90. Шахар
91. Кюн
92. Кече
93. Эртден
94. Биз ачыкъламагъанбызмы
95. Инджир терек
96. Къан ырхым
97. Кючлююк
98. Джарыкъ белги
99. Джер тебрениу
100. Дыгалас этгенле
101. Къаушатхан
102. Кёбейтирге алланыу
103. Экинди
104. Сёгюучю
105. Пил
106. Къурайш
107. Садакъа
108. Мелхум
109. Динсизле
110. Болушлукъ
111. Шемшер халы
112. Тазалау (динни)
113. Таг джарыкъ
114. Адамла

ЛИТЕРАТУРА

1. Саблук в Г. Сведения о Коране, законоположительной книге мухаммеданского вероучения. Казань, 1884, с. 69.
2. Коран. Приложение. М., Изд-во Восточной литературы, 1963, с. 681.
3. Массэ А. Ислам. Очерк истории. Пер. с франц. М., Изд-во Восточной литературы, 1961, с. 108.
4. Маркс К., Энгельс Ф. Соч., т. 20, с. 328.
5. Климович Л. И. Ислам. Изд. 2-е, М., «Наука», 1965, с. 48.
6. Маркс К., Энгельс Ф. О религии. М., Политиздат, 1955 с. 244.
7. Коран. Комментарии. М., 1963, с. 539.
8. Массэ А. Ислам, с. 79—80.
9. Климович Л. И. Ислам, изд. 2-е с. 49.
10. С.: Записки Восточного отделения русского археологического общества, т. XXIV, 1925.
11. Мец А. Мусульманский ренессанс. М., «Наука», 1966.
12. Беляев Е. А. Арабы, ислам и арабский халифат в раннее средневековье. Изд. 2-е. М., 1966, с. 119.
13. Маркс К., Энгельс Ф. Соч., т. 1, с. 532.
14. Маркс К., Энгельс Ф. Соч. т. 10, 167.
15. С.: Смирнов Н. А. Современный ислам. М., 1930, с. 20.
17. История философии, т. I. Изд. Ан. СССР. М., 1957, с. 220.
18. The interpretation of the Koran in Modern Egypt, by Jansen, Leiden, 1974, p 55.
19. J. Jomier. Le commentaire Coranique du Manar, Paris, 1954, p. 159.
20. Мурувва Ю. Естественные науки в Коране. На арабском языке. Бейрут, 1968, с. 165—168.

21. Абд ар-Разак Нуфль. Бог и современная наука. На арабском языке. Каир, 1957, с. 177.
22. The Islamic Review, VII—VIII—IX, 1963, p. 24.
23. «Мусульмане Советского Востока», 1969, № 3, с. 17.
24. Аширов Н. Эволюция ислама в СССР. М., Политиздат, 1972, с. 111.
25. Коран. Приложение. М., 1963, с. 654.
26. Mohammed Shawky el-Fangary. Probleme de la decadence musulmane. Caire, 1969, p. 16.
27. Климович Л. И. Ислам, с. 299.
28. I. M. S. Balion. Modern Muslim Koran interpretation, Leiden, 1968, p. 90.
29. Le commentaire Coranique du Manar, Paris, 1954, p. 217.
30. The Islamic Review, 1962, April, p. 7.
31. Геродот. История, кн. 2, с. 104, 47.
32. Маркс К., Энгельс Ф. Соч., т. 20, с. 95.
33. Беляев Е. А. Арабы, ислам..., с. 73.
34. Фильштинский И. М. Арабская классическая литература, М., 1965, с. 28.
35. Беляев Е. А. Арабы, ислам..., с. 71.
36. Законы Ману. М., Изд-во Восточной литературы, 1960, с. 209.
37. Участницы великого созидания М., Политиздат, 1960, с. 303.
38. Гольбах П. Письма к Евгению. Здравый смысл. М., Изд-во АН СССР, 1965, с. 395—396.
39. Текущий архив Совета по делам религии при Совете Министров СССР.
40. Курочкин П. К. Православие и гуманизм, М., 1962, с. 18.

БАШЛАРЫ

<i>Ал сёз</i>	3
Къуранны ким, къачан, къалай чыгъаргъанды	9
Къуранны къурамыны юсюнден	37
Къуранны баш магъанасы	50
Къуран эмда бюгюнлюк	
Къуранны илму бла джарашдырыр дыгаласла	100
Къуранны илму бла джарашдырыр дыгаласла	110
Къуран эмда бюгюнлюкню джашау проблемалары	139
Къуран эмда адеб-намыс	165
Китабны къарачай тилде чыккыгъанына тамамлау сёз	194
<i>Къошакъ материал</i>	211
<i>Литература</i>	213

ИБ № 1475

Анатолий Васильевич Авксентьев
Рашид Рахматулович Мавлютов

КНИГА О КОРАНЕ

На карачаевском языке

Редактор перевода А. Д. Баучиев. Художник А. Н. Капнинов. Художественный редактор Л. А. Асланова. Технический редактор Г. И. Газиева. Корректор К. А. Салпагарова. Сдано в набор 19.03.85. Подписано в печать 13.08.85. ВУ 75191. Формат 70x90¹/₃₂. Бумага типографская № 2. Гарнитура литературная. Печать высокая. Усл. печ. 7,9. Усл. кр.-отг. 7,9. Уч. изд. л. 8. Тираж 5000 экз. Заказ № 1145. Цена 35 коп. Карачаево-Черкесское отделение Ставропольского книжного издательства. 357100. Черкесск, пл. Кирова, 23. Дом печати. Карачаево-Черкесская укрупненная типография. 357100. Черкесск, ул. Первомайская, 47.

А 41

Авксентьев А. В., Мавлютов Р. Р. Книга о Коране Ставропольское кн. изд.-во. (Карачаево-Черкесское отд.), 1985 г.

216 с.

В ней рассказывается о происхождении, основном содержании и реакционной сущности священного писания ислама—Корана, анализируется характер попыток мусульманских богословов приспособить его содержание к современности, а также классовая сущность нравственных поучений Корана, занимающих большое место в проповедческой деятельности служителей культа.

86.38.

А 0400000000 — 14
М (159)03—85 65 — 85

